
ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ. РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

1(130)/2020

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2020
Nur-Sultan, 2020
Нур-Султан, 2020

Бас редакторы

тар.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті

Сыдықов Е.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары (философия) **Есім Ғ.**, философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары (философия) **Телебаев Ғ.Т.**, философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары (тарих) **Мусабалина Г.Т.**, тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары (дінтану) **Тышхан К.**, философ.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Әбділдин Ж.М.	философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Алпысбес М.А.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Артықбаев Ж.О.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Әбділәшімұлы Д.	PhD, проф., Орталық Ұлттар университеті, Пекин, Қытай Халық Республикасы
Әбдуақап Қара	тар.ғ.д., проф., Мимар Синан көркем өнер университеті, Ыстамбұл, Түркия
Бөзжигитова М.М.	философ.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бороффка Николаус	PhD, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия
Буканова Р.Г.	тар.ғ.д., проф., Башқұрстан Республикасының ғылым академиясы, Башқұрстан, Ресей
Бурбаев Т.К.	философ.ғ.д., проф., ҚР Жоғарғы соты жанындағы сот төрелігі академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Васильев Д.В.	тар.ғ.д., доцент, Ресей Кәсіпкерлік Академиясы, Мәскеу, Ресей
Джампеисова Ж.М.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Дүкенбаева З.О.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ерменбаева Г.К.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жақиянов Т.Ж.	с.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жеребцов И.Л.	тар.ғ.д., Тіл, әдебиет және тарих институты, Коми Республикасы, Сыктывкар, Ресей
Ибадуллаева З.О.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Иманжүсіп Р.	философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Исмагамбетова З.Н.	философ.ғ.д., проф., Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Каженова Г.Т.	тар.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Камарова Р.И.	философ.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ковальская С.И.	тар.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Кумеков Б.Е.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Құрманалиева А.Д.	философ.ғ.д., проф., Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Любичанковский С.В.	тар.ғ.д., проф., Ресей Ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей
Медеуова К.А.	философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Муминов А.К.	тар.ғ.д., проф., Ташкент мемлекеттік институты, Ташкент, Өзбекстан
Мусағалиева А.С.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Мустафина Р.М.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нұрышева Г.Ж.	философ.ғ.д., проф., Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Педрацки М.	PhD, доцент, Варшава университеті, Варшава, Польша
Пианчолла Николо	PhD, Гонконг, Қытай
Рахимбекова А.Ж.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Рысқалиев Т.Х.	философ.ғ.д., проф., Жәңгір хан ат. Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық Университеті, Орал, Қазақстан
Садықов Т.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Сайлаубай Е.Е.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Самашев З.С.	тар.ғ.д., Ө. Марғұлан атындағы Археология институты филиалы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Сапарғалиева С.Ж.	философ.ғ.д., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Саркулова М.С.	философ.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Сейтказина К.О.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Таиров А.Д.	тар.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті, Челябині, Ресей
Таймағамбетов Ж.Қ.	тар.ғ.д., проф., Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Ташағыл А.	проф. Мимар Синан университеті жанындағы «Еуразия» зерттеулер институты, Ыстамбұл, Түркия
Умиткалиев У.У.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Хабдулина М.К.	тар.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Чарлз Уиллер	философ.ғ.д., проф., Вашингтон университеті, Пулман, АҚШ
Шаповал Ю.В.	философ.ғ.д., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Шемшек Ахмед	философ.ғ.д., проф., Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-457)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Қ.Ж. Жұмабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. **ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ** сериясы

Меншіктенуші: **ҚР БЖҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК**

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

27.03.18 ж. № 16994-Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 20 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 457)

Editor-in-Chief

Doctor of Historical Sc., Professor, Academician, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan
Sydykov Ye.B. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief

Yessim G., Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief

Telebayev G.T., Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief

Mussabalina G.T., Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief

Tyshkhan K., Can. of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

Editorial board

Abdildin Zh.M.	Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Alpysbes M.A.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Artykbayev Zh.O.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Abdilashimuly D.	PhD, Prof., Centrak University of Nations, Beijing, China
Abdukap Kara	Doctor of Historical Sc., Prof., mimar Sinan Fine Arts University, Stambul, Turkey
Bozzhigitova M.M.	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Boroffka Nikolaus	PhD, German Archeological Institute, Berlin, Germany
Bukanova R.G.	Doctor of Historical Sc., Prof., Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan, Bashkortostan, Russia
Burbayev T.K.	Doctor of Philosophy, Prof., Academy of Justice under the supreme court of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan
Charles Wheeler	Doctor of Philosophy, Prof., University of Washington, Pulman, USA
Dzhampeisova Zh.M.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Dukenbayeva Z.O.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Ermenbayeva G.K.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Ibadullayeva Z.O.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Imanzhusip R.	Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Ismagambetova Z.N.	Doctor of Philosophy, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Kazhenova G.T.	Can. of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kamarova R.I.	Can. of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Khabdulina M.K.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kovalskaya S.I.	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kumekov B.E.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kurmanaliyeva A.D.	Doctor of Philosophy, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Lyubichankovskiy S.V.	Doctor of Historical Sc., Prof., Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Meduev K.A.	Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sc., Prof., Tashkent State Institute, Tashkent, Uzbekistan
Musagaliyeva A.S.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Mustafina R.M.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurysheva G.Zh.	Doctor of Philosophy, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Pedracka M.	PhD, Assoc.Prof., Warsaw University, Warsaw, Poland
Piancolla Nicolo	PhD, Hong Kong
Rakhimbekova A.Zh.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Ryskaliyev T.Kh.	Doctor of Philosophy, Prof., West Kazakhstan Agrarian Technological University, Oral, Kazakhstan
Sadykov T.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sailaubay E.E.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Samashev Z.S.	Doctor of Historical Sc., A, Margulan Branch of the Institute of Archeology, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sapargaliyeva S.Zh.	Can. of Philosophy, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sarkulova M.S.	Can. of Philosophy, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Seytkazina K.O.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Shapoval Yu.V.	Doctor of Philosophy, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Shemshek Akhmed	Doctor of Philosophy, Prof., Kastamonu University, Kastamonu, Turkey
Taitrov A.D.	Doctor of Historical Sc., South Ural State University, Chelyabinsk, Russia
Taymagambetov Zh.K.	Doctor of Historical Sc., Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Tashagyl A.	Prof., Eurasian Research Institute at Mimar Sinan University, Stambul, Turkey
Umitkaliyev U.U.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Vasilyev D.V.	Doctor of Historical Sc., Assoc.Prof., Russian Academy of Entrepreneurship, Moscow, Russia
Zhakiyanov T.Zh.	Can. of Sociological Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zherebtsov I.L.	Doctor of Historical Sc., Institute of Language, Literature and History, Syktyvkar, Russia

Editorial address: 2, Satpayev str., of.402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-457)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary, computer layout:

K. Zh. Zhumabekova

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N. Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number 16994-Ж from 27.03.18

Periodicity: 4 times a year

Circulation: 20 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-457)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор

д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан
Сыдыков Е.Б. Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан

Зам. главного редактора (философия)	Есим Гарифолла, д.философ.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Зам. главного редактора (философия)	Телебаев Г.Т., д.философ.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Зам. главного редактора (история)	Мусабалина Г.Т., д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Зам. главного редактора (религиоведение)	Тышхан К., к.философ.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан

Редакционная коллегия

Абдильдин Ж.М.	д.философ.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Абдилашимулы Д.	PhD, проф., Центральный университет национальностей, Пекин, Китайская Народная Республика
Абдуакан Кара	д.и.н., проф., Университет изобразительных искусств Мимар Синан, Стамбул, Турция)
Алпысбес М.А.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Артыкбаев Ж.О.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Бозжигитова М.М	д.философ.н., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Бороффа Николаус	PhD, Германский археологический институт, Берлин, Германия
Буканова Р.Г.	д.и.н., проф., Академия наук Республики Башкортостан, Башкортостан, Россия
Бурбаев Т.К.	д.философ.н., проф., Академия Правосудия при Верховном суде РК, Нур-Султан, Казахстан
Васильев Д.В.	д.и.н., доцент, Российская академия предпринимательства, Москва, Россия
Джампейсова Ж.М.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Дукенбаева З.О.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Ерменбаева Г.К.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Жакиянов Т.Ж.	к.с.н., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Жеребцов И.Л.	д.и.н., Институт языка, литературы и истории, Республика Коми, Сыктывкар, Россия)
Ибадуллаева З.О.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Иманжусип Р.	д.философ.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Исмагамбетова З.Н.	д.философ.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Каженова Г.Т.	к.и.н., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Камарова Р.И.	к.философ.н., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Ковальская С.И.	д.и.н., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Кумеков Б.Е.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Курманалиева А.Д.	д.философ.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Любичанковский С.В.	д.и.н., проф., Институт российской истории Российской академии наук, Москва, Россия
Медеуова К.А.	д.философ.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Муминов А.К.	д.и.н., проф., Ташкентский государственный институт, Ташкент, Узбекистан
Мусагалиева А.С.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Мустафина Р.М.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Нурлышева Г.Ж.	д.ф.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Педрацки М.	PhD, доцент, Варшавский университет, Варшава, Польша
Пианчолла Николо	PhD (Гонконг)
Рахимбекова А.Ж.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Рыскалиев Т.Х.	д.философ.н., проф., Западно-Казахстанский аграрно-технологический университет, Уральск, Казахстан
Садыков Т.	д.и.н., проф., Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Сайлаубай Е.Е.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Самашев З.С.	д.и.н., Филиал института археологии имени А. Маргулана, Нур-Султан, Казахстан
Сапаргалиева Ж.Ж.	к.философ.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Саркулова М.С.	к.философ.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Сейтказина К.О.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Таиров А.Д.	д.и.н., Южно-Уральский государственный университет, Челябинск, Россия
Таймагамбетов Ж.К.	д.и.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Ташагыл А.	проф., Институт исследований «Евразия» при Университете Мимар Синан, Стамбул, Турция
Умиткалиев У.У.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Хабдулина М.К.	к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Чарлз Уиллер	д.философ.н., проф., Университет Вашингтон, Пулман, США
Шаповал Ю.В.	д.философ.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Казахстан
Шемшек Ахмед	д.философ.н., проф., Университет Кастамону, Кастамону, Турция

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Ответственный секретарь, компьютерная верстка
К.Ж. Жумабекова

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. **Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение**
Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер 16994-Ж от 27.03.18.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 20 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-457)

МАЗМҰНЫ

Тарихи ғылымдар

<i>Бигожин У.З.</i> Қазіргі Қазақстандағы Бекет ата культі туралы этнографиялық шолу	8
<i>Джангужиев М.С.</i> Қазақ қоғамының мәдени өміріндегі орыс және татар интеллигенцияларының орны	18
<i>Жылгелді Ж.С.</i> Шығыс Қазақстан өңірі шаруа қожалықтарын жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің себептері	25
<i>Қайыркен Т.З.</i> XIII ғасырдағы найман-меркіт одағы	35
<i>Педрацки М., Букешева Г., Хабдулина М.</i> Азияның мәдени байланыстары контексіндегі Қазақстанның қола дәуірі	50
<i>Сәтбай Т.Я., Ильясова К.М.</i> Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан шығармашылық одақтарының материалдық жағдайы	64
<i>Умиткалиев У.У., Жанисов А.Т., Кошман Т.В., Құрманғожина Т.М.</i> Тарихи оқиғалардың Батыс Қазақстан облысының топонимикасында көрініс табуы (Теректі, Бөрлі, Бәйтерек аудандарының материалдары негізінде)	75

Дінтану

<i>Жолдасұлы Т., Ильясова К.М.</i> Кеңестік биліктің Екінші Дүниежүзілік соғыс кезіндегі діни саясаты	84
---	----

Философия

<i>Адыгезалова С.</i> Әлемдегі және Әзірбайжандағы гендерлік зерттеулерді дамыту	94
<i>Құдайбергенова А.А.</i> Мұстафа Шоқайдың жеке тұлғасы: ескерткіштер, кинематограф	107

CONTENTS

Historical sciences

- Bigozhin U.Z.*** Ethnographic review of the Beket Ata cult in modern Kazakhstan 8
- Janguzhiyev M.S.*** The role of Russian and Tatar intelligentsia in the cultural life of Kazakh society 18
- Gulgeldy Zh.S.*** Reasons for mass revolts against the forceful collectivization of farms in the East Kazakhstan region 25
- Kayirken T.Z.*** Union of naymans and merkits in the 13th century 35
- Pedracki M., Bukesheva G., Khabdulina M. The Bronze Age of Kazakhstan in the context of Asian cultural relations 50
- Satbai T.Y., Ilyassova K.M.*** The financial situation of creative unions of Kazakhstan in the aftermath of the war years 64
- Umitkaliev W.U., Zhanissov A.T., Koshman T.V., Kurmangozhina T.M.*** Reflection of historical events in the toponymy of the West Kazakhstan region (based on the materials of the Baiterek, Burly, Terekty districts) 75

Religion

- Zholdassuly T., Ilyassova K.M.*** Religious policy of the Soviet authorities during the Second World War 84

Philosophy

- Adygezalova S.*** The Development of Gender Reserches in the World and in Azerbaijan 94
- Kudaibergenova A.A.*** Commemoration of Mustafa Shokay's personality: monuments, cinema 107

СОДЕРЖАНИЕ

Исторические науки

<i>Бигожин У.З.</i> Этнографический обзор культа Бекет Ата в современном Казахстане	8
<i>Джангужиев М.С.</i> Роль русской и татарской интеллигенции в культурной жизни казахского общества	18
<i>Жылгельды Ж.С.</i> Причины массовых восстаний против силовой коллективизации крестьянских хозяйств в Восточно-Казахстанском регионе	25
<i>Қайыркен Т.З.</i> Союз найманов и меркитов в XIII веке	35
<i>Педрацки М., Букешева Г., Хабдулина М.</i> Эпоха бронзы Казахстана в контексте культурных связей Азии	50
<i>Сәтбай Т.Я., Ильясова К.М.</i> Материальное положение творческих союзов Казахстана в послевоенные годы	64
<i>Умиткалиев У.У., Жанисов А.Т., Кошман Т.В., Құрманғожина Т.М.</i> Отражение исторических событий в топонимике Западно-Казахстанской области (на материалах Теректинского, Бурлинского районов, района Байтерек)	75

Религиоведение

<i>Жолдасұлы Т., Ильясова К.М.</i> Религиозная политика советской власти во время Второй мировой войны	84
--	----

Философия

<i>Адыгезалова С.</i> Развитие гендерных исследований в мире и в Азербайджане	94
<i>Кудайбергенова А.А.</i> Коммеморация личности Мустафы Шокая: памятники, кинематограф	107

МРНТИ 03.61.21

У.З. Бигожин

*Назарбаев Университет, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: ulan.bigozhin@nu.edu.kz)*

Этнографический обзор культа Бекет Ата в современном Казахстане¹

Аннотация. Данная работа представляет собой краткий этнографический обзор культа почитания святого (аулия) Бекет Ата в современном Казахстане. Показано, что наследие и авторитет пира Бекет ата построены на трех основных элементах, которые имеют большое значение для местных жителей и почитателей святого. Речь идет о кровнородственной связи святого со «священным семейством» (со стороны матери), присутствии в его жизни увайси в лице Шопана Ата и обучении у религиозного учителя Мухаммаджана Бакиргани из Ургенча.

Ключевые слова: Бекет Ата, пир, ислам в Казахстане, мазар, суфизм, сакральные семейства.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-8-17>

Введение. Целью данной работы является изучение на основе этнографических данных феномена современного почитания Бекет Ата как казахского святого или аулия. Темой является современный культ Бекета Ата, который показывает часть религиозных процессов, происходящих в казахстанском обществе. В целом, фигура Бекет Ата не изучилась целенаправленно, вышли, к примеру, работа Сабитов Ж.М. о генетической истории адайцев и статья Аблановой Э., в которой даются важные моменты истории рода адай и сведения о Бекет Ата. Отсутствие отдельных казахстанских этнографических исследований о Бекет Ата с привлечением западных научных работ делают данную статью весьма актуальной. Актуальность исследования казахстанского прошлого и, в частности, исламского наследия казахского народа очевидны. В данный момент Казахстан проходит период нациостроительства, и весьма важно показать глубинные социо-культурные и религиозные процессы, происходившие в казахстанском обществе. В течении почти всего XX века религиозность и идентичность казахов искажалась и менялась под давлением государственных нарративов и государственного видения. Так называемая советологическая позиция которая подверглась критике в западной науке в 2000-е годы. Казахстанским ученым необходимо заполнять данную лакуну о роли религии в нациостроительстве, и эта работа - одна из попыток восполнить данный пробел.

¹ Данное исследование осуществлено. в рамках научного проекта «Инвестиционный потенциал сакральной географии Казахстана: геокосмический мониторинг, информационные технологии и историко-культурный анализ в производстве электронного атласа республики», финансируемого Министерством образования и науки РК.

Методы исследования. Для получения результатов применялись методы культурной антропологии или этнографические методы, такие как метод проведения структурированных и неструктурированных интервью, методы внедренного наблюдения непосредственно на сакральном месте паломничества к мазару Бекет Ата в Огланды. Включенное наблюдение с целью обзора ритуалов паломничества, функционирования сакрального комплекса проводилось в течение шести дней на мазаре Бекет Ата. Были собраны и обработаны 45 различных интервью в Актау, Огланды и других местах. Также были проанализированы произведения агиографического характера (манакибы) о Бекет Ата в целях изучения традиции жизнеописания святых.

Данные о жизни Бекет Ата. Бекет Ата Мурзагулулы (1750-1813), [1], или Бекет, сын Мурзакула, который также известен как *пир* Бекет или как Ер Бекет, был родом из казахского рода *адай*, который входил в конфедерацию *байулы* младшего казахского жуза. Как известно, младший жуз официально признал подданство России в 1731 году. В 1748 году переводчик Посольского приказа и российский посланник татарского происхождения Туклу Мухамед Тевкелев уже упоминал род *адай* как одну ветвей племенной конфедерации *байулы*. К тому времени личность Бекета приобрела столь большое значение для адайцев, что его имя стало их военным кличем или ураном. До начала использования военного клича «Бекет», как сообщает Абаланова Э. [2, стр.211], адай использовали в качестве военного клича слово «Тегеленды». В наши дни значение культа Бекет-Ата закреплено на официальном уровне. Так в 2019 году 200-летний юбилей данного святого праздновался как событие государственного значения [3].

Генеалогия (шежире) Бекета берет начало от легендарного основателя племени *адай* - Адай Ата. Генеалогическое древо Бекета выглядит следующим образом: 1) Адай Ата, 2) Келимберды, 3) Мунал, 4) Жаулы, 5) Коскулак, 6) Жанал, 7) Мурзагул, 8) Бекет [4], [5]. Имя Адай Ата широко известно в народе. Так, антрополог Маурицио Тотаро пишет о «полумифическом предке Адай-Ата», чей мавзолей с золотыми минаретами в настоящее время расположен на Отпан-Тау, самом высоком месте региона, где проходят ежегодные весенние обряды его почитания [6]. В паломническом доме (*зиаратхане*) Бекет-Ата в Огланды на большом настенном плакате для внимания паломников демонстрируется генеалогия Бекета, представленная деревом белого цвета. Для паломников данное генеалогическое древо является визуальным напоминанием о статусе и происхождении Бекет Ата.

Представляется уместным применить в качестве теоретического подхода к изучению Бекета Ата точку зрения авторитетного американского исследователя Девина Девиза о суфийских святых в контексте процесса исламизации Золотой Орды, или Улуса Джучи. Рассуждая об исламизации кочевых племенных или общинных групп, Девиз, в частности, отмечает, что исследователи должны понимать фигуру мусульманского святого *аулия* не как «проповедника интеллектуальной доктрины», а как «воплощенное мусульманство» [7, 109]. По мнению Девиза, для данного региона и местных адайских родов Бекет Ата является живым символом мусульманства. В массовом сознании местного населения чувства родовой, религиозной и этнической принадлежности тесно взаимосвязаны. Иными словами, для значительной части казахов Мангистау быть адайцем, казахом, мусульманином и последователем Бекета Ата стало равнозначным. Однако живыми символами ислама являются не только фигура Бекета Ата, но и вымышленные святые, такие как Масат Ата и Шопан Ата. Понятие «племя» все еще подвергается серьезной критике в антропологии [8], поскольку обнаруживаются трудности применения его в контексте, например, казахской «племенной» системы. Хотелось бы отметить, что данное исследование не ставит целью объяснить природу казахского родоплеменного общества и значение термина «племя». Во-вторых, важно понимать, что такие термины, как «род» или «племя», являются терминами, привязанными к определенному культурно-историческому контексту. Дэвид Снит [9] подвергает критике

колониальные представления о «трайбализме», которые привели к неправильному пониманию кочевых обществ как «родовых» по своей природе. Так, хотя европейский термин «клан» и мог бы на каком-то уровне соответствовать значению казахского термина «ру» как определенной формы общественной организации со всей его специфической системой родственных связей, все же соответствие является неточным и должно было бы сопровождаться многочисленными оговорками и уточнениями.

Двадцатый век, особенно период советской модернизации [10], [11], [12], стал свидетелем формирования и конструирования современной казахской нации. Однако в ходе советских социокультурных и экономических реформ идея принадлежности к определенной генеалогической линии или группе линий не исчезла. Большинство казахов, как сельских, так и городских, помнят о своей принадлежности к определенным родственным группам и общинам, а в их семьях сохраняется практика ведения родословных. Современные казахи идентифицируют себя в качестве членов одной воображаемой казахской нации, но многие из них также подчеркивают свое «племенное» происхождение, которое в целом не входит в конфликт с их национальной идентичностью.

Для адайцев почитание конкретно Бекет Ата и пантеона мусульманских святых Мангистау в целом является важной составляющей родовой идентичности. Чувство религиозной и эмоциональной привязанности к священному ландшафту Мангистауской области является для них одной из центральных воображаемых опор идентичности.

Сегодня многие казахи рода *адай* и других родов называют полуостров Мангышлак «священной землей», в которой проживают «триста шестьдесят три (по другим сведениям триста шестьдесят два) святых». Об этом сообщается еще в русских этнографических источниках XIX века. Например, в приложении к «Сведениям о кавказских горцах» записано, что «после смерти Ходжа-Ахмеда [Кожа Ахмед Ясави - У. Б.] его мюриды разошлись в разные стороны, триста шестьдесят три пришли в Мангышлак, где они скончались; все они почитались как святые, хотя их имена неизвестны; но их могилы почитаются» [13]. Данный нарратив часто встречается в интервью с местными жителями.

Почитание духа Бекета и его священного погребального комплекса является одним из важных элементов локальной идентичности. Некоторые представители адайцев по разным причинам не связаны с культом почитания Бекета Ата, но в Мангистау они представляют явное меньшинство. Так, во время полевых работ в марте 2019 г. я взял интервью у казахов, которые мигрировали в Мангистау из Туркменистана в конце 1990-х и начале 2000-х гг. В ходе этих интервью мои информанты упоминали по крайней мере двух святых как относящихся к их родословным, могилы которых они посещали в прошлом: один из них был Гозли-Ата (Гезли-Ата), то есть хорезмский святой Гозлук-Ата (о Гозли-Ате см. в статье Девиза «Хорезмский святой в Золотом Орде», 2018), а второй - некий Кожа Ата, похороненный недалеко от места расположения нынешнего аэропорта Актау.

Бекет Ата и «сакральные семейства» Центральной Азии. Сегодня потомки Бекет-Ата и хранители его святыни пользуются привилегированным статусом среди адайцев и у представителей других родовых групп, хотя и не имеют священной родословной, которая связывала бы их с сакральными семействами Центральной Азии. Данные сакральные семейства, известные под именами ходжа, кожа, сейд, ших, махтум и т. д. исторически играли важную роль в Центральной Азии на протяжении веков [14], [15], [16].

Будучи адайцем по родовой принадлежности, Бекет не принадлежал по отцовской стороне к «ахль аль-байт» (ahl 'al-bayt) или к роду пророка Мухаммеда. Однако в повествованиях, связанных с ним, присутствуют следы связей с более широкой центрально-азиатской традицией, ассоциированной с сакральной семьей Пророка. Как пишет Привратский, казахи часто воспринимают представителей кожа как стражей мусульманской казахской религиозности или Таза Жол - «...казахское воплощение коранического определения исла-

ма как «прямого пути»» [17, 174].

Сегодняшние паломники также считают Бекета стражем Таза Жол. По словам Амиренова, автора нового манакиба, его мать (Бекет) была из рода кожа, известного своими чудесами (*керемет*), в частности, тем, что шейх из данной семьи доил антилоп, когда испытывал жажду в открытой степи, что является характерным эпизодом в общей исламской агиографии. Данный нарратив был широко распространен в Мангистау. Например, согласно источнику XIX века, легендарный святой и отшельник Мангышлака Кашкар-Ата (Кошкар-Ата) приманивал диких оленей и убивал их на мясо [18].

Мотив доения диких животных также связан с широко распространенной тюрко-монгольской кочевой традицией. Раши ад-Дин писал, что хан найманов Кучлуг имел власть над дикими животными, что он мог доить их и делать из их молока кумыс [19, 177]. Поэтому особый интерес вызывает тот факт, что святость Бекет Ата также тесно связана с дикими антилопами и архарами. В наше время паломники воспринимают случайную встречу с архаром во время паломничества по горной дороге к святыне Бекета как доброе предзнаменование, как благословение духа святого. Архары широко распространены возле святилища Бекет Ата. Из-за «священного» статуса охота на них неофициально запрещена.

Статус Бекет Ата тесно связан с его происхождением по двум причинам. А.С. Муминов пишет, что в казахском обществе «...факт принадлежности к какой-либо группе (жуз, ал, ру, тайп, ата) является одним из реальных факторов, определяющих место человека и семьи в обществе» [20, 8]. Священная фигура Бекета Ата и его наследие частично представлены в его «племенном» происхождении: со стороны отца он является потомком воинственного племени адай, а со стороны матери - потомком линии пророка Мухаммеда.

Связь с сакральными семействами в культе Бекет Ата говорит о наличии культурного пласта и связи с обширной среднеазиатской традицией почитания семей ходжей. Этнографические данные, собранные в Мангистау в 2018-2019 гг., говорят о том, что местные жители до сих пор почитают сакральные семьи.

Наличие родственников ходжа со стороны матери (каз. «нагаши») всегда имело и все еще имеет важное значение в среде бывших кочевых казахов, а потому святость Бекета для местных жителей частично связана с его материнским родом. Вот почему в агиографии Бекет Ата, составленной Амирхановым, а также в манакибе Косбармака и в местных устных повествованиях, одна из первых историй повествует о его *нагаши* Назар-кожа.

Назар-кожа, по словам Амирханова, происходил из «племени курайшитов Сеит-кожа и в юном возрасте перекочевал в Мангистау из Хивинского ханства» [22, 6]. Назар-кожа стал известен благодаря совершенным им чудесам на пути из Хивы в Мангистау. Позже Назар-кожа прибыл в деревню богатого и известного адайца Алмамбета, где он исцелил его больную дочь. Позже Назар-кожа женился на ней, а его потомки стали известны как *кожа*, которые «доили диких антилоп» (кийк сауган кожалар) или как *кожа* «с коричневыми юртами» (коныр уйлы кожалар). Сюжет о браке и создании кровных связей между вновь прибывшим потомком «священного семейства» и семьей местного «племенного» вождя является довольно распространенным в этнографических записях о казахских кожа [23].

Кроме того, родословная Бекет Ата также включает батыров, что создает дополнительный символический капитал святого и делает его личность еще более весомой в глазах местного населения. Старший *нагаши* Бекета (*кари нагаши*) или *нагаши* его отца, согласно и Косбармаку, и Амирханову, был казахским батыром Есетом Кокейулы (1669-1757) из рода *тама*. Это означает, что Бекет Ата происходил из устоявшейся и хорошо укоренившейся линии адайцев, которая обладала влиянием и властью на полуострове Мангышлак. В Мангистау все еще имеет хождение пословица «Есет - самый храбрый из батыров, Бекет - самый сильный среди *пиров*» (Есет ердын соны, Бекет пирдын соны).

Родословная Бекета также связана с семьей Пророка и его товарищами через по-

священие или отношения между учителем и учеником (пир-мурид). Согласно некоторым письменным источникам, таким как «Халват-и-Суфия», переведенным на русский язык Бабаджановым, Бекет был учеником Мухаммаджона Бакиргани (каз. Бакыржан), улама и суфийского *пира* из Ургенча, который имел учеников и последователей среди казахов Мангистау. В своей книге Амирханов пишет, что в 40 лет Бекет вернулся в Мангистау, где стал видным *пиром*. Кырлыбек Отетлеуов и Комильжон Худойбергенов в своей книге «Музей Бекет Ата в Хиве», написанной на узбекском языке, сообщают, что Бекета Ата проходил обучение в Хиве в период 1767-1776 гг. [24, 56].

Духовный путь Бекет Ата. Путешествия и учеба Бекета в медресе Хивы не были чем-то необычным для того времени. Для кочевых казахов было традицией учиться в оседлых религиозных центрах Центральной Азии в таких городах, как Хива или Самарканд. Так, в татарской рукописи «Тарих-и-Барангави», составленной Ахмадом б. Хафиз ад-Дин аль-Барангави, сообщается о том, что аль-Барангави встречался со студентами казахами в Самарканде [25, 37]. Таким образом, хивинское медресе исторически служило образовательным центром для казахов региона Мангистау.

Влияние Бекета Ата связано не только с Бакиргани, но и с другим религиозным лидером региона - Шопан Ата, который, согласно устной традиции, через сон посвятил Бекет Ата в *аулия* и направил его на путь исламской святости. Подобное духовное посвящение, или *увайси*, является широко известной центрально-азиатской религиозной практикой. Поэтому современное паломничество к местам Бекет-Ата неотделимо от посещения святыни Шопан Ата.

Религиозное образование и посвящение *увайси* тесно связаны друг с другом. Согласно манакибу Амирханова, Бекет в возрасте 14 лет попросил своих родителей позволить ему учиться в медресе, и они легко позволили ему это сделать. Перед долгой поездкой в медресе Бекет решил получить благословение от духа Шопан Ата. С этой целью Бекет отправился в храм Шопан Ата, где провел четыре ночи. На четвертый вечер Шопан Ата появился во сне Бекета и, по словам Амирханова, произнес следующие слова: «Мертвый дух предков (*аруах*) не мог быть *пиром* для живого существа. Иди в Хиву. В медресе Бакыржан-ходжи [Мухаммаджон Бакиргани - У. Б.] живет алима и человек с большим *касиетом* [святостью - У. Б.]. Оставайся рядом с этим человеком. Ваш Бурак (Пирак), который доставит вас в Хиву, уже ждет вас за пределами вашего дома» [26, 13-14]. Далее рассказывается, что когда Бекет вышел из дома, он увидел, что Пирак действительно ждет его возле дверей, а еще через несколько секунд Пирак переместил Бекета в Хиву. Бакыржан уже ждал Бекета и отправил его в медресе Шергази. Этот фрагмент агиографии содержит по крайней мере три или четыре важных элемента. Во-первых, мы видим присутствие сакрального ходжи - фигуры Бакиргани, который в некотором смысле был «избран» духом Шопан Ата. Следовательно, два способа благословения - через дух *увайси* и посредством живого *пира*), каким-то образом, взаимосвязаны. Во-вторых, дух Шопан Ата пришел к Бекету через сон, или *аян*. Хермансен отмечает, что в исламской религиозной традиции «... значительная роль отводится содержанию снов как отражению духовной истины и истины реального мира, так и в установлении связи повседневной реальности с другим измерением, часто отражаемым как гаиб, т. е. отсутствующее или невидимое царство» [27, 74 – 75]. В контексте казахской религиозности, по Привратскому, *аяны* занимают важное место. Этот арабский термин означает личное откровение через сон. Эта практика «... устойчиво сохраняется в казахской религии как проявление иллюзионистской традиции суфиев» [28, 119].

Итак, Бекет Ата получил священное откровение через *аян*, выявивший невидимые связи между Бекет Ата и Шопан Ата. Этнографические материалы показывают, что местное население тесно связывало образы Шопан Ата и Бекет Ата через *аяны*. Бекет Ата неоднократно видел вещие сны, в которых к нему «являлся» Шопан Ата. *Аяны* продолжают

играть роль в традиции почитания Бекет Ата и в наши дни. В интервью некоторые паломники сообщали, что Бекет Ата часто «приходит» к ним во сне. *Аян* может быть мотивом и даже отправной точкой для паломничества, как это отметил в интервью один из паломников из Актау. Во время полевых работ в марте 2019 г. одна из моих информанток Жанар, женщина в возрасте около 40 лет, в разговоре по пути к святыне Бекет-Ата, рассказала, что недавно ей приснился сон, где она увидела Бекета. Будучи родом из Актау, она несколько раз посещала сакральное погребение Бекет-Ата в Огланды, но между нынешним паломничеством и предыдущим был долгий перерыв. Таким образом, она интерпретировала свой недавний *аян* с Бекет Ата как своего рода «напоминание» от святого, как призыв (если не приказ) посетить его могилу еще раз.

Другой важной деталью нарратива о сне-откровении Бекет Ата является упоминание о Бураке (Пираке). Как известно, Бурак - это имя животного, на котором, по преданию, пророк Мухаммед проделал свое знаменитое ночное путешествие из Мекки в Иерусалим. Это мистическое существо, согласно мусульманским источникам, было животным, похожим на мула и осла [29, 576 – 577]. Появление такого коранического персонажа как Бурак и нарратив о перелете Бекета из Мангышлака в Хиву, являются попыткой провести прямую параллель между ним и Пророком. Таким образом, Бекет получает высокий сакральный статус, словно Мухаммед за несколько столетий до него пролетевший сквозь время и пространство верхом на таком же божественном создании.

После путешествия в Ургенч Бекет Ата становится учеником Бакиргани, чья роль особо подчеркивается в манакибах Бекет Ата. Согласно новым манакибам [30, 14], сразу после прибытия в медресе Шергази Бекет получает особый статус и почтение со стороны других учеников. Во время пребывания в медресе Бекет совершал различные чудеса. Например, он ходил по поверхности реки Амударьи [30, 15 – 17].

Бекет получил суфийский титул *пир* и разрешение иметь учеников (*иджазу*) непосредственно от Бакиргани. В *манакибе* Амирханова эта история озаглавлена так: «Когда Бекет Ата получил титул Пира». Согласно ей, когда Бекету исполнилось 40 лет, его *пир* Бакиргани уже сильно состарился. Тогда Бакиргани стал жаловать титулы *пир* своим ученикам. Бекет Ата был одним из его любимых учеников, и Бакиргани решил даровать ему звание суфийского *пира* после месяца Рамадан во время большого собрания *ишанов*, *ахунов* и *улемов*. Получив благословение от Бакиргани, Бекет, по словам Амирханова, стал *пиром* и вскоре вернулся домой. Как пишет Амирханов, сразу после этого люди стали добавлять выражение «в Мангистау - *пир* Бекет» к пословице «В Медине - Мухаммед, в Туркестане - Кожа Ахмед» [30, 25 – 26].

Заключение. Собранный материал позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, исторического Бекет Ата можно обозначить как аулия, или мусульманского святого казахского рода племени адай. В тоже время стоит отметить, что культ данного святого уже приобрел национальное значение. Между личностью Бекет Ата и паломниками и почитателями его мазара в Огланды возникла своеобразная патрон-клиентская система взаимоотношений. Во-вторых, большую роль в культе Бекет Ата играет связь с «сакральным семейством», традиционно обозначаемым как кожа или ходжа. Данная связь основана на кровнородственных отношениях семейства Бекета, а также на его духовных связях с суфийским учителем (пиром) Мухамаджаном Бакиргани. Но кроме ученическо-учительской связи с земным пиром Бакиргани в агиографической литературе упоминается и мистическая связь Бекет Ата с пиром Шопан Ата, который выступает в качестве его увайси, или духа покровителя, что подтверждает бытование развитой суфийской традиции в западном Казахстане.

Список литературы

- 1 Сабитов Ж.М. Генетическая история адайцев//Материалы научно-практической конференции «Новый взгляд и перспективы изучения историко-культурного наследия Мангистау». -Актау. -2019. -С. 79-88
- 2 Абланова Э.А. Сауран айналган Адайлар//Известия ВУЗов. -2010. -№ 1. -С. 211-214.
- 3 Биыл Бекет атаның туғанына 270 жыл толады. -URL: https://www.inform.kz/kz/biyl-beket-atany-tugany-na-270-zhyl-tolady_a3606046 (Қаралған күні: 03.08.2020).
- 4 Totaro M. Fire and oil in western Kazakhstan's "spiritual renovation" -URL: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/fire-and-oil-in-western-kazakhstan/?fbclid=IwAR1NRNjyBXDRML6riO2zf-DTWBLvpPQ7ayGEHetg96HRhtNetXNhQlcRQO8> (Accessed: 03.08.2020).
- 5 Devin DeWeese Sacred History for a Central Asian Town Saints, Shrines, and Legends of Origin in Histories of Sayrām, 18th-19th Centuries// Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée. -2000. P. 89-90,
- 6 Godelier M., & Blohm R. The Concept of Tribe: Crisis of a Concept or Crisis of the Empirical Foundations of Anthropology?//Diogenes. -1973. -Vol. 21. -No 81. -P. 1-25.
- 7 Sneath D. The headless state: aristocratic orders, kinship society, & misrepresentations of nomadic inner Asia. -Columbia University Press, 2007.
- 8 Olcott M. The Kazakhs. -Stanford, Calif.: Hoover Inst. Pr., 1996.
- 9 Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. -Cornell University Press, 2014. 392 p.
- 10 Bustanov A.K. From tents to citadels Oriental archaeology and textual studies in Soviet Kazakhstan// In Reassessing Orientalism. Interlocking Orientologies during the Cold War. -London: Routledge, 2015. -P. 47-83.
- 11 Предания адаевцев о святых, сеты ханафии живших и умерших на Мангышлаке// Сборник сведений о кавказских горцах. -Тифлис. -1873. -Т. 7. -С. 5-17.
- 12 Абашин С.Н. Потомки святых в современной Средней Азии // Этнографическое обозрение (Москва). -2001. -№ 4. -С. 62–83.
- 13 Муминов А. Родословное древо Мухтара Ауэзова. -Алматы: Жибек Жолы, 2011. С. 7.
- 14 Tasar E. Soviet and Muslim: Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia. -Oxford University Press, 2017.
- 15 Privratsky B. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Front Cover. - Psychology Press, 2001. - 321 p.
- 16 Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А. А. Семенова. — М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. -Т. 1, кн. 1. 177с.
- 17 [Электрон. ресурс] <http://kazgazeta.kz/?p=45214> <https://www.muftyat.kz/KZ/статьи/1840> (Дата обращения: 03.08.2020).
- 18 Амирханов Р. Бекет Ата. Алматы, 2017. -С. 35
- 19 Bigozhin.U. Nation-Building and a School Play in a Kazakh Saint's Jubilee// Central Asian affairs 5. -2018. -P. 16-31.
- 20 Babadjanov B. Khalvat-i Sufiha. Ed. Original text, Introduction, translation (in Russian), commenter B. Babadjanov. – In: Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol. 3: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th-19th Centuries). Edited by Anke von Kügelgen, Ashirbek Muminov, Michael Kemper [Islamkundliche Untersuchungen, Band 233]. -Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000, -P. 114-21
- 21 Frank A. A month among the Qazaqs in the Emirate of Bukhara: observations on Islamic knowledge in a nomadic environment. Explorations in the social history of modern Central Asia (19th - early 20th century). - Leiden: Brill, 2013. – XIII. P. 333.

- 22 Hermansen Marica K. (1988) Survey article: Interdisciplinary approaches to Islamic biographical materials, *Religion*, 18:2, 163-182
- 23 Buckley R. The «Burāq»: Views from the East and West. *Arabica*. -2013. Vol. 60(5). -P. 569-601.

У.З. Бигожин

Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазіргі Қазақстандағы Бекет ата культі туралы этнографиялық шолу

Аңдатпа. Бұл жұмыс қазіргі Қазақстандағы қасиетті Бекет Ата әулиеге табыну туралы қысқаша этнографиялық шолу болып табылады. Бұл мақалада көрсетілгендей, Пір Бекеттің беделі мен мұрасы, әулиені қастерлеушілер мен жергілікті тұрғындар үшін аса маңызы бар үш негізгі ұстынға құрылған. Өңгіме әулиенің «қасиетті әулетпен» (анасы жағынан) байланысында болып, Шопан Атадай әулиенің оның өміріне қатысы және Үр-геніштен келген рухани ұстаз Мұхаммаджан Бақырғанидан білім алуы жайында болмақ.

Түйін сөздер: Бекет Ата, Пір, Қазақстандағы ислам, мазар, сопылық, қастерлі әулеттер.

U.Z. Bigozhin

Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Ethnographic review of the Beket Ata cult in modern Kazakhstan

Abstract. This research is the short ethnographic survey on the visitation of Muslim aulia (saint)Beket in contemporary Kazakhstan. In this research, I tried to show that Beket's authority is based on the three major elements which have an important meaning for the local and saint's followers. Author indicates that about connections of Beket with the sacred families of Central Asia, connection with the two spiritual guides, the first one was Shopan ata, a Sufi spirit or *uwaisi* and the second one is the reals, Sufi master, from Urgench named Muhammadjon Baqirgani.

Keywords: Beket Ata, Pir, Islam in Kazakhstan, mazar, Sufism, sacred families.

References

- 1 Sabitov Zh.M. Geneticheskaja istorija adajcev[Genetic history of the Adays], Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii «Novyj vzgljad i perspektivy izuchenija istoriko-kul'turnogo nasledija Mangistau» [Materials of the scientific-practical conference «A new view and perspectives of studying the historical and cultural heritage of Mangystau»]. Aktau. 2019. P. 79-88
- 2 Ablanova Je. A. Sauran ajnalgan Adajlar[Sauran aynalgan Adaylar], Izvestija VUZov[Izvestiya VUZov]. 2010. № 1. P. 211-214.
- 3 Biil Beket Atanyn tuganyna 270 zhyl tolady[Biyl Beket atanyn turanyna 270 lived tolady]. Available at: https://www.inform.kz/kz/biyl-beket-atanyn-tuganyna-270-zhyl-tolady_a3606046 (Accessed: 03.08.2020).
- 4 Totaro M. Fire and oil in western Kazakhstan's "spiritual renovation" Available at: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/fire-and-oil-in-western-kazakhstan/?fbclid=IwAR1NRNjyBXD>

RML6riO2zf-DTWBLvpPQ7ayGEHetg96HRhtNetXNhQlcRQO8 (Accessed: 03.08.2020).

5 Devin DeWeese Sacred History for a Central Asian Town Saints, Shrines, and Legends of Origin in Histories of Sayrām, 18th-19th Centuries, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. 2000. P. 89-90.

6 Godelier M., Blohm, R. The Concept of Tribe: Crisis of a Concept or Crisis of the Empirical Foundations of Anthropology?. *Diogenes*. 1973. Vol. 21(81). P. 1-25.

7 Sneath D. The headless state: aristocratic orders, kinship society, & misrepresentations of nomadic inner Asia. Columbia University Press, 2007.

8 Olcott M. The Kazakhs. Stanford, Calif.: Hoover Inst. Pr. 1996.

9 Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Cornell University Press. 2014. 392 p.

10 Bustanov A.K. From tents to citadels Oriental archaeology and textual studies in Soviet Kazakhstan. In *Reassessing Orientalism. Interlocking Orientologies during the Cold War*. London: Routledge, 2015. P. 47-83.

11 Predanija adaevcev o svjatyh, sety hanafie zhivshih i umershih na Mangyshlake [Legends of the Adai people about saints, sets of Hanafi who lived and died in Mangyshlak], *Sbornik svedenij o kavkazskih gorcah* [Collection of information about the Caucasian highlanders], Tiflis. 1873. Vol. 7. P. 5-17.

12 Abashin S.N. Potomki svjatyh v sovremennoj Srednej Azii [Descendants of saints in modern Central Asia], *Jetnograficheskoe obozrenie (Moskva)* [Ethnographic Review (Moscow)]. 2001. № 4. P. 62–83.

13 Muminov A. Rodoslovnoe drevo Muhtara Auezova [Family tree of Mukhtar Auevov]. Almaty, Zhibek Zholy, 2011. P. 7.

14 Tasar E. Soviet and Muslim: Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia. E. Tasar. Oxford University Press, 2017.

15 Privratsky B. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Front Cover. Bruce G. Privratsky. Psychology Press. 2001. 321 p.

16 Rashid ad-Din. *Sbornik letopisej / Per. s persidskogo L. A. Hetagurova, redakcija i primechanija prof. A. A. Semenova* [Per. from Persian L.A. Khetagurov, edition and notes by prof. A. A. Semenova]. Moscow-Leningrad.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1952. Vol. 1. Book. 1. P. 177.

17 [Electron. resource] Available at: <http://kazgazeta.kz/?p=45214> <https://www.muftyat.kz/KZ/статьи/1840> (Accessed: 03.08.2020).

18 Amirhanov R. Beket Ata. Almaty. 2017, 35p.

19 Bigozhin. U. Nation-Building and a School Play in a Kazakh Saint's Jubilee, *Central Asian Affairs* 5. 2018. P. 16-31.

20 Babadjanov B. Khalvat-i Sufiha. Ed. Original text, Introduction, translation (in Russian), commenter B. Babadjanov. – In: *Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol. 3: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th-19th Centuries)*. Edited by Anke von Kügelgen, Ashirbek Muminov, Michael Kemper [Islamkundliche Untersuchungen, Band 233]. Berlin: Klaus Schwarz Verlag. 2000. P. 114-21.

21 Frank A. A month among the Qazaqs in the Emirate of Bukhara: observations on Islamic knowledge in a nomadic environment. *Explorations in the social history of modern Central Asia (19th - early 20th century)*. Leiden: Brill, 2013. XIII. P. 333.

22 Hermansen Marica K. Survey article: Interdisciplinary approaches to Islamic biographical materials, *Religion*. 1988. Vol. 18:2. P. 163-182.

23 Buckley R. The «Burāq»: Views from the East and West. *Arabica*. 2013. Vol. 60(5). P. 569-601.

Сведения об авторе:

Бигожин У.З. - ассистент профессора кафедры социологии и антропологии Назарбаев Университета, ул. Кабанбай батыра 53, Нур-Султан, Казахстан.

Bigozhin U.Z. - Assistant Professor of the Department of Sociology and Antropology, Nazarbayev University, Kabanbay batyr str. 53, Nur-Sultan, Kazakhstan.

М.С. Жангужиев

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: dsi-1949@mail.ru)

Қазақ қоғамының мәдени өміріндегі орыс және татар интеллигенцияларының орны

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басында қазақ өлкесіндегі мәдениет саласы – соның ішіндегі, кітапхана ісінің ұйымдастырылуы, қазақ қоғамын зерттеумен айналысқан орыс және татар интеллигенциялар тобының құнды мәліметтері туралы ой көтерілген. Сонымен қатар, қазақтың ағартушы ғалымдары білім саласын бірізділікке салуда Орынбор және Қазан қаласының баспаханаларынан шыққан кітапхана қорларын кеңінен пайдаланғандығы жөнінде сөз қозғалған. Кітап санының артуына жеке баспаханаларда өз үлесін қосқандығы жөніндегі нақты мәліметтер арқылы келтірілген. Біраз кітапханалар қараусыз қалып, кейін талан-таражға түссе де, оны сақтап қалуға тырысқан қазақ зиялы топтарының еңбегі тарих беттерінде сақталған. Білім және мәдениет саласының жандануын қолға алу нәтижесінде қазақ өлкесінің көрші елдермен мәдени-экономикалық байланысын нығайтып қана қоймай, халыққа рухани азық бергендігі деректер арқылы дәлелденген.

Түйін сөздер: кітапхана, мұрағат, мұражай, ұйым, қазақ, мекеме, баспахана, дана, қолжазба, жинақ, том, кітап, сауда, мешіт, мектеп, дизайн, халық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-18-24>

XIX ғасырдың аяғына таман Қазақстанда ауқымды түрде қызмет атқарған саланың бірі – кітапхана болды. Кітапхана ісі көптеген сирек кездесетін ескі қолжазбалар мен көне кітаптарды жинастырып, көптеген ғылыми мекемелермен және мерзімді басылымдармен құнды материалдармен алмасып, ауқымды қызметтер атқарды. Сөйтіп, бірте-бірте өлкеде ғылыми кітапханалар өз қызметін бастап, ал қоғам мүшелері туған өлке тарихын зерттеуге мүмкіндік алды. Нәтижесінде XIX ғасырда өлкемізде құрылған мемлекеттің мекеме мен ғылыми ұйымдар және түрлі қоғам жанынан құрылған мұрағаттар мен мұражайларда кітапханалар жұмыс істей бастап, басылып шыққан жаңа кітаптармен толығып отырды. Тарихи мәліметтерге келтірсек, М.А. Корф (1800-1876) XIX ғасырда кітапхана саласының дамуына зор үлес қосып, Ресейдің ірі губернияларында 31 көпшілік кітапхана мен 7 уездік кітапхананың пайда болуына оның есімі тарихта қалған. Оған дәлел кітапхана саласын зерттеумен айналысқан тарихшы В. Галиев Орынбор қырғыздары (қазақтары - Ұ.А.) шекаралық басқармасының жанында бай кітапханалардың болғанын жазып кеткен. Ал В.В. Григорьев болса сол уақыттағы кітапхана ісінің ұйымдастырылуын жоғары бағалаған [1].

Василий Васильевич Григорьев (1816-1881) Ресей Сыртқы істер министрлігінде қызмет атқарған, Ресейлік ғалымдар ішінен академиялық бағытта Қазақстанды ғылыми тұрғыда зерттеп, еңбек еткен шығыстанушы. В.А. Перовский бұйрығымен 1852 жылдың 10 қаңтарынан 1863 жылдың қаңтарына дейінгі Орынбор генерал-губернаторлығында қызмет атқарады. Ол Ішкі Бөкей Ордасына қызмет бабымен келіп, Орданың әлеуметтік құрылымы, шаруашылығы, өткен тарихын жазу туралы қосымша тапсырма алып, кейін қазақ қоғамына байланысты маңызды еңбектерін жазып қалдырған. Шығыстанушы ғалым қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеуде алдымен Қазақстан мен Орта Азия туралы мол деректі 1853 жылы орын алған қоқандықтардың Ақмешіт бекінісіне В.А. Перовскийдің жорығына қатысқан кезеңді жинайды. В.В. Григорьев жорықта В.А. Перовскийдің жорық кеңсесін басқарған. В.А. Перовский тапсырмасы бойынша ғалым үш тарихи жазбаны әзірлеп, Орал

және Орынбор орыс-казактары туралы тарихи мағлұматтарды жинақтайды. Сөйтіп, казак өркениетіне байланысты көптеген жаңалықтар ашады. Мысалы, шығыстанушы В.В. Григорьевтің Қазақстан туралы жазған мақалаларында казак даласының тарихы, экономикасы, мәдениеті және этнографиясы туралы мәселелер көтерген [1].

1857 жылы профессор В.В. Григорьев казак даласын аралап, Қарақұм шөлейті, Ембі, Тобыл, Ой бойларында болып, кейіннен «Майор Бланкеннагелдің Орынбордан Хиуаға дейінгі сапарының нәтижелеріне ескертпе», «Хиуа хандығының суреттемесі және Сарайшық бекінісінен хандыққа дейінгі жол», «Бұхар мақтасы, оны Сырдарияға өсірудің мүмкіндіктері», «Орынбор қырғыздары (казактары - Ұ.А.): олардың адалдығы және сауда ісіне икемділігі», «Қырғыз тілі дыбыстарының орыс әріптерімен берілуі», «Троицкідегі казак балаларына арналған мектеп», «Үстірт арқылы өтетін темір жол туралы», «Жайық өзеніндегі паракход жүргізу ісі», «Жайық өзенінен Сырдарияға дейін кеден шебін созу туралы», «Амудария өзенінің көне ағысы туралы» бірнеше ғылыми мақалаларын жазған. Оның казактарға адамгершілік сезімінің жоғарлылығы сонша, казак тілінде жазған хатында: «Өзім де казактың қалпағын киетін болдым, мұрт қойдым, мұнымның өзі мұрттан гөрі сақалға көбірек ұқсайды, шекпен киіп отырамын. Мұның бәрі маған тамаша ұнайды... Қымыз ашыту өнерін де үйреніп алдым», -депті. Сонымен қатар, ол казактардың егін шаруашылығымен айналысуына қолдау білдірген [1].

Оның әкімшілік саласындағы қызметі ғылыми жұмыспен айналысуға көптеген кері әсерін тигізген. Себебі Орынборда ғылыми әдебиеттердің жетіспеуі салдарынан оған Санкт-Петербургтегі жеке кітапханасын көшіріп әкелуге мәжбүр болады. В.В. Григорьевтің ғылымға деген қызығушылығы сонша, ол Орынбор генерал-губернаторымен келісімге келіп, 1853 жылы Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан қалаларынан кітап алдырту үшін күміс ақшамен 1000 руб. қаражат бөлізген. Нәтижесінде Қазан университетінен әкелінген казак және Орта Азия елдері тарихы туралы мол кітап қорлары жинақталған. Бұл кітапхана қоры В.В. Григорьев Орынбор әкімшілігінде қызмет атқарған кезінде жүзеге асса, ал ол қызметінен кеткен соң, бұл кітапхана тоналып, талан-таражға түскен. В.В. Григорьевтің жасақтаған бұл бай кітапхана қорын ағартушы педагогы Ы. Алтынсарин де пайдаланған. Оған дәлел Н.И.Ильминский: «Ыбырай Алтынсарин түске дейінгі уақытты В.В. Григорьев қалдырған кітаптарын оқумен өткізетін, кітаптан тек казактар келгенде ғана бас көтеретін, себебі, ол казактарға тілмаштық қызмет көрсетті. В.В. Григорьевтің кеңесі бойынша Ы.Алтынсарин кітап оқыған кезде өзіне таныс емес орыс сөздерін арнайы дәптерге жазып отырды, сосын бұл дәптерді Василий Васильевичке көрсететін, ол әр сөздің тұсына оның мазмұнын қысқа және дәл жазып беретін» деп жазған екен [1].

В.В. Григорьев казактың ағартушы ғалымдары танысып, Ш. Уәлиханов, Е. Бекмаханов сынды ғалымдармен дос та болып кеткен. Белгілі ғалым Е. Бекмаханов болса, В.В. Григорьевтің жеке мұрағатынан Шоқан туралы біраз мәлімет табуға болады десе, американдық тарихшы Лоуренс Крадер «Орта Азия халықтары» монографиясында: «Григорьев жазған кезең барысында, яғни, 1870 жылы Орта Азиядағы татарлардың ықпалы аз болды. 1850, 1860 және 1870 жылдарда Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин арқылы көрініс тапқан казактың зиялылық гүлденуі орыстық бағытта болды. Тек келесі кезеңде ғана татарлар ықпалы сезілді», — деп баға берген. «Орта Азиядағы татарлар» деп тұрғаны түркі халықтары жөнінде болуы керек, XX ғасыр бас кезеңінде тәуелсіздікке ұмтылған казак елі түркі халықтарымен біріге әрекет еткені бәрімізге аян [1].

XIX ғасырдың II жартысында Батыс Қазақстан аймағында кітапхана ісімен айналысқандар қатарына В.В. Завьялов, А. Харузин, В.Н. Витевский, Н. Бородин, А.Е. Алекторовтарды жатқызуға болады. А.Е. Алекторов казактар туралы библиографиялық зерттеу жұмысын жүргізіп, кейін оның 1900 жылы Қазан қаласынан жарық көрген «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» деп аталатын еңбегі көптеген ға-

лымдардың оң бағасына ие болған [1].

1878 жылдың 5 мамырында құрылған Қазан университеті жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамы 1889 жылы Мұрағаттық комиссия мүшелері шешімімен өзінің ғылыми еңбектерімен хат алмасуды ұйғарған. Комиссия кітапханашысы И.С. Шукшинцев мәлімдеуінше, XVII-XIX ғасырлар аралығындағы кітаптары мен баспасөз материалдары мен көне кітаптар мен ескі қолжазбаларды жинақталған. Мұрағаттық комиссия кітапханасы қорында 1895 жылы 6700 атаулы кітап, 10000-ға дейін том болған. 141 бет. Сонымен қатар Н.В. Беляев пен Н.Н. Волжин сияқты комиссия мүшелері өздерінің көне кітаптарын кітапханаға қалдырып отырса, жеке адамдар сыйлаған көне кітаптар саны 98 атаумен 100 томға жеткен [1].

XIX ғасыр аяғы мен XX ғасырдың басында Шығыс кітаптарын бастырып шығаруда ағайынды Каримовтардың үлесі өте зор болды. Кітап басу ісі алғашқы болып 1900 жылы 1 наурызда Қазан қаласында өз қызметін бастаса, ал 1900 жылдың 28 қарашасында Орынборда жүзеге асты. Нәтижесінде 1901-1904 жылдары 79 кітап басылып, олардың жалпы тиражы 172 мың данаға дейін жеткен. Ал 1917 жылға дейін ағайынды Каримовтар баспаханасында 2000 түрлі атаумен түркі тілдес халықтардың кітаптары басылып шыққан. Ағайынды Каримовтар XX ғасырдың бас кезінде Шамсиддин Хусаиновтың баспахана ісін дамытуда біріге қызмет атқарған. Айта кетсек, А. Жиреншиннің «Қазақ кітаптарының тарихынан» атты көрген қазақ кітаптары туралы зерттеуіне өз үлестерін қосқан. Ал Ш. Хусаинов болса, Орынбор, Қазан, Ташкент, Омскі, Уфа, Санкт-Петербург, Верный, Астрахан қалаларынан өздерінің жеке баспаханаларын ашқан. 1901 жылы Каримовтардың Орынборда тұратын кішісі Мухамед-Фатых Гильманович болса, Ыбырай Алтынсариннің «Қырғыз хрестоматиясы» (1879 жыл), Байбатша Мырза Жүсіп Нұрымұлының «Бала Әбубәкір». Өлендер жинағын, (1907 жыл), «Қырғыз ауыл школларына әліппе» («Букварь для киргизских аульных школ») (1908 жыл), А. Байтұрсынұлының «Қырық мысал» («Сорок басен») (1912 жыл), Сыдық Байсалиевтің орыс тілінен аударған «Адамның чумасы туралы» («О чуме») және «Обадан қалай сақтану» («О предохранении от холеры») (1911 жыл) және т.б. жеке баспаханасынан шығарып көмектескен. Ғылыми мұрағаттық комиссия ісіне З.М. Рамеев, С.Ш. Рамеев, А. Ягофаров, А.А. Мухамедияров, Алиев Хасан, А.Р. Фахретдинов, А. Байтұрсынов, Ғ. Балғымбаев, Г.Х. Еникеев сияқты түркі тілдес халықтар өкілдері жұмыс істеуі барысында 1912 жылы 576 түрлі атаумен, барлығы 6332 том кітап жинақталса, 1914 жылы бір жылдық есеп бойынша 924 атаумен жаңадан кітап түсіп, барлығы 1179 томға жеткен. Сонымен қатар С.В. Азелицкий 1914 жылы 7 мамырында оздырылған Комиссия мәжілісінде И.И.Крафтың «Қазақтардың Дала облыстарының жүйеленген заңдар жинағы» мен «Семей, Ақмола, Торғай және Орал облыстарың басқарудың жоғарыдан бекітілген Уақытша ережесі» атты екі кітабын сыйға тартса, 1914 жылы 26 тамызында А.В.Попов өзінің әкесі Г.В.Витевскийдің «И.И.Неплюев және Орынбор өлкесі» атты еңбектің 30 данасын табыс еткен. Мұның барлығы елдегі кітапханаларды тізімдеп, жинақтауға және олардың жүйелі жұмыс жасап отыруын қажет етті. Бұл ауқымды шараларды реттеуге Халық ағарту министрі қызметін атқарған граф Е.И.Игнатъев Министрліктен жылына 3000 руб. бөлініп тұратындығына уәде берген [1].

1905 жылдан бастап Ғ.Тоқаев Оралдың жергілікті «Фикр» жаңа мұсылмандық газетінің баспаханасына қызметке орналасып, бастапқыда айлық жалақысы 5, ал кейін 10 рубльге дейін өсті. Баспаханадағы қызметі оны әдебиет ұшқынын оятып, газет ісіне жақындатып, оған әрі оқуын жалғастыруға мүмкіндік туғызды. Содан Ғ.Тоқаевтың 1905 жылдан бастап жарық көре бастаған шығармаларының ең алғашқысы «Мужик юкусы» (Ер ұйқысы) деп аталды. Таңдалған тақырып кездейсоқ болған жоқ. Алғашқы шығармашылық кешінде алдымен ер адамның ұйқысына арналған шығарма кіші бауырының қайғысына арналған. Ғ.Тоқаев үшін өзге өңірлерге қарағанда Орал қаласы өмірдің кездейсоқ сатысы іспеттес

болып көрінді. Себебі оны қашанда мәдениеті бай Қазан қаласына тартып тұрды. Сөйтіп, 1907 жылы кездейсоқ мұра ретінде қабылдаған 100 рубльге F.Тоқаев Қазан қаласына келіп, өмірінің соңына дейін осы аймақта бар күш жігерін поэзия мен публицистикаға арнады [1].

К.П.фон-Кауфман татар даласындағы миссионерлік бағытқа жақсы көзқарас танытпады. 1896 жылы татар даласындағы жүзеге асып шараларға ислам даласын насихаттаушылар және экономикалық тұрғыда қанаушылар деген бағасын берсе, ал И.В.Аничков: «татарлар миссионерлік бағыт пен саудада бәсекелес танытып, сауда мешіт мүдделерін ғана жақтап, ал көшпенділерді азиаттық ауылшаруашылық мәдениеттің тәжірбиесімен таныстырды», -деген пікірді ұстанды [1].

Сонымен қатар, автор: «Қазалы қаласындағы татар мектептері болса орыстардың қабылдаған еуропалық оқыту әдістерімен бәсекелес болды. Бұл бәсекелестік біртіндеп күшейіп, орыстардың назарын өздеріне аудара бастады. Белгілі бір шаруашылық түрі мен саудамен айналысып, өзіндік мәдениетін қалыптастырды. Татарлармен бәсекелес болған сарттар: «қала тұрғындары болса, ұрлықпен айналысып, сауда және мешіт мүдделерімен ғана өмір сүрді, деген пікірді ұстанды. Бірақ мұндай өмір сүру салты татарларға қатысты емес. Татарлар Қазалы қаласындағы мектептерінде білім беру үрдісі жаңа дыбыстық әдістер бойынша жүргізді. Татарларды еуропалық әдістермен мұсылмандарды таныстыруда ресейлік бәсекелестер болды. Ферғана облысының 1908 жылғы деректеріне сүйенсек, содан 10-12 жыл бұрын мұғалімдердің басым көпшілігі Ресей губернияларынан келген. Түркістандағы татар мектептерінің пайда болуы осы онжылдыққа сәйкес келіп, алайда орыс мектептерінің саны жағынан өсуі байқалып, олардың саны 1896 жылы 28-ге, 1906 жылы 83-ке, 1911 жылы 89-ға жетті [1]. Бірақ та 1910 жылы Ташкентте ашылған 162 оқушы білім алған 8 орыс мектебіне қарағанда, ірі қалалық орталықтарында құрылған татар мектептері айтарлықтай үлкен табыстарға жетті. Алайда Түркістандағы татар мектебінің даму тарихы Ферғана облысының статистикалық деректерімен қайшы келіп, көрсетілген мәліметтер күмән туғызады. Статистикалық деректерге сүйенсек, 1908 жылы Ферғана облысында 1306 білім алушыдан тұратын 30 мектеп (оның ішінде Қоқан қаласында 607 білім алушыдан тұратын 12 мектеп), 1910 жылы 12 мектеп болса, оның ішінде Қоқан қаласында 8 мектепте 530 адам сауатын ашты. Жаңадан ашылған татар мектептері жергілікті тұрғындарға әсер етпей қоймады. Мысалы, А.И.Добромысловтың 1910 жылғы деректеріне сүйенсек, 1900 жылы Түркістан қаласындағы 30 татар мектебінде оқытудың жаңа әдісі дұрыс жүргізілсе, тек екі мектебі біртіндеп жаңа әдіске көше бастады. Ал Қазалыда 1903 жылы жаңа әдісті татар мектептерімен қатар 6-7 жылдық қырғыз мектептері де қолдана бастады.

Әрине татар мектептері ауылдық өңірлерде емес, ірі татар орталықтарында құрылды, осы орталықтарда татар мектебінің жұмысы орыс тілінен гөрі әлдеқайда сәтті жүрген. 1910 жылы Ташкентте 162 оқушысы бар 8 орыс мектеп және 530 оқушыдан тұратын 8 жаңа мектепте негізінен татарлардан келген мигранттар шоғырланған. Түркістандағы татар мектебінің тарихына тоқталсақ, өз кезінде даму тарихы әлі жетілмеген, 1903 жылы құрылған осы мектептерде қырғыз мұғалімдері қызмет атқарған [2].

Осылайша, 1892 жылы орыс бастауыш сыныптарының мұғалімдерінің жетіспеуіне байланысты бірнеше жылдан соң татар мектептерінің ықпалы өсе бастады [2].

Оның үстіне, Поволжьедегі татарлардан бөлек, сарт әдебиетіне 1888 жылы Самарқанда темір жол ашылғаннан кейін, 1898 жылы Ташкент қаласына дейін жалғасқан Түркістанда басқа кавказдықтармен бірге көп мөлшерде пайда болған Кавказдан келген татарлар (әзірбайжандар) да әсер етті. Орынбордан Ташкентке темір жол ашылғаннан кейін Кавказ бен Персиядан келген эмигранттар Сырдария облысының солтүстік бөлігіне кірді [2].

И.Н.Харитонов, сонымен қатар, қаталдық пен қарапайымдылықты, анықтықты бейнелейтін әртүрлі түйреугіштердің сынықтарынан орысша шрифтердің жаңа суреттерін жасады. Тіпті, университеттің, Уақытша үкіметтің, Антонов, Вараксин сияқты Қазанның

ірі баспаханалары да И.Н. Харитоновтың сызбаларына сәйкес жаңа орыс қаріптерін алуға мәжбүр болды [4].

И.Н. Харитоновтан кейін татар кітаптарын ескі тәсілмен басып шығаруды жалғастыру мүмкін болмады. Бұл жетістіктерді есепке алмағандар татар кітаптарын басқаларға басып шығаруға жол беруі керек еді. Солардың бірі 60-жылдардан бастап татар кітаптарын шығарған Чиркованың мұрагерлерінің баспаханасы. XIX ғасырда осыдан үлкен пайда түсіріп, жаңалықтары өзгерткісі келмеген И.Н.Харитонов, татар кітаптарын басып шығаруды тоқтатуға мәжбүр болды. Бұл Қазанның басқа баспаханаларына да қатысты болды. И.Н.Харитоновтан кейінгі кейбір баспаханалар жаңа татар қаріптерін алуға және татар кітаптарының полиграфиялық дизайн деңгейін көтеруге мәжбүр болды. И.Н.Харитоновтың баспаханасынан татар қаріптерінің әр түрлі жаңа қаңқалары сатып алынды, әсіресе, 1910 жылдан бастап Қазан, Орынбор, Уфа, Астраханьдағы барлық татар баспаханалары. Бұл қаріптер Кавказ, Семей, Ташкент баспаханаларынан, тіпті Циньянь қаласынан да келіп түсті [5].

XX ғасырдың басында татар халқының баспасөзге деген сұранысының өсуіне байланысты Қазанның басқа да аймақтарында татар баспаханалары пайда болды. Мұндай мекемелер, әсіресе, татарлар басым көпшілігі құрайтын Петербург, Астрахань және Батыс Қазақстанның өзге аймақтарында пайда болды. Санкт-Петербургтегі И.Бораганскийдің және Орынбордағы Ф.Каримидің баспаханаларынан басқа мекемелер бірінші орыс революциясының арқасында пайда болды. Бұл мекемелердің қызметі татарлардың кітап ісінің алға басуына айтарлықтай үлесін қосты. Айта кетсек, олардың ішіндегі басылымдар саны мен жарияланған жұмыстардың құндылығы жағынан Орынбор баспаханасы бірінші орынды иеленді. Араб хаттары негізінде жазылған татар қаріптері өте ерте - XIX ғасырдың 30-жылдарының басында пайда болды. Олар Орынбор генерал-губернаторының әскери баспаханасында аймақ басшылығына арналған түрлі бұйрықтар мен нұсқаулықтар шығару үшін құрылды. Бұл қаріптер кітаптар басып шығару үшін пайдаланылмады [3].

Бреслин баспаханасы Орынбордағы бастауыш мектептеріне арналған шығыс баспа тарихында елеулі із қалдырмады. XIX ғасырдың аяғында мұнда 20-ға жуық татар, қазақ, башқұрт тілдерінде басылымдар шығып, олардың орыс қаріпінде басылып шығуына тапсырыстар берілді. Ал XIX ғасырдың аяғында мұнда кітаптарды араб графикасында шығару жандана бастады [6].

1899 жылы М.Ф.Каримидің «Хатыннар вазыйфысы» («Әйелдердің міндеттері») атты аудармасы, Ш.Шагидуллинаның «Заман» атты күнтізбесі, Х.Файзуллинаның «Рәхбар имла» («Емле ережелері») және тағы да басқа шығармалар жарияланды. 1900 жылы Орынборда татар баспаханасының ашылуына байланысты Бреслиндегі баспахана ісі өз жұмысын тоқтатты. 1915 жылға дейін жұмыс жасаған Бреслин баспаханасы кейінгі жылдары әртүрлі іс-қағаздары мен бланкілерді және затбелгілерін және т.б. басып шығарғанмен, Орынбордағы орыс тарихына қатысты шығармаларды жариялауда қосқан үлесі аз болды. Ал XX ғасырдың басында православиелік шығармалар шығыс тілінде басылды [3].

XX ғасырдың басында татар кітаптарының сапасын анықтау мақсатында Баспа істері жөніндегі Санкт-Петербург комитеті ресми түрде татар кітаптарына деген цензураны тоқтатты, бірақ 1906 жылдың басынан жеке баспаханалар жариялаған кітаптарын ереже бойынша комитетке жіберуді жалғастырды. Осылайша 1906 жылдың алғашқы 2-3 айында ішінара «тізілімдерде» тіркелген кітаптар ғана басылып шықты [1].

1905 жылғы революциядан кейін Қазан уақытша баспасөз комитеті құрылған уақыттан бастап, алдымен, Қазан қаласындағы татар кітаптарына, кейін Еділ, Орал, Батыс Қазақстанда жарияланған барлық тілдегі басылымдарға цензура жүргізді. Комитет өз қызметін 1907 жылдың 1 қаңтарынан бастап, «Баспасөзде жарияланған барлық кітаптарға ескерту мақсатында Қазанның баспасөз істері жөніндегі уақытша комитеттің кітабын» ұсынды [6].

Татар тіліндегі кітаптар башқұрт, қазақ, ұйғыр, өзбек, түрікмен, әзірбайжан, құмық, қарақалпақ және т.б. түркі тілдес халықтарына қол жетімді болды. Татар оқырманы үшін жарық көрген кітаптар осы түркі тілдес халықтар арасына таралып, оларға рухани азық болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметова Ұ.Т. XVIII-XX ғасырлардағы Қазақстанды зерттеген ғылыми қоғамдар мен мекемелер: тарихы, зерттеу бағыттары және маңызы// Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы (1887-1918 жж.): монография — Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. - 320 б.
- 2 Бартольд В.В. Татарский поэт Абдулла Тукаев. -Казань: Иман. 2011. -24 с.
- 3 Каримуллин А.Г. У истоков татарской книги. (От начала возникновения до 60-х годов XIX века). -Казань: Таткнигоиздат, 1971. -224 с.
- 4 Татар Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві. 1-қор, 4-тізбе, 5395-іс.
- 5 Татар Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві. 1-қор, 4-тізбе, 4503-іс.
- 6 Ленинград Орталық мемлекеттік тарихи архиві. 10-қор, 1-тізбе, 97-іс.

М.С. Джангужиев

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Роль русской и татарской интеллигенции в культурной жизни казахского общества

Аннотация. В статье идет речь об организации библиотечного дела в казахском крае в середине XIX в. - начале XX в. и ценном наследии русской и татарской интеллигенции по изучению казахского общества.

По мнению автора, в целях оптимизации образования казахские ученые-просветители использовали библиотечные ресурсы издательств Оренбурга и Казани. Кроме того, автор приводит конкретные факты о роли казахской интеллигенции в работе типографий, в том числе в увеличении количества публикаций. Хотя многие библиотеки были расформированы и закрыты, известны труды казахской интеллигенции.

В результате изучения истории и культуры казахского общества середины XIX в. - начала XX в. были подтверждены факты не только об укреплении культурных и экономических связей с соседними странами, но и о духовной пище народа.

Ключевые слова: библиотека, архив, музей, организация, Казахстан, учреждение, типография, копии, рукопись, коллекция, том, книга, торговля, мечеть, школа, дизайн, население.

M.S. Janguzhiyev

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The role of Russian and Tatar intelligentsia in the cultural life of Kazakh society

Abstract. The article deals with the organization of library business in the Kazakh region in the mid-XIX - early XX centuries and the valuable heritage of the Russian and Tatar intelligentsia for the study of Kazakh society.

According to the author, in order to optimize education, Kazakh scientists and educators used library resources of publishing houses in Orenburg and Kazan. In addition, the author provides specific facts about the role of the Kazakh intelligentsia in the work of printing houses, including the increase in the number of publications. Although many libraries were disbanded and closed, history knows the works of the Kazakh intelligentsia.

As a result of studying the history and culture of the Kazakh society of the mid-XIX - early XX centuries, the facts were confirmed not only about strengthening cultural and economic ties with neighboring countries, but also about the spiritual life of the people.

Keywords: library, archive, museum, organization, Kazakhstan, institution, printing house, copies, manuscript, collection, volume, book, trade, mosque, school, design, population.

References

- 1 Ahmetova U.T. XVIII-XX gasyrlardagy Kazakstandy zerttegen gylmy kogamdar men mekemeler: tarihy, zertteu bagyttary zhane manyzy [Scholars and institutions of Kazakhstan in the XVIII-XX centuries: Historical, directions and essence of research] // Orynbor gylmy muragattyk komissiyasy (1887-1918 zhzh.): monografiya [Orenburg commissions (1887-1918)] («Aris» Baspas, Almaty, 2013, 320 p.).
- 2 Bartold V.V. Tatarskij poet Abdulla Tukaevyu [Tatar poet Abdulla Tukaevu] (İman, Kazan, 2011, 24 p.).
- 3 Karimullin A.G. U istokov tatarskoj knigi. (Ot nachala vozniknoveniya do 60-h godov XIX veka) [At the origins of the Tatar book. (From the beginning to the 60s of the XIX century)]. (Tatknigoizdat, Kazan, 1971, 224 p.).
- 4 Tatar Avtonomiyalyk Kenestik Socialistik Respublikasy Ortalyk Memlekettik arhivi. 1-kor, 4-tizbe, 5395-is [Central State Archive of the Socialist Republics of the Tatar Autonomous Council. Box 1, List 4, Case 5395.].
- 5 Tatar Avtonomiyalyk Kenestik Socialistik Respublikasy Ortalyk Memlekettik arhivi. 1-kor, 4-tizbe, 4503-is [Central State Archive of the Socialist Republics of the Tatar Autonomous Council. Box 1, List 4, Case 4503].
- 6 Leningrad Ortalyk memlekettik tarihi arhivi. 10-kor, 1-tizbe, 97-is [Archive of the Central State Tariffs in Leningrad].

Автор туралы мәлімет:

Джангузиев М.С. - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Тарих» мамандығының 2 курс докторанты, Сәтпаев көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Janguzhiyev M.S. – 2nd year PhD student of the specialty «History», L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

**Шығыс Қазақстан өңірі шаруа қожалықтарын жаппай күштеп
ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің себептері**

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың 20-жылдарының соңы мен 30-жылдарының басындағы Қазақ АКСР-дағы ұжымдастыруға қатысты мемлекеттік саясат пен оның Шығыс Қазақстан өңіріндегі көтерілістердің себептері зерттелген. Шығыс Қазақстан өңіріндегі Кеңес үкіметінің ұжымдастыру саясатына қарсы шаруалар көтерілісінің себептері туралы кеңестік кезең мен кейінгі кезеңдегі тарихнама жетістіктері қарастырылған.

Автор зерттеуінде кеңестік кезеңдегі көтерілістердің себептері туралы зерттеулердің бағыт-бағдарымен, оның шынайылығына, әрі, мемлекеттік саясаттың ықпалына баға беріледі. Қазіргі уақыттағы зерттеулердің бағыт-бағдарлары мен оның ерекшеліктері толық талданып, мақсаттары айқын көрсетіледі.

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан кейін жарық көрген еңбектерді сараптап, оларды кеңестік кезеңде жарияланбаған, тың мұрағат құжаттары пайдаланып, зерттеу аумағын кеңейтіп, жаңа сападағы тұжырымдар жасаған.

Зерттеу барысында XX ғасырдың 20-шы жылдарының соңы мен 30-шы жылдарының басындағы жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы бағытталған көтерілістердің саяси-әлеуметтік және экономикалық, мәдени себептері анықталған.

Ұжымдастыру саясатының қазіргі Шығыс Қазақстан өңіріндегі көтерілістердің басқа аймақтардағы көтерілістерден айырмашылығы мен ұқсастығы талданған.

Түйін сөздер: көтеріліс, ұжымдастыру, әлеуметтік мәселелер, тарихнама, Шығыс Қазақстан өңірі, 1929-1932 жылғы көтерілістің себептері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-25-34>

Бүгінгі тарихнамамызда 1920-жылдардың соңы мен 30-жылдардың алғашқы кезеңдеріндегі Қазақ АКСР-дағы шаруа қожалықтарын күштеп ұжымдастыруға қарсы қарулы көтерілістер тарихы зерттеле басталды. Берілген кезеңнен бастап бүгінгі күнге дейін мәселенің тарихнамасы күрделі және қайшылықты жолдардан өтті, жалпы алғанда, сатылап дамыды. Бүгінгі таңда шаруалардың қарулы көтерілістері мен баскөтерулерінің тарихы туралы бірқатар ғылыми еңбектер жарияланды. Ал Шығыс Қазақстан өңіріндегі шаруалардың қарулы қарсылықтарының тарихы, оның себептері көп еңбектерде ішінара және жалпылама түрде зерттелуімен шектелуде.

XX ғасырдың 20-шы жылдарының соңында жүргізілген жайылымдық және шабындық жерлерді қайта бөлу шарасы сәтсіз аяқталғанын айқындап берді. Ф.И. Голощекин бұл шараны «Кіші Октябрь» деп атап өте жоғары мән бергенмен, бұл науқан Ф.И. Голощекиннің қазақ ауылдарында жерге рулық және қауымдық меншік орныққанын түсінбегенін, қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығының ерекшеліктерін білмейтінін айқындап берді. Сондықтан «шабындық және жайылымдық жерлерді қайта бөліске салу, қазақ байларына тежеу салып, ауылдағы әлеуметтік теңсіздікті жояды және ауылда кеңестендіру саясатын берік орнықтырады», - деген сыңаржақты көзқарасты қалыптастырды. Десе де, республикадан, облыстардан, аудандардан жіберілген өкілдер жергілікті жерлерде кедейленген шаруаларға шабындық және жайылымдық жерлерді бөліп берменмен, малы мен мүлкі жоқ кедейленген шаруалар өкілдер қайтып кетісімен-ақ, бөлініп берілген жерлерді рулық ауылға немесе қауымдастыққа қайтадан қайтарып беріп отырды. Осылайша, науқан сәтсіз аяқталды. Қа-

зақ АКСР-ның басшылығында тұрған Ф.И. Голощекинге таптық жіктелуге емес, ағайыншылыққа, бауырласуға шақыратын пікір ұнай қоймады. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығын жүргізуді меңгерген қазақ қоғамының іскер тобы – байлардың көзін жоймайынша, қазақтарды басқа даму жолына түсіру мүмкін еместігін анықтады. Көп кешікпей 1927 жылы жергілікті кеңесті сайлау кезінде байлардың дауыс беру құқығын шектеп, байларды түбірімен жойып жіберуді көздеді. Мәселенің күрделілігі және шұғыл түрде жүргізілуі күнтізбесіне қойылады. Бұл мәселеде Қазақ өлкелік партия комитеті басшыларында ауызбірлік бірден орныққан жоқ.

Смағұл Сәдуақасов пен оның пікірлестері халықты әлеуметтік апаттан сақтап қалуды ойлап, қазақтың ірі байларына қарсы қатал шаралар қолдануға қарсы шығып, салық саясатымен реттеуді ұсынды.

Ораз Жандосов және оның пікірлестері «рушыл, жартылай феодалдар» аталған байларды ғана емес, күллі қазақ байының көзін жойып, саясатты жүргізуде батылдық танытуға шақырды.

Сұлтанбек Қожанов және оның пікірлестері қазақ байларына қысым жасауды қолдамайды [1, 92 б.]. Қазақ зиялыларының ой-пікірлері ескерілместен, республиканың кейбір аудандарында жергілікті кеңестер асыра сілтеген шешімдер қабылдап, ірі байлардың малын тәркілеп, өздерін жер аударуды іске асыра бастады. Қазақ зиялыларының әртүрлі пікірді ұстануы да Қазақ АКСР-ның басшылығындағы Ф.И. Голощекинге орталықтың саясатын еркін жүргізуге мүмкіндік бергені айқын.

1930 жылы Семейдің округтік комитеті халықтың 15-30%-ын ұжымдастырып, ұжымшарлардың егістік алқабының көлемін 150 000 га жеткізуді, 24 ірі егін шарушылығы мен 5 ірі мал шаруашылығы ұжымшарын құру жөнінде қаулы қабылдайды.

1930 жылдың 5-ші қаңтарында Орталық «Ұжымдастыру қарқыны және колхоз құрылысына қатысты көмек мөлшері» атты қаулысы жарияланып, ұжымшар қозғалысының жаңа кезеңін бастап береді. Құжатта жаппай ұжымдастыру саясаты негізінде кулакты тап ретінде жоюды көтеріліп, большевиктердің жаңа таптық саясаты анықталады.

Орталықтан жіберілген таптық күштерді, әрбір аудандағы ұжымшар қозғалысының даму деңгейін ескере келе, барлық облыстар мен республикалардағы ұжымдастыру науқанын жүргізудің үш тобын анықтайды және жергілікті жердің жағдайына сай жаппай ұжымдастыруды аяқтаудың мерзімін белгілейді.

Ұжымдастырудың алғашқы тобына 1931 жылдың көктеміне дейін аяқтауға мүмкіндігі бар Солтүстік Кавказ, Төменгі Волга, Орта Волга сияқты астықты аудандар жатқызылды.

Екінші астықты аудандар тобына Украина, Сібірдің Орталық-Чернозем облысы, Орал және тағы да басқа аудандарында 1932 жылдың көктемінде аяқтау белгіленді.

Жалпы Қазақстан, оның ішінде Шығыс Қазақстан өңірінде ұжымдастыруды аяқтау мерзімі шаруашылық жүргізудегі отырықшы және көшпелі аудандардың экономикалық жағдайына қарай анықталды.

Қазақстанның отырықшы аудандары ұжымдастырудың КСРО-ның негізгі астықты аудандарынан дамуы жағынан артта қалып келе жатқанына қарамастан, алғашқылардың бірі болып жаппай ұжымдастыруға көшуге қажетті жағдайға ие деп белгіленіп, егіншілікпен айналысатын отырықшы аудандар жаппай ұжымдастыруды 1932 жылдың көктемінде аяқтауды көздеген екінші топқа жатқызылды.

Кеңестік дәуірде жарық көрген еңбектерде партия саясатына қарсы шаруалар көтерілісі тап күресі шеңберінде қарастырылды. Сонымен қатар, олар сипаты жағынан «бандиттік», «антикеңестік», «контрреволюциялық» қозғалыстар ретінде бағаланды. Тарих ғылымы саяси жетекшілер тарапынан қатаң бақыланып, тарихшы-ғалымдар жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы шаруалар көтерілісін жалпылама түрде атап көрсетумен

ғана шектеліп, көтерілістердің негізгі себебі ретінде дәулеттілер жекеменшік мүлкін мемлекет есебіне өткізуге бастартуында деген тұжырым жасауға мәжбүрледі.

1929-1932 жылдардағы күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістерді терең зерттеген Талас Омарбеков Қазақ АКСР-ның басшылығы орталыққа жіберген рапорттарында: «Банды басшыларының кеңес үкіметі мен кулактарды арандатулары, наразылық күштерді топтастыруы, ал екіншісі ауылдағы тандаулы адамдарды округтық жұмысқа совхоздарға, оқу орындарына алып қоюға, байланысты жергілікті жерлерде негізінен ескі кадрлардың қалуынан туындады», - деп көтерілістердің себептерін атап көрсеткенін айтады [1, 130 б.]. Жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің басты себептерін АКСР-ның жетекшісі Ф.И. Голощекиннің 1930 жылы 21 сәуіріндегі «Қазақ ауылындағы 91 жағдай туралы» хатында: «бай, атқамінер, ру басысы әлі де ауылда елеулі күш болып табылатын тап күресінің шиеленісе түсуінен» [1, 127 б.], – деп көтерілістің шынайы себептерін бұрмалап көрсеткенін анық байқалады. Оның пікірінше, «байлардың қолжаулықтары, топшылдар зиянды адамдарын дайындап, ол агенттерімен бірге қаскүнемдік істерін жүзеге асырған». Бұл Кеңес үкіметінің төменгі әкімшілік қызметкерлерінен бастап, жоғары лауазымды мемлекет жетекшілеріне дейін көтерілістің басты себептерін бұрмалап көрсетіп, бір жақты ғана түсіндіріп келді деген қорытынды жасаймыз. Десе де Талас Омарбеков «Қазақ АКСР-ның басшылығының қазақ ауқаттыларын тәркілеу кезінде большевиктердің кедейді байға қасакана түрде арандату саясаты арқылы белгілі бір дәрежеде халықтың көтеріліске шығуға түркі болуын» атайды [1, 128 б.].

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістер жаңа бағытта зерттеле бастады. Осы зерттеулердің алғашқыларының бірі де жоғарыда атап көрсеткен Талас Омарбековтың «20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» еңбегін атап айтуымызға болады. Онда көтерілістің шынайы себептері кеңінен қарастырылды. Талас Омарбеков жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы шаруалар көтерілісінің шынайы себептерін ашуда мемлекет басшыларының баяндамалары мен олардың жүргізген іс-қағаздарына қарағанда, көтерілісшілердің мемлекеттік комиссияға жазған хаттарының маңызына жоғары баға береді. Оған дәлел ретінде 1930 жылы Қарақұм көтерілісшілерінің мемлекет басшыларына жазған хатындағы мемлекеттік комиссияға қойған талаптарын ұсынады:

1. Әділетсіз тәркілеген мал-мүлікті қайтарсын;
2. Дін бостандығын берілсін, мешіттерді қайтарсын, дін рәсімдерімен шаралар ұйымдастыруға кедіргі жасалмасын;
3. Ірі байларды тәркілеу жүзеге асырылып, орта шаруа қожалықтарын тәркілеу тоқтатылсын;
4. Ұжымшарға зорлап кіргізуді тоқтатсын және оған ерікті негізде кіру қағидасы басшылыққа алынсын;
5. Қазақ даласында тапқа бөлу мен жіктеу тоқтатылсын және дауларды қарастыруға комсомолдар емес, ауылдың жалпы жиналысының құзырына берілсін;
6. Салық мал-мүліктің мөлшеріне қарай салынсын және егін екпейтіндерге астық салығы салынбасын...» [1, 131 б.]. Сонымен қоса, көтерілісшілер байлардың мал-мүлкін тәркілеу жөніндегі қаулыны сынап хат жазған жағдайлардың да кездесетініне назар аударған. Бұл өз кезегінде Кеңес үкіметі жетекшілері айтқанындай, көтерілісшілер ірі жер иелерін қорғау немесе қуғындауды көздедеді деген біржақты қорытынды жасауға негіз болмауы тиіс. Бұған «Қарақұмға жиналған қазақ азаматтардан!» атты хатта: «Қазақ даласында байлар жоқ, сондықтан 58-бапты басшылыққа алмай-ақ, 58-бап бойынша жері барларға тек салық салуды өтінеміз... Біз мемлекеттік міндеткерліктен ешқашан жалтармаймыз. Біз үкіметке қарсы шықпаймыз, наразылық білдірмейміз. Тек адамша өмір сүру құқығын қамтамасыз етуді өтінеміз» [1, 131 б.], - деп жазғаны дәлел. Өйткені Кеңес үкіметінің жетекшілері әлеуметтік таптардың шектерін анықтап жатпай, қалаған адамдарын жоғары

әлеуметтік тапқа жатқызып, олардың мал-мүліктерін тәркіледі. Тіпті, кейбір жағдайларда жер аударып жіберді. Көтерілісшілердің ұжымшарларға мәжбүрлеп кіргізу, дін бостандығы сияқты тағы да басқа кеңес басшылары алдында қойған талаптары мүлдем ескерілмеді. Бұл талаптар Кеңес үкіметінің отаршылық саясатына қарсы келгендіктен, айтылмай жабулы қазан күйінде қалып келгені түсінікті. Өйткені бұл талаптар ұжымдастыру саясатының астарында адамдардың жекеменшікті иелену қасиетін жойып, туған жері мен суына, малы мен мүлкіне, тілі мен діліне, діні мен дәстүріне, салт-санасына бейберекет қарауды көзделгенін айқындайтын. Оның бұл астарын коммунизм туралы жазылған еңбектерде ашық айтылады. Мәселен, Карл Маркс «1844 жылғы қолжазбалар» шығармасында: «Адам теңдікке және бостандыққа жету үшін қоғамның мүшесі бола отырып, материалдық игілікке деген мұқтаждықтан бас тартуы, яғни жатсынуы керек», - деп жазды. Сонымен қатар, ол осы еңбегінде коммунистік революцияны жүзеге асыру үшін әлемдік деңгейдегі өндіріс күшінің қауаты қажеттігін, өйтпегенде «кедейшілік кең таралып», адамдар арасында қайтадан материалдық игілікке иелік етуге деген күрес өрши түседі деп ойын түйіндейді. Екінші бір «Гот бағдарламасына сын» еңбегінде «Молшылық» коммунизмге тән белгілердің бірі деп көрсетіп, адамдардың мүлікті иелену ұмтылысын жоюына кепілдік беру қажеттілігін және пролетариат табы кемеліне жеткенде, әлеуметтік реформаларға толық қанағаттанады деп айқындайды [2]. Қысқаша айтқанда, «Қажеттілік патшалығын», яғни, «Жекеменшікті» жатсыну жүйесі адамды объективті күштердің қуыршағына (Еңбек бөлінісі, жеке бастың тәуелділігі, базар, капитал және мемлекет...) айналдырады [3]. Бұған 1931 жылы 27 қыркүйекте Қарауыл ауылдық кеңесінің тумасы, әлеуметтік жағынан – кедей, Адилшин Даулетбайды тергегенде жазылған хаттаманы талдасақ көз жеткіземіз. Ол тергеушіге берген жауабында Кемпірбай Ысқақовтың халық алдында: «Біз ашпыз, аудан орталығында бидай және тағы басқа азық-түліктер бар, сондықтан, шабуыл жасауымыз керек. Кеңес өкіметінің саясатының мәні осындай, өзгеше болуы мүмкін емес, өйткені ол жеке меншікті құртады, сөйтіп жұмыс істемей, жалқауланып, басқа да ауқатты адамдардың есебінен күн көргісі келетіндерге мүмкіндік береді. Бірақ мұндай саясатпен алысқа бара алмайтының табиғи нәрсе, солай болып шықты да... Совет өкіметі байларға қоса, орташалар мен кедей шаруашылықтарды тәркілеумен бірге сөз жүзінде социализмге бағытталған, іс жүзінде жаппай азып-тоздыруға жетелейтін, шаруашылық-саяси науқан деп аталған бірқатар дайындау науқандарын енгізді. Ақиқатын айтыңыздаршы, барлық дерлік кедейлер мен жарлы-жақыбайды жүрдай қылған қазіргі ет дайындау науқанынан-ақ бұл айқын көрініп тұрған жоқ па. Сәл қарсылық жасасаң – түрме, «контрреволюция», ату және т.б. бұдан әрі де еңсеміз түсіп, осылай қимылсыз отыра береміз бе, көтеріліс өрті бүкіл ССРО-ны шарпып барады. Бой тасалау – Алла алдында да, қазақ халқының алдында да қылмыс. Біздің міндетіміз – жан аямай және аяғына дейін күресу» [4] деп айтқаны туралы мәлімет берген. Көріп отырғанымыздай, үндеуде кеңес үкіметіне халықтың сенімсіздігі күшейе түскені байқалады. Халық жеке меншікке немқұрайлы қарап, өзгенің мақсатын орындаудағы қуыршақ не құралы болу деген сөз. Бұл мәңгүрттенудің шынайы көрінісі екендігі белгілі. Яғни жекеменшік психологиясынан айрылған халықжерінің байлығына немқұрайлы қарайды. Ұрпақ санасы ендігі жерде ата-бабадан қалған мұраны мемлекет меншігі деп мойындаған жағдайда, ата-бабадан мұраға қалған жер-су, тау-тасты, яғни оның жер асты, жер үсті байлығын иемденуден жасқанады немесе бас тартады, өйткені тоталитарлық жүйе халықты осындай дәрежеге дейін жеткізу үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданудан аянбайды. Сондықтан, 1928-1932 жылдары жаппай күштеп ұжымдастыру жылдары шаруалардың көтіріліске шығуына да, ата-бабадан мұра болып келген жекеменшік мүлік – төрт түлік малды және жер-суды қорғау мүддесі де жатқаны айқын. Бұл Шығыс Қазақстан өңіріндегі жаппай күштеп ұжымдастыру барысынан анық аңғарылады. Ұжымдық қорды құру үшін де бекітілген заңдар мен қабылданған қаулыларда да тікелей тәркілеудің жолдары көрсетілуінің бір себебі осында

жатыр. Мәселен, ұжымдастыру қоры 1929 жылдың 1 шілдесінен бастап, шаруалар ауласынан сот арқылы тәркіленген мүліктен және артық астық тапсырмағандар мен оны тығып қойғандарға сот арқылы және әкімшілік негізде салынған барлық айыппұлдың 25%-ын құрады. Бұл салық саясаты шаруаларды көтеріліске шығуының ұзақ мерзімді себептердің бірі болғанын көрсетеді.

Ұжымдастыру қоры округтік жер басқармасының қарамағына қарады. Бұл қор ұжымдық шаруашылықтарды дамыту үшін және жаңадан құрылып жатқан ауыл шаруашылығы ұжымдарын ұжымдастыру үшін беріліп, міндетті түрде бөлінбейтін қорға тіркелді. Ал егер ұжымшарлар құлдырап жойылса, берілген ақша мен мүлік ұжымдастыру қорына қайта қайтарылды.

Атқарушы органдар сәйкесінше бағасы мен тізімі бар тәркіленген мүлікті тәркілеу жүргізілген жерге жақын орналасқан ұжымдық шаруашылықтарға уақытша сақтау үшін қалдырған (мүмкіндігінше, тәркілеу жүргізілген жердің колхозына берілген және ондағы мал-мүлік округтік және Жер басқармасының жарлығымен таратылған. Сонымен қатар, ұжымдастыру тобын тарату үшін округтік және аудандық комиссиялар құрылады. Округтік комиссия құрамында Ауыл шаруашылығы несиесі жүйесінен бір өкіл, сонымен қоса, Жер басқармасының басшысы, Қосшы, Өзара қоғамдық көмек ұйымдары сияқты округтік ұйымдардан бір өкілден, ал одан төменгі буындағы аудандық комиссияда аудандық атқару комитетінің мүшесі, жергілікті ауыл шаруашылығы несиесімен колхоз және кедейлер ұйымдарынан бір өкілінен тұрды. Округтік және аудандық комиссиялар ұжымдастыру қорының мүлкін бөлу үшін, төмендегідей қағидаларды ұстанды:

1. Ұжымдастыру қорындағы ақшалай және заттай мүліктің барлығы айыппұл салынып, тәркілеу жүргізілген ауданның шаруашылықтарын ұжымдастырудағы қажеттіліктеріне пайдалану үшін беріледі. Сонымен қатар, бұл қағида жекелеген территориялық бірліктерге (село, ауыл) де белгіленеді.

2. Сонымен бірге, қорды таратқанда барлық колхоздарға оны тең бөлуден гөрі, белгілі бір өндірістік нәтижесі яғни, қайтарымы болады деген ұжымға беріледі.

3. Мүлік, кедейлерден тұратын колхоздарды ұжымдастыру және дамыту үшін ғана беріледі [5]. Дегенмен, бұл қағидалар әркез басшылыққа алынған жоқ. Бұл қағидалар қағаз жүзінде әлсіз шаруалардың қамын күйттегенімен, іс жүзіне келгенде басқа сипатқа ие болып жатқандықтан, халықтың наразылығы туындауына себеп болды. Оның үстіне, көшпелі және жартылай көшпелі шаруа қожалықтары ешбір дайындықсыз отырықшыландырылды. Осы жағдайды ескеріп, көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда жаппай ұжымдастыруды өткізуге ұзақ уақыт кететіні мойындалып, ресми түрде мерзімі 1933 жылға дейін ұзартылды [6]. Жоғарыда көрсетілгендей, жаппай ұжымдастыру 1929 жылдың күзінде басталып, қарқынды түрде жүргізілді. Округтің колхоз одағы өзінің «ұжымдастыру барысы» атты баяндамасында ұжымдастыру жұмыстарының саны жағынан өскендігін, әсіресе бұл көктемгі егістік науқаны кезінде айқын байқалғандығын атап өткен.

1929 жылдың 1-ші маусымында Семей округінде 9532 шаруашылықтан тұратын 539 ұжымшар құралады [7], 1930 жылдың 1-ші наурызында ұжымшарлардың саны 25%-ға өсіп, 43887 шаруашылықтан тұратын 774 ұжымшар қызмет атқарған [8], қызығы 7-наурызда көрсеткіш 30%-ға өседі. Ұжымшарлар саны 866-қа дейін артады [9]. 1930 жылдың 28-ші наурызында 68914 шаруашылықтан тұратын ұжымшарлар құрылған [10]. Осы уақыт аралығындағы өзгерістерді салыстырмалы түрде пайызбен пайымдасақ, 1929 жылы ұжымдастыру кезіндегі шаруашылықтар 5,6% көрсеткішке, 1930 жылы 11 сәуірде 40 пайызға дейін ұлғайған [11].

Шығыс Қазақстан өңірінде ұжымдастыру деңгейі біршама қарқынды түрде жүргізіледі. Оған ұжымдастырудың үлес салмағы Үржар 82%-ға, Семейде 74%-ға, Аягөзге 64%-ға, Шемонайха 53%-ға, Разинск және Шыңғыстауда 45%-ы жетеді. Шығыс Қазақстан

өңіріндегі өзге аудандарында ұжымдастыру деңгейі 40%-дан төмен болды. Ең төменгі көрсеткіш Мақаншы, Қызылтас, Қызылтаң аудандарында байқалды, онда ұжымдастыру деңгейі 6-9% аспады.

1930 жылы көктемде Семей округінде 187 село мен ауыл жаппай ұжымдастыруға көшеді, оның 90-ы Белағаш ауданына, 72-сі Разинск ауданына қараса, өзге аудандардағы бұл көрсеткіш, Өскеменде-12, Катонқарағайда-1, Бесқарағайда-7, Жармада-2, Шыңғыстауда-1, Бесқарағайда-1 село сияқты өте аз болғандығымен сипатталады [12].

Кеңес өкіметінің күштеу саясаты мен ет, астық дайындау науқандарының қатал түрде жүргізілуі, сонымен қатар, жергілікті байларды тап ретінде жою мақсатында мал-мүліктерін тәркілеу, жер аудару жергілікті халықтың өкіметке қарсы көтерілістердің басталуына алып келді.

1931 жылы Шығыс Қазақстан облысының Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарында халық көтеріліске шықты. Тарихта бұл «Абыралы көтерілісі», «Қамбар көтерілісі» деген атаулармен қалды. Көтерілістердің себептері талдауды және көп зерттеуді қажет етеді. Ең бірінші кезекте ет жоспарының орындалуын шамадан тыс талап етуі табанды түрдегі наразылық тудырғаны сөзсіз, өйткені негізгі табысы, әрі өндіріс көзі болып табылған мал шаруашылығы өнімдерінен айырылу өте қатты соққы болып тиді.

Абыралы тұрғындарын алғашқыда 8745 тонна, артынан 3379 тонна ет өткізуді міндеттейді. Мұндай көлемдегі етті орта шаруа қожалықтары тұрмақ, ауқатты шаруа қожалықтары өткізе алмайтыны түсінікті. Большевиктер басшылығындағы коммунистік партия белсенділері «сенімді ақтауға» бірден кіріседі. Абыралы ауданының 12 ауылындағы халық жаппай көтеріліске шығады. Т. Омарбеков Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау көтерілістерінің көшбасшылары, жүру барысы туралы зерттеп, көтерілістердің 1931 жылдың ақпан айынан бастау алып, ОГПУ-дың Ерекше үштігінің мамыр мен маусым айларында көшбасшылары мен қатысушыларын жазалау шараларымен аяқталғандығын көрсетеді [1, 226 б.].

Ауданның шығыс жағында орналасқан 2, 3, 5, 7, 12 және 14- ауылдарды біріктірген Қосқан Бітебаев, Түскей Смағұлов, т.б. көтерілісті ұйымдастырып, құрамында 700-дей адамдай аудан орталығы – Қайнарға шабуыл жасайды. Ауданның солтүстік-батыс жағындағы 4-6 ауылда Ысқақ Кемпірбаев бастаған 300-ден астам шаруалар (қазіргі Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы “Бақты”, “Еңбек”, “Прогресс” ауылдарының жерінде) қарсылығы тегеурінді сипатта өтіп, кеңестік әскерге бір айға дейін берілмейді. Ауданнан шыққан коммунарлар отрядын (20 адам) тұтқынға алып, үкіметке зорлық-зомбылық саясатын тоқтату жөнінде талап қойған олар елден тартып алынған мал мен астықты халыққа қайтартып бергізеді. Оларды артынан анықтап, Қылмыстық кодекстің мына баптары бойынша жазалады: 58-2 бабы – қарулы көтерілісі немесе кеңестік аумаққа контрреволюциялық мақсатта қарулы бандылардың енуі, 58-7 бап- зиянкестік, 58-10 бап – контрреволюциялық насихаттау немесе үгіт, 58-14 бап – контрреволюциялық саботаж. Бұл баптар бойынша жазалау шаралары – 3 жылға дейін бас бостандығынан айырудан бастап, ату жазасына дейін кеседі. Көтерілісшілерге қарсы қуғын-сүргін ауқымының кеңеюі шаруалардың наразылығын одан бетер күшейтеді.

1930 жылдың наурызынан Шығыс Қазақстан облысының Шұбартау, Шыңғыстау, Зярын, Марқакөл, Катонқарағай және тағы басқа аудандар бойынша тұтқындалған шаруалардың саны күрт артады. 1930 жылдың 15 сәуірінен 1 мамырға дейінгі ақпараттық бюллетеньде жазылғандай, соңғы кездері кулак шаруашылықтарына қуғын-сүргін шараларын қолдануға байланысты... кулактардың белсенді және ашық наразылықтары жиілей түскен... Катонқарағай ауданы, Ақсу ауылы, Шемонайха ауданы Үбі ауылы, Разин ауданы Митрофанов ауылы.... Шаруалар қоғамдық қызметкерлердің өміріне қауіп төндіріп, зиян келтіреді және өртейді, билік өкілдерін соғады және т.б. Разин ауданында астық дайындау шараларына қарсы әртүрлі діндер мен діни секталардың поптары белсенді қарсы шыққан оқиғалар

жиі кездеседі.

Шығыс Қазақстандағы көтерілістердің ерекшелігі - қатысушылардың ұлттық сипатына байланысты екендігі. Себебі, өлкенің Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарындағы көтерілістерге қазақ тұрғындары қатысса, Өскемен, Зырян, Шемонайха, Самар, Көкпекті, Катонқарағай аудандарында орыс тұрғындары белсенділік көрсеткен. Профессор Талас Омарбеков Шығыс Қазақстандағы наразылықтардың ішінде Өскемен және Зырян көтерілістеріне бірыңғай орыс тілді халық қатысқан жалғыз көтеріліс екендігін атап көрсетеді [13].

Шығыс Қазақстандағы жаппай ұжымдастыруға қарсы шаруалар көтерілісінің себептерін Еркін Рахметтулин зерттеулерінде қамтиды. Ол Абыралы көтерілісінің басшысы Кемпірбаев Ысқақтың азаматтардың бас қосқан жиындарының бірінде: «Көтерілісші азаматтар! Біздің алдымызда қиын, бірақ қасиетті міндет тұр – тонаушылардың бірі Сталин басқарған советтік езуші билікті құлату міндеті тұр». Совет өкіметінің Қазақстандағы тонаушылық саясатының мәні мен міндеттері туралы айтудың қажеттігі жоқ. Совет өкіметінің өзі сөзбен емес, іс жүзінде өзінің осы саясатының мәнінің қандай екенін көрсетті. Алысқа бармай-ақ таяудағы өткенімізге көз салып байқайықшы: 1928 жылы осы саясатты іс жүзінде жүзеге асырудың алғашқы қадамы жасалды, совет өкіметі қауқарсыз болғандықтан мұны одан ерте бастай алмады. 1928 жылғы «ірі бай шаруашылықтар» деген атаумен тәркілеу Қазақстанның экономикасына қатты соққы болып тиді, біздің алдыңғы қатарлы, парасатты азаматтарымыз бұдан әлдеқайда бұрын болжаған тонау басталды. Сіздердің баршаңыздың естеріңізде болар, 1928 жылы-ақ біздің ғалымдарымыз былай деді: «Алдымен «ірі байларды» тәркілейді, сосын «ұсақ байларды» іздеп тауып, оларды кедейлендіреді, содан соң «орташаларды» қолға алады және ақыр соңында «кедейлердің» өзіне ауыз салады...», - деп сөйлеген сөздеріндерін талдай келе, көтерілістің негізгі себептерінің бірі қазақ шаруаларын ешбір тәртіпсіз жаппай тәркілеуі екенін анық көрсетсе, екіншіден жергілікті әкімшілікті былай қойғанмен бірге, жалпы орталыққа да сенімсіздік танытып, большевиктер билігінің заңсыздығын ашып көрсетеді [14].

Шығыс Қазақстан өңіріндегі жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы шаруалар көтерілісінің себептерін зерттеуде А.С.Жанбосинова, Қ.Р. Жириндинованың зерттеулеріндегі ғылыми айналымға енгізілген тарихи фактілері маңызды болып келеді. 1931 жылы 28 қыркүйекте тергелген Амиров Булау тергеушілерге берген жауабында, аудан орталығына шабуыл жасау себебі, ескі билікті қалыпқа келтіріп, бұрынғыша өмір сүргілері келгеніне ерекше тоқталған, ал тергеушінің патшалық және кеңестік өкімет кезіндегі шаруашылығыңыздың саны қандай болды деген сұраққа, екі билік кезінде де 10 шақты қойы, 3 жылқысы, 1 түйесі, 1 сиыры болғандығын, қазіргі уақытта оның барлығы тәркіленгенін айтқан. Абыралы көтерілісшілерінің тергеу барысында берген жауаптарын талдасак, қарапайым ауыл тұрғындары әлеуметтік жағдайларының төмендеуі, аштықтың болуы және Кеңес өкіметінің күштеу саясатына қарсылық және оған сенімсіздік болғандықтан қатысқанын айқындаймыз. Кешке көпшілігі байлардан тұратын 50-60 адам жиналып, жиналыс өткізген. Ірі байлар Бұламбаев Қылыш пен Ахметжанов Санияхас жиналған адамдар алдында сөйлегенде: «Қазіргі бүкіл Кеңес Одағында, сонымен қатар біздің облыс пен ауданда қарулы күрес жолымен Кеңес билігін жойып, «бай-феодалдық құрылысты»... қалпына келтуді мақсат етіп отырған бұқаралық қарулы көтерілістер етек алды. Шұбартау, Аягөз және тағы басқа аудан орталықтарын біздің көтерілісшілер басып алды. Біздің мақсатымыз – Шәкәрім Құдайбердиев, Қасымбек Солтабаев және ағайынды Мұхтар мен Муштар Дүтбаевтар басқарған басты күштерге қосылуы. Бүгін бұрынғы Шыңғыстау қазіргі Абай ауданының орталығын басып алу қажет. Барлық аудандық қызметкерлерді, әсіресе коммунистердің көзін жою қажет. Барлық мемлекеттік және кооперативтік қозғалмалы және қозғалмайтын мүліктерді көтерілісшілер арасында национализовать ету керек» [15], -деп атап көрсеткен. Бұл ұжымдастырудың ешбір ғылыми зерттеулерсіз жүргізілгендігін және қазақ шаруала-

рының большевиктерге сенімсіздік танытып, олардың билігін танымағанын айқындайды. Қорытындылай келгенде, И.В. Сталин басшылығындағы большевиктердің коммуналистік партиясы Қазақ АКСР-дағы 1929-1933 жылдары жүргізген ауыл шаруашылығын жаппай күштеп ұжымдастыруды алдын ала жоспарламағандығына, көптеген салдарға әкелуіне мына жағдайлар әсер етті:

Біріншіден, ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыруды жүргізуде алдын ала ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілмеді;

Екіншіден, табиғи-климаттық ерекшеліктері ескерілмеді. Шұғыл континентті климаттық белдеуде орналасқандығы туралы ерекшеліктері еленбеді;

Үшіншіден, ұжымдастыру кезеңінде материалдық-техникалық базаның жағдайы өте нашар болды, жекеленген өңірлерде мүлдем болмады (тұрғын үй, азық-түлік қоры, киім-кешек, ауылшаруашылық жер өңдейтін машиналары, еңбек құралдары);

Төртіншіден, көшпелі мал шаруашылығынан отарықшы ұжымдық шаруашылық құрылымына жедел өткізу, қазақ шаруа қожалықтарын феодалдық құрылымнан бірден социализмге өткізу өте шұғыл әрі қарқынды түрде ешбір дайындықсыз жүргізілді;

Бесіншіден, көшпелі мал шаруашылығы өзгерісімен қоса, мәдени өзгерістердің тікелей күштеп енгізу жатқандығын да ешкім жоққа шығара алмас.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті - Алматы: Жалын, 1997. - 298 б.
- 2 Самарская Е.А. Маркс, Гегель и коммунизм //Вопросы философии. – 2004. - № 8. - 192 с.
- 3 Бузгалин А.В., Колганов А.И. Социальная философия постсоветского марксизма в России: ответы на вызовы XXI века (тезисы к формированию научной школы) // Вопросы философии. – 2005. - №9. -192 с.
- 4 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. - Алматы: Атамұра, 2010. - 452б.
- 5 «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» Коммуналдық мемлекеттік мекемесі (ҚЗТҚО КММ), 74-қор, 1-том, 118-іс, 53-54 папка.
- 6 Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30г.г. XX века): сборник документов. Часть 1. – Семипалатинск: СГУ имени Шакарима, 2002. – 250с.
- 7 ҚЗТҚО КММ, 3-қор, 1-том, 212-іс, 296-папка.
- 8 ҚЗТҚО КММ, 1-том, 181-іс, 3-папка.
- 9 ҚЗТҚО КММ, 3-қор, 1-том, 389-іс, 41-папка.
- 10 ҚЗТҚО КММ, 1-том, 212-іс, 294-папка.
- 11 ҚЗТҚО КММ, 3-қор, 1-том, 401-іс, 49-папка.
- 12 ҚЗТҚО КММ, 3-қор, 1-том, 389-іс, 41-папка.
- 13 Омарбеков Т. Зобалаң: Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы. – Алматы: Санат, 1994. - 224 б.
- 14 Рахметуллин Е. Абыралы көтерілісі (1931 жыл). [Электронды ресурс]– URL: https://e-history.kz/kz/publications/view/abirali_koterilisi_1931_zhil__4127 (Қарастырған күні: 10.02. 2020 ж.)
- 15 Жанбосинова А.С., Жириндинова Қ.Р. Шыңғыстау көтерілісі: жаңа деректер негізінде зерттеу. [Электронды ресурс] – URL: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/816> (Қарастырған күні: 15.02. 2020 ж.)

Ж.С. Жылгельды

*Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
Семей, Казахстан*

Причины массовых восстаний против силовой коллективизации крестьянских хозяйств в Восточно-Казахстанском регионе

Аннотация. В статье изучены государственная политика в отношении коллективизации Казахской АССР в конце 20-х и начале 30-х годов XX века и причины восстаний в Восточно-Казахстанском регионе. Рассмотрены историографические достижения советского и постсоветского периодов в выявлении причин восстаний крестьян в Восточно-Казахстанском регионе против политики коллективизации Советского правительства.

В исследовании автора дается оценка направленности исследований о причинах восстаний советского периода, ее достоверности и влияния на государственную политику. В настоящее время глубоко проанализированы направления и особенности современных исследований, четко обозначены цели.

Произведен анализ трудов, изданных после 90-х годов XX века, в частности, о неопубликованных в советский период работ, использованы новые архивные документы, таким образом, расширена область исследования, получены новые выводы.

В ходе исследования были выявлены политико-социальные, экономические, культурные причины восстаний, направленных против массовой насильственной коллективизации в конце 20-х - начале 30-х годов XX века. Рассмотрены сходства и отличия политики коллективизации в Восточно-Казахстанском регионе и других.

Ключевые слова: восстание, коллективизация, социальные вопросы, историография, Восточно-Казахстанский регион, причины восстания 1929-1932 гг.

Zh.S. Zhylgeldy

Kazakh Humanitarian Law Innovative University, Semey, Kazakhstan

Reasons for mass revolts against the forceful collectivization of farms in the East Kazakhstan region

Abstract. The article examines the state policy in relation to the collectivization of the Kazakh ASSR in the late 20s and early 30s of the XX century and the reasons for the uprisings in the East Kazakhstan region. In the region of East Kazakhstan historiography of the Soviet period and the Soviet government on the reasons for the peasants' revolt against the collectivization policy envisaged in the post-Soviet period.

The author's research assesses the direction of research on the causes of the uprisings of the Soviet period, its reliability and influence on state policy.

Currently, the directions and features of modern research are analyzed in detail, and the goals are clearly defined.

After analyzing the works published after the 90s of the XX century, they were not published during the Soviet period, used new archival documents, expanded the field of research, and made conclusions of new quality.

The study identified the political, social, economic, and cultural causes of the uprisings against mass forced collectivization in the late and early 30s of the twentieth century.

The article analyzes the relationship of collectivization policy with uprisings in the modern East Kazakhstan region and in other regions.

Keywords: insurrection, collectivization, social issues, historiography, East Kazakhstan region, causes of the 1929-1932 uprising.

References

- 1 Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakhstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years], (Zhalyn, Almaty, 1997, 298 p.). [in Kazakh]
- 2 Samarskaya E.A. Marks, Gegel i kommunizm [Marx, Hegel and communism], (Questions of philosophy, 2004, (8), 192 p.). [in Russian]
- 3 Buzgalin A.V., Kolganov A.I. Sochialnaua fhilosophya postsovetskogo marksizma v Rossii: otvetyabyzovy XXI veka (tezisy k fhormirovanienuchoisholy [Social philosophy of post-Soviet Marxism in Russia: answers to the challenges of the XXI century (theses to the formation of a scientific school)], (Questions of philosophy, 2005, (9), 192 p.). [in Russian]
- 4 Kazakhstan tarichy (konezamannanbugingedeiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)], In five volumes, Volume 4, (Atamura, Almaty, 2010, 452 p.). [in Kazakh]
- 5 «Kazirgi zaman tarichyn kuzhattandyru ortalgy» kommunaldyk memlekettik mekemesi(KZTKO KMM), 74-kor, 1-том, 118-is, 53-54 papka [Municipal State Institution «Center for Documentation of Modern History» (KSU CDNI), Fund74, volume 1, case 118, folder53-54]. [in Kazakh]
- 6 Neizvestnye stranichy istorii Semipalatinskogo Priirtishya (20-30g.g. XX veka): sbornik dokumentov. Shast 1. [Unknown pages of the history of the Semipalatinsk Priirtysh region (20-30 years of the twentieth century): a collection of documents. Part 1.], (SSU named after Shakarim, Semey,2002, 250 p.). [in Russian]
- 7 KZTKO KMM, 3 kor, 1том, 212 is, 296papka [KSU CDNI, Fund3, Volume 1, Case 212, Folder296]. [in Kazakh]
- 8 KZTKO KMM, 1том, 181is, 3papka [KSU CDNI, Volume 1, Case 181, Folder 3]. [in Kazakh]
- 9 KZTKO KMM, 3 kor, 1том, 389is, 41papka [KSU CDNI, Fund 3, Volume 1, Case 389, Folder41]. [in Kazakh]
- 10 KZTKO KMM, 1том, 212 is, 294papka [KSU CDNI, Volume 1, Case 212, Folder 294]. [in Kazakh]
- 11 KZTKO KMM, 3 kor, 1том, 401is, 49papka [KSU CDNI, Fund 3, Volume 1, Case 401, Folder49]. [in Kazakh]
- 12 KZTKO KMM, 3 kor, 1 том, 389 is, 41 papka [KSU CDNI, Fund 3, Volume 1, Case 389, Folder 41]. [in Kazakh]
- 13 Omarbekov T. Zobalan: Kushtepuzhymdastyrugakarsylsk. 1929-31 zhyldary bolgan chalyk narazylygy[Sabalan: resistance to forced collectivization. Discontent of the people, occurring in 1929-31.], (Sanat, Almaty, 1994, 224 p.). [in Kazakh]
- 14 RakhmetullinE.Abyralkoterilisi (1931)[The AbiralinskyUprising (1931).], [Electronic resource], Available at: https://e-history.kz/kz/publications/view/abirali_koterilisi_1931_zhil__4127 (Accessed: 10.02.2020). [in Kazakh]
- 15 Zhanbosynov S.S., Zhirindinova G.R. SHyngystaukoterilisi: zhanaderekternegizindezertteu [Giandinoto the rise of Shyngystau: a study based on new data], [Electronic resource], Available at:<http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/816>(Accessed: 15.02.2020). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Жылгелді Ж. С. - Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің 3 курс докторанты, Семей, Қазақстан.

XIII ғасырдағы найман-меркіт одағы

Аңдатпа. Бұл мақалада XIII ғасырдың бас кезінде Алтай мен Ханғай тауларын мекен еткен Найман қағанаты мен Байқалдың оңтүстігін мекендеген меркіттердің өзара одақтасып, Шыңғыс хан шапқыншылығына қалай қарсы тұрғандығы және олардың Моңғол қосындарынан жеңілгеннен кейінгі кездегі бет алған маршруттары зерттеледі. Мақалада автор Қытай тарихшысы Су Бэйхайдың меркіттер мен наймандар моңғол қолынан жеңілгеннен кейін, Алтай тауының және Жоңғар ойпатының шығысы арқылы Идікүт мемлекетіне қарай көшті деген көзқарасын теріске шығарады. Өйткені, Шыңғыс ханнан жеңіліп, Батыс Алтайға қарай ығысқан наймандар мен меркіттердің қайтадан Ертісті өрлеп, моңғолдардың қоластында қалған Шығыс Алтайға қарай көшуі мүмкін емес болатын. Сол негізде, тарихи деректерге сүйене отырып, наймандар мен меркіттердің Батыс Алтайдағы Бұқтырма өзені мен Ертіс өзенінің тоғысар тұсында Моңғол қолынан жеңілгеннен кейін, Қалба, Тарбағатай таулары мен Жоңғар ойпатының батыс шеті арқылы Идікүт мемлекетінің шекарасына қарай көшіп барғанын дәлелдейді. Сондай-ақ, бұл екі этностың 1218 жылы Шыңғыс хан Орта Азияны жаулағанға дейінгі тарихы, этно-мәдени қатынастары, мемлекеттілік дәстүрлері де қарастырылады..

Түйін сөздер: XIII ғасыр, наймандар, меркіттер, Шыңғыс хан, көш бағыты, Жоңғар ойпатының шығысы, Жоңғар ойпатының батысы, Идікүт мемлекеті, Қара қидан мемлекеті, Күшлік хан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-35-49>

Кіріспе. XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың бас кезінде қазіргі Моңғол үстіртінің шығыс бөлігіндегі моңғол ру-тайпаларының бірігу үдерісі күшейе түсті. Бұл жағдай осыған дейін Орталық Моңғолиядан Алтайға дейін қоныс тепкен Найман мемлекеті үшін ең үлкен қауіпке айналды. Наймандармен бір уақытта Байқал көлінің оңтүстігін, Селенга өзенінің алқабын мекендейтін меркіттер де моңғолдардың шабуылына жиі-жиі ұшырап тұрған болатын. Осылайша, Шыңғыс ханның Моңғол үстіртін бір орталыққа бағындыруы қарсаңында Алтайлық ареалдағы халықтардың этникалық тоғысуы ең қарқынды түрде жүрілді. Бұрыннан Алтайды және оның төңірегіндегі аймақтарды, Ханғай мен Байқал бойын, Саян етектерін мекендеген халықтар ендігі жерде Моңғол шапқыншылығы жағдайында қарым-қатынастың жаңаша форматына көшті. Бұл белгілі мағынадан, сыртқы шапқыншылыққа қарсы әскери-саяси одақ түрінде бейнеленді. Шыңғыс шапқыншылығына қарсы қыр даладағы халықтардың бірнеше реткі біріккен әскери компаниясы сәтсіздікке ұшыраған соң, наймандар мен меркіттер Шыңғыс қолына қарсы күш біріктіре әрекет етті. Олардың Шыңғыс ханға қарсы ортақ күресі Алтай тауы мен оның төңірегінде жүрілді. Осы тұста, наймандар мен меркіттерді сыртқы шапқыншылыққа қарсы біріктірген қандай күш деген сұрақ туындайды. Мұның себебі басқада емес, ол екеуінің ғасырлар бойы Орхон мен Селенга бойында бірге өсіп, біте қайнасқан туысқандығы мен сыртқы күштер алдындағы ортақ мүдделері еді.

Негізгі бөлім. «Найман» атауы ең алғаш Қытайдың «Ляо тарихында» (辽史) жазып қалдырылған. Онда Елюй Даши батысқа жорық жасағанда жол бойында кездестірген тайпалары қатарында наймандарды да атап өтеді. Бұл қытай деректеріндегі найман атауының нақ қазіргі оқылымында жазылуы болып табылады (辽史 69卷). Бірақ бұдан да ертеректе найман сөзі «Ляо тарихы» мен «Цзинь тарихында» няньбагэ (金史)

[1] немесе няньбань (粘八恩) [2] түрінде кездеседі. Демек, найман этнонимі Ляо патшалығының Даоцзун патшасы өмір сүрген дәуірде (1085-1095) Қидан мемлекетіне мәлім болған. Ғалымдар наймандардың этникалық тегін ұйғыр, сегіз оғыз, қырғыз, қай, қидан секілді ежелгі этностармен байланыстырады. Тіпті, кейбір орыс ғалымдары, айталық В.В. Бартольд, Б.Я. Владимирцов секілді зерттеушілер наймандардың тегін моңғолға жатқызады. Бұған дәлел ретінде олар «найман» этнонимінің «сегіз» деген мағынаны беретін моңғол сөзінен келгендігін, моңғолдардың өздерінің әдеби тілі мен жазу үлгілерін наймандардан алғанын көлденең тартады. Біздіңше, Найман этносының тарих сахнасына шыққан кезеңі түркі тілдері мен моңғол тілінің әлі де болса бүгінгідей бір-бірінен мүлде ажырап кеткен кезі емес-тін. Ол кезде «найман» немесе «нәмін» сөзі түрік тілінде де болған. Оның үстіне, этноним көбінде ұлттың өз-өзін атауы арқылы емес, басқа этностардың оларды атауы арқылы пайда болады. Ал, моңғолдардың наймандардан ұйғыр алфавитін алуы олардың моңғол болғанына ешқандай дәлел бола алмайды. Керісінше, наймандардың Көк Түрік қағанатының мұрагері болып табылатын Ұйғыр қағанатының құрамынан бөлініп шыққанын дәлелдейді. Бұдан өзге наймандарды моңғолға жатқызатындар Юань патшалығы дәуіріндегі кейбір деректерде наймандарды «моңғол найман» деп көрсететіндігі. Бұл, наймандардың моңғолдардың қоластында болуына орай айтылған пікір. Шын мәнінде, моңғолдар Қытайды жаулап алғаннан кейін, бүкіл елдегі халықты төрт түрлі дәрежеге бөлген кезде, наймандарды екінші дәрежеге, яғни, сымужэндердің (түркі тектес түсті көзділердің) қатарына қояды. Мысалы, «Юань ши. Шицзудың өмірбаянында»: патша «бектердің еншіге алған жерлеріндегі басқарушылардың бәрі моңғол болсын» деп жарлық шығарды; «патша әр ру мен бектердің еншіге алған жерлерінде дарухашы мансабына тағайындалғандардың ішінде хорчин, қытан, қытай секілді ұлт өкілдері көптеп кездесетіні себепті, төмендегідей жарлық шығарды: хуэйхуэйлар, ұйғырлар, наймандар, таңғұттардан шыққан дарухашыларды моңғолдармен тең қарап жалғасты істетуге болады. Басқалары мансаптан алынып тасталсын» [3] деген деректер кездеседі. Демек, наймандар ол кезде моңғолдармен бірге бірінші дәрежеге кірмеген. Бұл наймандардың моңғолға жатпайтындығының жарқын дәлелі.

Жапон ғалымы С. Мураяма «Наймандар түрік пе, әлде моңғол ма?» деген мақаласында Кеңес Одағы ғалымы Л.Л. Викторованың зерттеулеріне және Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегіндегі деректерге, жер-су және адам аттарына талдау жасай келіп, наймандарды түркі тілдес деп атап көрсетеді [4, № 3]. Юань патшалығы дәуіріндегі У Чэннің

(元史) «У Вэнчжэн гунцзи» атты жазбасында: «әйгілі У-и қолбасы Есенбұға Наймандай (найман) елінен шыққан, ... Ұлы Майну қолы босай қалса атқа мініп, садақ атуға машықтанды. Өзі білімге құштар, һәм ақылды жан. Бұдан өзге, ол моңғол тілін біледі. Сол себепті, жастайынан патшаның дәрегейінде жұмыс істеді», - делінеді [5]. Бұл найман тілінің моңғол тілінен өзгеше екендігінің, әрі найман мен моңғолдың екі басқа халық екендігінің көрінісі. Бұл, сонымен бірге, «моңғол» сөзінің ұлтқа да, мемлекетке де ортақ атау екенін көрсетеді.

«Жамиғ ат-тауарихтың» «Найман» тарауында: Шыңғысханмен соғысудан бұрын наймандардың Инаныч Білгі Бұқа хан деген ханы болған. Инаныч- сенім деген сөз, Билге-құрметті атақ, «ұлы» деген мағынада. Бұқа хан деген ертедегі бір ұлы хан. Ұйғырлар және басқа тайпалардың бәрі оны құрметпен еске алады. Сондай-ақ, оны ағаштан туған деп қарайды, - дейді [6, -227 б.]. Лю И-тан Ұйғыр қағанатының алғаш құрушысы Құлбойла туралы айта келіп, ол «Дүниені бойсындырушының тарихында» (Tarikh Djihan Kuschai) айтылатын Бұку тегін (Bucu tegin, Boucon tekin), кейінгі Бұку хан (Bucu Khan, Boukon Khan), Оу Ян-

сюаньның «Гуйцзай жинағында» айтылатын Пугу қаған (普古汗) болса керек дейді, әрі «Дүниені бойсындырушының тарихында» Бұку хан әскерін ретке келтіріп, батысқа жорық

жасады. Ол Түркістанға келгенде суы тұнық, шөбі шүйгін бір жайылымды көрді. Сөйтіп, осы жерге қоныстанып қалды. Онда бір қала салып, оған Баласағұн деп ат берді. Ол қазіргі Гұбалық (Gou-balic, Gür-balik). Ол әскерлерін жан-жаққа аттандырды, арада он екі жыл өткенде жер бетіндегі елдерді түгел қоластына қаратты. ... зор жеңіске жетті. Сөйтіп, Бұку хан Баласағұннан әскерін шегіндіріп, өзі туып-өскен өлкеге қайтты», - делінеді. Баласағұн қазіргі Орта Азия жерінде. Осындағы «Бала» сөзі Бойла дегеннен өзгерген. Ал «санғұн» қытайша цзянцзюнь (қолбасшы) деген сөз. Сондықтан, ол Бойланы еске алу үшін кейде Бойла-санғұн деп те аталады», - дейді [7, -158-159 бб.]. Осында тілге тиек етілген Бұку, Пугу хандар 745 жылы Ұйғыр қағанатын құрушы Құл Бойла қаған. Ал Ұйғыр қағанаты болса сегіз оғыздарды негіз етіп құрылған тоғыз оғыз және басқа да түркі тайпаларының бірлестігі. Ғылымда ол кейде Біріккен Түркі қағанаты деп те аталады [8, -201 С.]. Демек, XII-XIII ғасырлардағы Найман мемлекетінің қаған тұқымы VIII ғасырдағы Құл Бойла қағанды құрметтеп, оның атын жалғастырып отырған. Бұл ретте Бұку, Пугу деген кісі аттарының түпкі тегі – Бұқа. Мұның бәрі «Оғыз қаған» дастанында елге жол бастап жүретін Бұқа төтемінен бастау алады. Кейін бұл атау адам атына ауысқан. «Күшті, алып, киелі» деген мағынада. Жалпы, сол ерте замандарда Байқалдың оңтүстігінде, Селенга өзенінің бойында жасаған меркіттердің де арғы тегі бұқаны төтем еткен оғыз-түріктерінен бастау алады. Бурят ғалымы А. Тиманенконың жазуынша теле тайпалары (тоғыз ата тели немесе тоғыз өгіз) толықтай негізде хунну – гаогюй (динлин) – хуэйхэ – ұйғыр – меркіт этногенеалогиялық арқауына бағынышты болып келеді [9, -34 с.]. Яғни, Ұйғыр қағанаты VIII-IX ғасырлар бедерінде қазіргі Орталық Моңғолиядан Байқал, Саян қабырғалары және Алтайға дейінгі аралықтағы түркі халықтарының саяси, мәдени және шаруашылық өміріне үлкен әсер еткен және оларды бірегей кеңістікке бағындырған.

Ескерте кететін бір жәйт - бұдан алдыңғы зерттеулерімізде көрсеткеніміздей, ертедегі «ұйғыр» атауы қазіргі ұйғырлармен баспа-бас ұқсас мәндегі ұғым емес. Ертедегі ұйғырлар тұтас Ұйғыр аталған мемлекеттің құрамында өмір сүрген түркі тайпалары. Дегенмен, олардың тіл, дәстүр, діни сенім және тотемдік культі, мемлекет басқаруы, жазу мәдениеті жағында ортақ белгілері болды. Белгілі мағынадан алғанда, Найман және Меркіт мемлекеттері Ұйғыр қағанаты жойылғаннан кейін, оның орнында жаңадан бой көтерген саяси билік болды. Олар Ұйғыр қағанатының соңғы кезінен бастап, Байқал бойынан Саян қабырғасына, одан Алтай тауынан Өтүкен (ханғай) қойнауына, Орхон, Тоғла өзендерінің бойына дейінгі аралықта көшпенді мал шаруашылығымен және аздаған отырықшы шаруашылықпен шұғылданды. Олар солтүстік-батысында қырғыздармен және ойраттармен тығыз қарым-қатынаста болды. сондықтан Алтай-Саян, Орхон-Селенга өңірі бөлінбейтін бір тұтас этно-мәдени аймақ. Сондықтан тарихта осы өңірлерді мекендеген этностардың арасында ауыс-түйіс жиі болып тұрған.

«Юань патшалығы. Жағрапия баянында» (元史地理志) наймандар ең ертеде Цянь өзенінің (斡端) бойында жасаған дейді. Бұған негізделіп олар Таң дәуірінде оңтүстікке ойысқан бір бөлім қырғыз тайпаларынан дамып жарыққа шыққан болуы мүмкін деген де көзқарастар бар [10, -347 б.]. XI-XII ғасырлардағы солтүстіктегі дала халықтарының ішінде наймандар ең дамыған этнос еді. Олар басқаларына қарағанда біршама ертерек ауқымды мемлекеттік құрылымдарын қалыптастыра алды. Олардың әскери қолбасшылары, таңба ұстаған ұлығы, қазыналық есепшісі болды, әрі ұйғыр жазуын істетті. Ақсүйектері несториан сектасындағы христиан дініне сенген әрі бақсылардың ықпалы да едәуір болған [11, -3880 б.]. Кей деректерге жүгінсек, христиан діні «тарса» діні деп аталған. Сол себепті Ұйғыр мемлекеті де басқалар тарапынан «Тарса елі» деп аталған [7, -4]. Демек, наймандардың христиан дінін ұстануы Ұйғыр мемлекеті кезінен қалған дәстүр. XIII ғасырдағы Қытай саяхатшысы Чанчун Чжэнреннің «Батысқа саяхат естелігінде» көп жерде оларды мемлекет

деп атайды¹. Ол өз жазбасында «мен Чжунлу (仲柳) осы жылдың мамыр айында Найман мемлекетінің ордасында қаған жарлығын тапсырып алдым», - дейді. Найман хандығындағы саяси биліктің қалыптасуы туралы «Юань тарихы. Тайцзу патшаның ғұмырнамасында» және «Моңғолдың құпия тарихының» 196-үзiгiнде айқын атап көрсетедi, яғни, онда кез келген iске кесiм жасайтын, ақша мен астықтың кiрiс-шығысын есептейтiн арнайы мансапты болған. Патшаның оған тапсырған билік сивмолы іспетті мөр-таңбасы «жақсы, қабілетті адамдарды қызметке тағайындап, түрлі жарлықтарды шығару үшін пайдаланылған». Осыдан-ақ, сол кезде наймандарда қазыналық саясатты, мансаптылардың тағайындалу ісін және қағанның әмір-жарлықтарын жүргізетін уәзір деңгейіндегі мансапты болғаны белгілі [12, -263]. Бұдан өзге, олардың «ірі әрі сұрыпталған қосыны болған». Ал оның ру-тайпа басшыларымен қағаны айнала жұрттың құрметіне бөленген [13, -224]. Осындай бір әлдеқайда әлеуетті елдің шет-шекарасы «Алтын тау (Алтай), Қара-қорым таулары, Елу-сала таулары, Ертіс көлі (Зайсан көлі), Ертіс өзені, сондай-ақ осы өзен мен Қырғыз арасындағы таулы аймақтарды қамтитын. Солтүстік шеті Қырғызға, шығысы Керейге, оңтүстігі ұйғырға, батысы Қаңлыға жететін» [14, -43].

Найман қағанатының солтүстігінде, Байқал көлінің оңтүстігі мен оңтүстік-батысында меркіттер өмір сүретін. Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін, олар да дамып мемлекеттік деңгейге жеткен болатын. Осы кезде меркіттер мен қырғыздардың арасында ойрат елі өмір сүретін.

Меркіттер болса Таң дәуіріндегі тарихи деректерде көзге түспегенімен, Қытайдың солтүстігінде қидандар құрған Ляо патшалығы (907-1125) кезінде әлде қайда маңызды тайпалардың біріне айналды. Сол себепті, жоғарыдағы «Ляо тарихында» олардың орналасу жағдайы мен әрекет ету аумағын қысқаша шолып өтеді. «Ляо тарихында» шоулун жылнамасының 2-жылы (1069 ж.) «желтоқсан айында Хантэла мелицзилер (梅里乞) үстіне жорық жасап оларды талқандады»; 3-жылы (1070 ж.) тағы да: қараша айында солтүстік-батыс шептегі қосындардың басшысы меркіттерге жорық жасап жеңіске жетті», - делінеді. Осы аталған Мелицзи біз айтып жүрген меркіттер (契丹) болып табылады. Олар алғашында қидандардың қоластында болды. Қидандар жүржіттер тарапынан жеңіліп, Елюй Даши өз халқын бастап батысқа жорық жасаған кезде, Құмдықтың солтүстігінде бастарын қосқан 18 тайпаның ішінде меркіттер де бар болатын [15]. «Даоцзун патшаның ғұмырбаянында» шоулун жылнамасының 2-жылы қаңтар айында цзубулардың көсемі Моншақ, няньбагэлардың көсемі Тоғырсақ, мелицзилердің көсемі Құлұба бұрынғы жерлерін қайтарып беруді айтып, жергілікті өнімдерінен сый-сыбаға әкелді», - делінеді. Демек, XI ғасырдың екінші жартысында меркіттер (мелицзилер) цзубулармен (керейлермен) және нияньбагэлармен (наймандармен) көрші отырған әрі мемлекеттік маңызға ие мәселелерде ортақ әрекетке келіп отырған.

Меркіт тайпасы XIII ғасырдың бас кезінде барынша дамыды, сөйтіп, Шыңғыс ханның Алтайлық ареалдағы түркі-моңғол тайпаларын түгел бойсындыруына кедергі келтірді.

Рашид ад-Дин «Жамиғ ат-Тауарих» еңбегінде олардың төрт атаға бөлінетінін жазады, яғни: Айғұс меркіт, Мудан меркіт, Тудалин меркіт, Хыюун меркіт [13, -186]. Бұл төрт ата төрт үлкен тайпадан тұрады. Көне қытай тіліндегі тарихи әдебиеттердің тілдік дәстүрі бойынша оларды «төрт меркіт» деп атаса дұрыс болар еді. Бірақ Шыңғыс хан дәуірінде жазылған «Моңғолдың құпия шежіресінде» тек меркіттің үш тайпасы туралы жазады. Тұтас кітаптың өн-бойында манағы төрт меркіт туралы бірде бір сөз айтылмайды.

¹Оларды мемлекет деп атайды (稱其为国).

Мысалы, 102 үзікте: «бұл шабуылдаған қосындар үш меркіттікі болатын, Уduit меркіттің Тоқта, убас меркіттің Дайыр-үйсін, Қады меркіттің Қатай Дармаласы үшеуі бірігіп, ертеде Шіледуден Уәлін әжейді тартып әкеткенінің қарымын қайтару үшін келген болатын» [16,-102],-дейді. Осында тілге тиек етілген үш меркіттің ішіндегі Убас жоғарыда айтылған «Айғұс», Қады болса «Хыун», Уduit дегені «Тударын» болса керек [12, -250 б.]. Ал Рашит ат-Диннің 1247-1318 жылдары аралығында өмір сүргенін ескерсек, ол Шыңғыс хан дүниеден өтіп көп өтпей, Моңғол Юань патшалығының дәуірлеп тұрған кезінде төрт меркіт туралы айтып отырғаны ой салады. Демек, меркіттер алғашқы кезінде шынымен төрт ата болып, солардың ішіндегі біреуі кейін келе тарих сахнасынан жоғалып, ақыр аяғында үш атасы ғана қалған болуы мүмкін. Сондықтан, Шыңғыс хан дәуірінде моңғолдар оларды бірден үш ата деп атаған. Мұндай жағдай көшпенді халықтардың тарихында жиі кездеседі. Кімде-кімнің ұрпақ-жұрағаты өсіп-өнбесе оның ру аты да біртіндеп ғайып болатыны белгілі.

Көптеген әдебиеттерде олардың Байқал көлінің оңтүстігіндегі Селенга аймағын қоныстанғаны сөз болады. Тарихи деректер де бұл өлкенің шынымен меркіттердің байырғы қонысы болғанын жазады. Мысалы, С. Д'оссонның «Моңғол тарихында» «көшпенді этнос болып табылатын меркіттерге... (1197 ж.) күзде, Темүжін мен Оң хан шабуыл жасады, олардың бір бөлігін Селенга өзенінің бойындағы Молдже (Moldje) деген жерде жеңді. Темүжін қолға түскен тұтқындарының бәрін Оң ханға берді. Келесі жылы, Оң хан өз жұртын жинап, Темүжінмен тіл байласпай тұрып өз бетімен меркіттерге шабуыл жасады. Оларды Тохар-Кере деген жерде жеңді ... Тоқта Селенга суын бойлап, Байқал көлінің шығысындағы

Барқұжын деген жерге қарай қашып кетті» [14, 43],-делінеді. «Қытай тарихы» (中國史稿) атты еңбектің V бөлімінде: «Керей тайпасы моңғолдардың батысында, олардың жайылымды алқаптары негізінен Тоғла өзенінің бойы; меркіттер керейлердің солтүстігінде жасайды, негізінен Селенга өзенінің бойында көшіп-қонып жүреді; наймандар керейлер мен меркіттердің батысында, Алтай тауы мен Ханғай тауының арасын мекендейді»[17, -400-401 бб.],-делінеді. Өзгелер де меркіттерді Селенга өзенінің алқабында қоныстанған дейді[18]. Бұдан меркіттердің шынымен Селенга өзенінің орта және төменгі аңғарын мекендейтінін көреміз.

Демек, Шыңғыс ханның моңғолдарды біріктіруінің қарсаңында далалық елдердің ішінде де татар, жалайыр, меркіт, керейіт, найман тектес тайпалар өмір сүрді. Бұлардың шығу тегі, қоныстанған жерінің шет-шекарасы, тұрмыс-салты, аңыз-әфсаналары жайында «Жамиғ-ад-тауарих» пен «Моңғолдардың құпия шежіресінде» егжей-тегжейлі мәліметтер берілген. Біз әңгімелеп отырған найман және меркіт жұрттары бұл халықтармен тығыз саяси, экономикалық және мәдени байланыста болды. Наймандардың шығысында қоныс тепкен керейлер де қытай деректерінде «цзубу» деген атпен белгілі болды.

Әуелі керейлер мен наймандардың өріс-қонысы бір-біріне тиіп тұрғандықтан, наймандар көптігіне арқаланып, керейлердің жерлерін тартып алу үшін, ылғида керейлердің өз ішіндегі хан әулетінің араз-аштылығынан пайдаланып, олардың бірін біріне айдап салып отырды,-дейді Су Бэйхай [12, -264 б.]. Бұл әрине, асырып айтылған. Тарихи деректерде наймандардың өз бетімен керейлердің жеріне басып кірген немесе жаулап алғаны туралы мәліметтер кездеспейді. XII ғасырдың соңғы кезінде Тоғрыл Оң хан тақта отырған кезінде, өзімен бір туысқан хан әулетінен біраз кісілердің көзін жойды, осындай жағдайда кіші әкесі Гүрхан Найман Инаныч ханның ордасына қашып барды. Инаныч хан әскер шығарып Гүрханға көмектесіп, Тұғрыл ханды жеңді. Тұғрыл хан жүз ғана адаммен Темүжіннің әкесі Иесукей баһадүрден көмек сұрап барды. Иесукей оған көмек ретінде қол аттандырып Гүр-

ханды Таңғұт еліне (四庫) қуып жіберді. Кейін, Оң ханның інісі Еркеқара ағасының қысымына шыдамай Найман ордасына көмек сұрай келді. Инаныш хан Ерке-қараға әскери қолдау көрсетіп, Оң ханды қуып шығып, оны Қара қиданнан көмек сұрауға мәжбүр етті

[19,-73]. Бұл сол кезде Найман елінің күш-қуаты мығым екенін көрсетеді.

Бірақ, кейін келе, наймандардың көсемі Инаныч Білгі Бұқа хан қайтыс болған соң, артында қалған екі ұлы Тай-бұқа мен Бұйрық билікке таласып, өзіне қарасты ел-жұртын бір-бірінен бөліп алады. Бұйрық хан өзіне ерген елмен Алтай тауының күнгейі мен теріскейіне қарай қоныстанды; Тайбұқа әкесінен қалған жерлерге ие болып Ханғай тауын айнала жазық далаға жайғасты. Бұл ағайынды екеуі бір бірінен бөлінбей тұрған кездерде Темүжін мен Оң хан қанша мәрте күш біріктіре отырып наймандармен соғысқан болса да, оларды жеңе алмаған болатын.

Темүжіннің мақсаты ұлы еді. Ол үшін басты қауіп батыстағы наймандар, одан қалса солтүстігіндегі меркіттер еді. Найман мен меркіттердің бұрыннан жақын одақтас екенін жақсы білетін Темүжін, ең әуелі басты соққы беру нысаны ретінде наймандарды таңдады. Наймандардың екі бөлікке бөлініп кеткенін естісімен, 1199 жылы Керей Оң ханмен бірлесіп, күш-қуаты әлі де жеткіліксіз Бұйрық ханның еліне шабуыл жасап жеңіске жетті. Бірақ қайтар жолында моңғол-Керей қолы Байтарақ белегіріне келгенде Найман қолбасшысы Көксау Саурық олардың жолын тосып тұрады. Р. Груссе бұл жер Қобда мен Үліңгір өзені бойынан Тоғлаға қарай қайтқанда тура жол үстінде дейді [19, 87 б.]. Кеш батып кеткендіктен, екі тарап осы жерде қоналқылайды. Бірақ түн ортасында Тұғрыл Оң хан көп жерден от жағып тастап, Темүжіннің көзін алдап соғыс шебінен тайып тұрады. Таң ата жау алдында қауіпті жағдайда қалған Темүжін де оның кетіп қалғанын білген соң, дереу шегініп, бағытын өзгертіп, солтүстікке қарай тартып, Едір-Алтай арқылы өзінің Кентай тауының бөктеріндегі Саргер жайлауына өтіп кетеді.

XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың бас кезінде монғол тайпалары да бірлескен Монғол мемлекетін құру үшін бір-бірімен үзбей қырқысып келген болатын. Сол кезде бас билікке таласушылар екі ірі блокқа бөлінді. Бұлардың бірі монғолдардың бөржігін тайпасының басшысы Темүжін көршілес Керей Оң ханмен бірлесіп, меркіттер мен татарларды, тайшұғыттарды бойұсындырды. 1201 жылы ойраттардың бастығы Құртқабек татар, найман, меркіт, тайшығұт қатарлы бірсыпыра тайпалармен бірлесіп, Алғұй-бұлақ деген жерде зор құрылтай ашып, жажырат тайпасының бастығы Жамұқаны барлық монғолдардың ұлы ханы ретінде мойындап, оған «горхан»² деген лауазым берді, әрі ұымдасып Темүжін мен Керей Оң ханға әскер аттандырмақ болды. Сол кезде ойраттардың елбасы Құртқабек Жамұқа аттандырған бірлескен қолдың бас сардары болып, Қойтан-қиясында Шыңғыс және Оң хан қолмен соғысты. Құртқабек бастаған бірлескен қолдың ішінде тайшұғыттарға Аушы батыр, наймандарға Бұйрық, меркіттерге Тоқтабек қолбасшылық етті. Екі жақ шеп бұзып соғысқа кірместен бұрын Бұйрық пен Құртқабек екеуі өздерінің күн жәйлатып, жауын жаудыратын әдістеріне салып, жаңбыр жаудырып, тұман түсірді. Нәтижеде оның кесірі өздеріне тиді. Шыңғыс қолының күшті шабуылы, оған қоса алай-дүлей соққан нажағайлы жаңбыр Жамұқа одағын қатты ойсыратты [20, 46 б.].

1203 жылы Оң хан мен Темүжін арасында қайшылық пайда болып, Темүжін өзінің өкіл әкесіне қатты ренжіді. Ол керейлердің өзіне қарсы қол сайлап жатқанынан хабар табысымен дереу аттанып, оларды күйрете жеңді. Керей Оң хан қашып наймандардың шекарасына барғанда, Найманның шекара қарауылдары тарапынан өлтірілді.

Таян хан Керей елінің Темүжін тарапынан күйрегенін естіген соң, оңтүстік-шығысында орналасқан оңғұттардың көсемі Алақұс-тегін Құриға елші жіберіп, Темүжінге қарсы күш біріктіруді талап етті. Бірақ Алақұс-тегін адам жіберіп, Таян ханның мақсатын Темүжінге әшкерелеп қойды. Бұл жәйді естіп Темүжін дереу әскер аттандырып Найманға жорық жасамақ болды әрі қосындарын Жантыхай тауына жинады.

²Мұсылман тарихшылары «горхан» сөзін хандардың ханы деп түсіндіреді – авт.

Таян хан да Меркіт ханы Тоқта бекке, Керейдің Әлен тайжісіне, Ойрат ханы Құртқа бекке, Жажыраттың Жамұқасына, сондай-ақ, Дүрбен, Татар, Хатажін, Салжуыт тайпаларынан құрам тапқан қосынға басшылық етіп, Алтай тауынан шығысқа қарай шеру тартып, Ханғай тауына келіп бекініп, сақадай сай тұрды [12, -267-268 бб.].

Темүжін болса інісі Қасарға маңдай қолды бастатып, өзі қапталдан соғысқа кірді. Таян хан қосындарының сапында жүрген Жамұқа сап түзеген моңғол қолының сондай ретті әрі айбатты екенін көргеннен кейін, ол өз қосындарын бастап басқа жаққа тайып тұрды. Енді Таян ханның өз қосыны ғана қалып, моңғолдармен таң атқаннан кеш батқанша соғысады. Соңында Таян хан қолға түсіп, ауыр жарақаттан көз жұмды. Ұлы Күшлік қоршауды бұзып шығып кетті. Қолбасшысы Қорису-беш қоластындағы әскер басыларын жігерлендіріп, жанқиярлықпен шайқасты жалғастыра берді. Ең соңында денесінің сау тамтығы қалмаған ол да тірідей қолға түсті. Найманның қалған қосындары түн ішінде Нақу-гүң тауының қия-құзынан құлап мерт болды. Бұл жағдайды көзімен көрген Темүжіннің өзі де қатты әсерленеді.

Осылайша, наймандар Темүжіннің солтүстік қыр өлкесіндегі ең күшті қарсыласына айналды. Найман ханы Таян соғыста мерт болса да, оның ұлы Күшлік әлі де тірі еді. Мұндайда Шыңғыс ханның көңілі жай таппады, ол Күшліктің қашып кеткен хабарын естігеннен кейін, бірден оның қыр соңынан түсті. Сонымен бірге, Меркіт Тоқта бектің ұлы мен оның қалдық қосындары да түбегейлі жойылмаған болатын. Бұл кезде тек наймандар мен меркіттерді түбегейлі жойғанда ғана Солтүстік қыр өлкесі толық бір орталыққа бағынған есептелетін [12, -270].

1206 жылғы құрылтайдан кейін, Шыңғыс хан наймандарға қарсы соғыс жариялады. Сол кезде Бұйрық өз бауыры Таян ханға қарсы соғыс қозғап, өзі түрікше Ұлықтағ деп аталатын таудың маңындағы Сузақ өзені бойында аң аулап жүрген еді. Шыңғыс хан оның алаңсыз жүрген орайынан пайдаланып, оған шабуыл жасап өлтірді... Сөйтіп, Бұйрықтың мал-мүлкін өзіне қаратып алды. Оның немере бауыры Күшлүк – Таян ханның ұлы, меркіт Тоқтабекпен бірге Ертіс өзенінің жоғарғы жағына қарай қашып кетті. С. d' Ohsson: «Ұлықтағ (Ouloug-tag) Кіші Алтайдың батысындағы бір тармағы, Балқаш (Balcasch) көлінің жоғары жағында. Сібір мен көне Түркістанның түйіліскен тұсының батысында» [14, 60 85],-деп атап көрсетеді.

С. d' Ohsson бұл жерде «Юань тарихында» айтылатын Ұлық тағты қазіргі Жезқазған жеріндегі Ұлытаумен шатастырып алғанға ұқсайды. Сол себепті, ол бұл жерді Балқаш көлінің жоғары жағында, Сібір мен көне Түркістанның түйіліскен тұсының батысында дейді (21, – 61 б.). Рашид ад-Дин моңғолдар сол жылы, яғни 2006 жылы Сузақ өзені бойында аң аулап Бұйрыққа шабуыл жасады дейді. Парсы тарихшысы айтып отырған Сузақ өзені П. Пеллионың пікірінше, «Моңғолдың құпия тарихында» айтылатын Соқоқ өзені, яғни қытай деректерінде айтылатын Сухэ өзені болуға тиіс, бұл Алтай тауының солтүстік-шығысындағы Қобда өзені болуға тиіс (22, –172 б.). «Юань тарихы» да Бұйрық ханның осы Ұлытағта моңғол қолы тарапынан өлтірілгендігін тілге тиек етеді. Демек, көне түркілердің «Ұлытағ» деп атаған бұл тауы Алтай тауының солтүстік-шығысындағы Бұлғын өзені маңындағы тау болып табылады. Найман қағанатының тағынан дәмелі болған Бұйрық хан осы жерде моңғолдар тарапынан өлтіріледі. Дегенмен, бұл оқиға «Моңғолдың құпия шежіресі» бойынша бұдан бір жыл бұрын, яғни, 1205 жылы орын алғаны белгілі. Бұл осындағы Табын-боғда тауы болса керек. Бұйрық осында өлтірілген соң, Күшлік пен Тоқта бек Алтай тауынан асып түсіп, Қара Ертіс өңіріне (Өр Алтайға) барады. Одан ары 1208 жылы көктемде, қалың қол Алтай тауының ең биік нүктесі Алай шыңынан (Қойтан шыңы) асып, сол жерде қашып бара жатқан Найманның Күшлік ханы мен Меркіт Тоқта бекке кездеседі. Бұқтырма өзені бойындағы шайқаста Тоқта бек өліп, балалары оның басын жауға

бермейміз деп кесіп алып кетеді (元史 Рашид ад-Дин. Жамиғ ат-Тауарих). Бұл соғыс С. d' Ohsson-ның «Моңғол тарихында» 1208 жылы жаз айында болған делінеді [14, -79 117 б.].

Су Бэйхайдың жазуынша, Шыңғыс хан Бұқтырма алқабында Найман-меркіттің біріккен қолын талқандаған соң, Ертіс өзенінен өту кезінде олардың көп адамы қырылып қалса да, қалғандары Алтай тауының шығысындағы көне қоныстарына қарай ығысып, тағы да қол жинап ең соңғы мәрте мықтап шайқасып қалуды ойлайды дейді [12, -270 б.]. Сондықтан, ол мына деректерді және ғылыми әдебиеттердегі мәліметтерді негізге алады: «Юань тарихының» «Сүбедей баянында», «Суэбутаи баянында», «Барчүк Артекин баянында» түгелдей ең соңғы ақтық айқасты Янь (元) өзенінің бойында болды, осы соғыс арқылы Темүжін наймандар мен меркіттердің біріккен қолын түбегейлі жойды деп жазады, бұл Қос Шіңгіл өзенінің құйғаны жақта, яғни Өр Алтайда дейді. Бұл дұрыс емес. Бұл жердегі Янь Сарыарқаның батысындағы Жем өзені. Аталмыш Янь өзені туралы Хан Рулин: «Күшліктің жеңіліп қашқан жағдайы мен оның жүріп өткен маршрутынан қарағанда оның және оның әкесінің мекендеген жері Ертістің жоғарғы сағасындағы далалық алқаптар болған» [23, -343] дейді. Дұрыс-ақ, бірақ бұл олардың Шыңғыс хан шапқыншылығына ұшырамай тұрған кездегі өріс-қонысы болатын. Бұл ретте Су Бэйхайдың Чжан Синланның

(元史) берген түсініктемесіне негізделіп, наймандар Ертіс өзенінің шырқау басын мекендеген, яғни, Алтай тауының шығысы мен батыс бөктері бірдей соларға тән болған» дегені де [12, -270 б.] олардың бұрынғы жағдайы туралы мәлімет болатын.

1208 жылы күзде, Шыңғыс хан Найман Күшлік хан мен Меркіт Тоқта бекке қарсы жорыққа аттанғанда қалың қолға ойрат ханы Құртқа бек қолбасшылық етеді. Бұл шайқас Рашид ад-Динде Меркіт пен Найман тайпаларының Шыңғыс ханмен ең соңғы шешуші шайқасы болды дейді. Ол былай дейді: «Наймандардың көсемі Таян ханның Шыңғыс ханға қарсы ең соңғы шайқасында Тоқта бек онымен бірге болды, ол қан майданға кіріп ерлікпен шайқасты. Таян хан соғыста өлгеннен кейін, Тоқта бек өзінің бір ұлын ертіп, Найман Бұйрық ханның дәрегейіне барды. Шыңғыс хан тағы да әскер аттандырып, Тоқтабектің қыр соңынан түсті. Тоқта бек соғыста мерт болды. Оның інісі Құты мен ұлдары Шылауын, Мажар (Majar), Түсеген (Tusakān), оның денесін жасырып кетпек болды, бірақ оны жерлеуге үлгіре алмады, сөйтіп амалсыздан басын кесіп өздерімен бірге алып кетті. Олар ұйғырлардың жерінің шетіне барғанда, Бұқан (Bukan) деген елшісін Идікұттың қала жамбылына жіберді. Идікұт патшасы олардың арасында соғысып көргендіктен, оны өлтіріп, кісі жіберіп жағдайды Шыңғыс ханға мәлімдеді» [13, -189-190]. Осында айтылғандар «Юань тарихы.

Барчүк Артекин баянындағы» (元史巴剌的斤特) мәліметтермен сәйкес келеді.

Су Бэйхай наймандар мен меркіттердің Шыңғыс қолына қарсы күресі негізінен Алтайдың шығыс жағында, қазіргі Қос Шіңгіл өзенінен Бәйтікке дейінгі алқапта өткен дейді. Ол Бәйтік маңындағы Нарманты тауының атауы ертеректе Найман тауы деп аталған дейді. Ол Найман және Меркіт қолының Алтай іргесінен Еренқабырғаға қарай кеткен барысында жүріп өткен жер бөгенайын былайша суреттейді:

Бүгінде Шіңгіл ауданынан оңтүстікке қарай 90 километр жерде Эртай елдімекені бар. Эртайдан оңтүстікке қарай біраз жүргенде Наймантау (元史) деген жер бар. Осы таудан оңтүстікке қарай Құланқазған, Қарамағай, Цзицзиху көлі арқылы Шонжыға немесе Мориға дейін көсілген шөл дала жатыр. Құлашын кеңге жайған, ұлан-ғайыр құм төбелер мен ғажайып сораң керіштерден тұратын бұл алқап Үліңгір көлінің оңтүстігі мен Бәйтік тауының батысынан, Жоңғар ойпатының солтүстік-шығысынан басталады. Осындағы көшпенді малшылардың көктеуі мен күзеуі болып келген бұл жерлер ерте заманнан оңтүстік пен солтүстікке, шығыстан батысқа қатынайтын көне жол торабы болатын. Ал

Наймантау болса Бәйтік тауынан Алтайға дейін созылып жатқан тау сілемі болып стратегиялық орны төтенше маңызды. Сыртқы Моңғолиядан «Батыс өңірге» баратындар осы тауды басып өтеді. Сондай-ақ, ол Шығыс Алтайдан оңтүстікке ойысып, Тянь-Шаньға баратын маңызды жол. Сол себептен, тарихтағы әскери күштер алдымен осы жерді иелеп қалуға тырысатын. Оның Санғұн шөлі (半干旱) деп аталуы да сол себептен дейді [12, -271 б.].

Жалымның пайымдауынша, 1211 жылы Шыңғыс ханның әмірімен Орта Азияға сапар шеккен Чанчун Чжэнрэн Алтай тауынан оңтүстікке беттеп осы жерлер арқылы Шонжыға жеткен. Сол себепті, «Батысқа саяхат естелігінде» ол осы жолдың жағдайын суреттей келіп: «Біз алда Сүйек қаласы (Байгудянь) деген жерден өтеміз. Ол маңда қара шағыл тастан басқа ештеңе жоқ. Шамамен 200 лидер жол жүргеннен кейін сусыз шөл даланың шетіне жетеміз. Шөлдің бергі шетінен арғы шетіне жету үшін жүз ли жол жүріп әрең шығады. Ал осы шөлдің батысы мен шығысының қанша ли болатынын ешкім де айтып бере алмайды. Тек ұйғырлардың қаласына жеткеннен кейін ғана отты, сулы жерлерге ілінеді», - дейді. Ол тағы да: «Сүйек қаласы ерте заманда соғыс майданы болған жер. Жорықшылар бұл жерге арып-ашып әрең жететіндіктен, бұл өңірден әр он адамның бірі ғана әрең аман шығатын болған. Сөйтіп, бұл жер ажал апаны тәрізді еді. Жуырда Найман елінің қолы да дәл осы жерде жеңілген екен» [24, -98 б.], - дейді. Найман, Меркіт қолының Шыңғыс ханмен ең соңғы ақтық айқасы осында болғанын және Чанчун Чжэнрэннің сол соғыстан кейін араға 10 жыл салып осы жерден өткенін ескерсек, ол туралы деректердің жергілікті тұрғындардың санасында әлі жаңғырығып тұрғаны рас. Наймандардың ойсырай жеңілген кезде осында баудай түсіп қырылғаны және жер бетін ақ сүйек жауып қалғаны, сөйтіп бұл жердің Сүйек қаласы атанғаны тарихи шындық. Бұл Найман-Меркіттің қалдық бөлімдерінің осы жер арқылы оңтүстікке қарай бас сауғалағанының пәрменді айғағы дейді ғалым.

«Юань тарихы. Барчук Артекин баянында» меркіттердің жеңіліп қашқан бекзадалары жайлы айта келіп: «төртеуі ... оның басын кесіп алып Ертіс өзенінен өтіп, Идікүтқа қарай кетті. ...төртеуі Янь (斡亦剌) өзенінің бойына барғанда тағы да соғысты», - делінеді. Бұл С. d' Ohsson «Моңғол тарихындағы» Найман мен Меркіт қолының ең соңғы мәрте жеңіліп шегінген жолының бағытымен сәйкес келеді. Яғни бәрінде де олар оңтүстікке ойысып Ертіс өзенінен өткеннен кейін Чжань (Янь) өзенінің бойына келіп, одан соң Идікүтқа барады. Су Бэйхай: сол кезде Ұйғыр Идікүт мемлекеті бүгінгі Тұрфан ойпаты мен Жемсары алқабын орталық еткен Гаочан ұйғыр аймағында билік жүргізетін. Демек, Алтай тауынан оңтүстікке беттеп Идікүт өңіріне бару үшін осы Чжан өзенінен өту керек болатын. Сондықтан осында үлкен шайқас орын алды. Бұл жайлы жазылған деректердің бәрі бір-бірімен ұқсайды. Демек, сол кезде Чжан өзенінің стратегиялық орны айырықша маңызды болған. Қандайда бір оңтүстікке қарап бет алғандар бұл жерді басып өтетін. Чжань өзені бойындағы шайқастан соң, меркіттер Шыңғыс хан тарапынан толықтай күйрейді, әрі қайтып бас көтеру мүмкіндігінен айырылады дейді [12, -254 б.]. «Юань тарихы. 121-бума. Сүбедей баянында»

(元史卷 121. 速不台傳) бұл туралы: «Бұл кезде меркіттер әлі де есе бермей тайталасып жатқан болатын. Тышқан жылы қаған Тоғла өзенінің бойындағы қара орманда³

³Мәтінде Хэйлин делінген. Хэйлин (黑林) – Қара орман деген сөздің қытайша мағыналық аудармасы. Жалпы бұл сөз нақтылы бір жердің аты болмағанымен орманы көп жер дегенді білдіреді. Ол орманы көп жердің бәріне қарата айтылуы мүмкін. Мысалы, Қара Ертіс (Qara-Ertish–Ертістің орманы көп бөлігі), Қарақорым (Qara-qorum–орманы көп, қорым тасты жер) деген сөздер орманның көптігіне байланысты қойылған атаулар. «Моңғолдың құпия шежіресінде» «Tugla-in Qara-tüne» (Тоғла өзунінің қара орманы) деп алынған. Бұл қытайшаға мағыналық аудармамен алынған сөз. Бұл қазіргі Ұланбатыр қаласының оңтүстік-шығыс жағында бұрын Керей Оң ханның орлдасы орналасқан жер. Шыңғыс хан оны басып алған соң, өз ордасын сонда орнықтырған болатын.

қолбасшыларының басын қосып, олардан «мен үшін меркіттердің көзін құтып келетін қайсың бар?»-деп сұрайды. Сонда жорыққа аттануды Сүбедей өзі тілеп алады. Қаған оған рұқсат бреді. Сонымен, Аличуды сұрыпталған жүз адаммен алдыңғы жаққа барлаушы етіп шолғынға жібереді де, Сүбедей негізгі қосынды бастап олардың соңынан жолға шығады. Сүбедей Аличуға: «Сендер өздеріңмен бірге біраз жас сәбилерді қосып ала жүріңдер, онда барғаннан кейін, қонған жұрттарыңда жас сәбилерді қалдырып кетіп отырыңдар. Сонда олар сендерді қашып жүрген босқындар екен деп ойлап, еш күдіктенбейтін болады», - деп тапсырады. Меркіттер оларды көріп, айтқандай-ақ, бұлар босқындар екен деп ойлап, олардан еш күдіктенбейді. Қоян жылы, қалың қол Чань 〔陳〕 өзенінің бойында меркіттермен кездесіп, алғашқы сайыстардың өзінде олардың екі бірдей қолбасшысын қолға түсіріп, елін түгел тізе бүктіреді. Олардың бегі Ходу 〔胡都〕 қашып Қыпшаққа кетті. Сүбедей олардың қыр соңынан түсіп жүріп, қыпшақтармен Юйюй 〔玉峪〕⁴ деген жерде шайқасып, оларды жеңді» [25, 89], - делінеді.

Су Бэйхайдың наймандар мен меркіттерді тек қана Алтайдың шығысы арқылы еренқабырғаға өтіп шықты деген көзқарасымен келісуге болмайды. Өйткені бұл жердегі жер аттары Алтай тауының шығысы емес, батысын меңзейді. Бұдан бұрын айтылған Чжань

〔陳〕 және бұдан соң айтылатын Чань 〔陳〕 өзенімен бір жер. Мұнда автор Меркіт қолының ең соңғы жеңілген жерін Алтайдың батысынан емес, керісінше, қайта айналып Алтайдың шығыс сілемі жақтан, нақтырақ айтқанда, қазіргі Үліңгір өзенінің жоғарғы жағынан, Қос Шіңгілдің (Бұлғын, Шіңгіл өзендерінің) құйған жерінен іздейді. Осы арадан Идікүтқа қарай кеткен дейді. Бірақ, сол кездегі жағдайға байланысты, Шыңғыс қолынан жеңілген наймандар мен меркіттердің Ертіс өзенін бойлап артқа қайтуы мүмкін емес еді. Мұндайда, меркіттердің соңғы шайқасқа шыққан жерін Сарыарқа жақтан іздеген жөн. Яғни, осы айтылған Чжань 〔陳〕 немесе Янь 〔嚴〕 өзені қазіргі Жем өзені болуы әбден мүмкін.

Күшлік Идікүт Ұйғыр аймағына барғаннан кейін, бұл жердің әлдеқашан Қара қидан үстемдіне өткенін, оның үстіне Қара қидан ордасының Орта Азиядағы Құзорда қаласында орналасқанын ескеріп, Қара қидан әміршісімен амалын тауып байланыс орнатуға, сол арқылы наймандардың ықпал күшін қайта қалпына келтіруге асықты. Кей деректерге қарағанда, ол Күшар алқабындағы тау-таста сергелдең болып жүріп, тұрмыста қиналғандықтан, қасындағы бұқара-қосшылары жан-жаққа тарап кетеді. Кейін, Қара қидан гүрханы

Желегудің 〔耶魯古〕 әскерлері оны ұстап алып, Гүрханның ордасына алып келеді. Сөйтіп, ол келген бетінде Гүрханның ықласына бөленеді. Гүрхан онымен қоймай қызын оған атастырады. Осылайша, Күшлік Желегудің үлкен сеніміне кіреді, ал Желегудің өзі болса көп нәрсеге бас қатырмайтын, ойын-күлкі, саят-сейілмен есі шығып, мемлекет ісіне көңіл бөлмейтін жан еді [14, 80]. Күшлік Қара қидан әміршісінің сеніміне кіргеннен кейін, Темүжін тарапынан тоз-тозы шыққан ел-жұртты өз қоластына қайта жиып, бытырап кеткен меркіттерді де түгел топтастырды. Орайын тауып, сол кезде Қара қидан билігіне айырықша наразы болып отырған Хорезмшах Мұхаметпен және Самархант билеушісі Османмен жасырын тіл біріктіріп, екі тараптан шабуылға шығып, Қара қидан үстемдігін бірлікте аударып тастады.

⁴Мұғалжар тауының 365 м-лік оңтүстік-батыс беткейінен басталатын Жанай және Жалаңаш өзендерінің қосылған жерінен бастау алады. Каспий ойпатының шығысын бойлай ағады. Каспий теңізіне жетпей тартылып қалады.

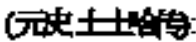
Бірақ Күшлік Қара қидан билігін қолына алып, Қашқарияға және Қотанға дейінгі жерлерді қоластына алғанымен, өзінің діни саясатын дұрыс жолға қоймағандықтан, барған жерлерінде қарсылыққа тап болып отырды. Бұл оның жауларына тиімді болды. Нәтижесінде, Шыңғыс хан 1218 жылы ірі қолбасшысы Жебе ноянды 20 мың қолмен аттандырды. Олар күшлікті Таулы Бадақшанда қуып жетіп өлтіріп, басын алып қайтады.

«Күшлік жеңілгенімен, біз оның және әкесі Таян ханның ұзақ уақыт бойы Темүжін бастаған моңғол қосындарымен батыл қарсыласа алуына бір тараптан олардың иелігіндегі Алтай тауының тіршілікке қолайлы табиғи-жаратылыстық ортасы, одан қалса, наймандардың халық санының көптігі айырықша әсер еткен деп есептейміз. Сондықтан, Таян хан өліп, Күшлік Идікұт Ұйғыр мемлекетіне және Қара қиданға барғаннан кейін, бәз-баяғыдай қашып шыққан наймандар мен меркіттерді қасына топтастырып, Қара қидан мемлекетінен билікті тартып алып, ол елді сегіз жыл биледі. Сондықтан Күшліктің билікті тартып алуындағы негізгі арқа сүйер күші наймандар мен бір бөлім меркіттер болды» [12, -277].

Ал меркіттер Темүжін мен Оң ханның және Жамұқаның бірлескен соққысынан осыншама күйрей жеңілсе де, кектенген үстіне кектеніп, олармен өле-өлгенше қарсыласты. Сондықтан, Шыңғыс хан: Меркіт жұртын түгел қырып-жойыңдар, олардан тірі жан қоймандар, өйткені олар беті қайтпайтын ел, олармен соғысып жүрегімізге тиген!» [13, 189] -деп жарлық шашты. Тіпті, Жошы Тоқтабектің ұлы Қолтуған мергенді қолға түсірген кезде, мергендігіне сүйініп, оның өмірін құтқарып қалуды өтінеді. Сонда Шыңғыс хан: «меркіттерден өткен оңбаған ел жоқ, біз олармен талай мәрте соғысып, талай мәрте күйігін тарттық, оны тірі қойып, ертең тағы алдымызға кесе-көлденең тұрсын дейсің бе? Осы күнге дейін мен сен үшін осыншама ұлан-ғайыр жерлерді, қаншама қалың қол мен ел-жұртты уысыма алдым, енді оны тірі қалдырып қайтейін деп едің? Еліміздің жауларына қазылған көрден артық керемет мекен жоқ!» [13, 188] -дейді. Сөйтіп, Жошы амалсыздан оны өлімге үкім етеді.

Меркіттер наймандармен одақтаса Алтайдан шегінген кезде, алдымен, наймандармен бірге Тарбағатай, Еренқабырға арқылы қазіргі Үрімжі маңына дейін барып, кейін Тұрфандағы Идікұт хандығы Шыңғыс хан тарапқа өтіп кеткен соң, кері қайтады. Күшлік Қарақидан билігін өз қолына алып Қашқарияға жорық жасағанда олардың бір бөлігі онымен бірге кетеді де, қалған бөлігі Алакөл маңында тұрып, кейін Шығыс хан жорықшылары жақындап қалған сәтте Арқаға қарай кетеді.

Меркіттердің Шыңғыс шапқыншылығынан ығысып батысқа кеткендерінің саны да аз болмаған. Ол жайлы тарихи деректерде анық мәліметтер бар. Мысалы, «Юань тарихы. Ту-

туха баянында» «Тайцзу меркіттерге жорық жасады, олардың билеушісі Құты Қыпшақ даласына қашып кетті. Инасы оны жылы қабылдады», - делінеді. Кейін Тоқта бектің кенже ұлы Қолтуған мерген де қосындарын бастап Қыпшақ даласына қашып кетеді. «Моңғолдың құпия шежіресінде» ол жайлы: «Меркіт Тоқта бектің ұлы Құты, Қолтуған, Шылауындар батысқа беттеп Қаңлы, Қыпшаққа қашып кетті» [16, 198], - делінеді. Бұл деректерде меркіттердің негізгі бөлігінің бүгінгі Қазақстан аймағына босқын болып кеткені жазылған. Бүгінде Керей ішінде меркіттердің үлкен ру ретінде сақталып келуі де, бұл жайдың терең тарихи негізі бар екенін көрсетеді.

Күшлік пен Токтаның ұлдары Тарым алқабына қарай қашқан кезде өздері ғана қашпаған, анағұрлым мол Найман, Меркіттің халқын өздерімен бірге ала жүрген. Сондықтан Синцзянның оңтүстігіндегі Мекіт, Маралбасы секілді аудандардағы меркіттер де дәл осы кезде кеткен меркіттердің ұрпағы. Бүгінде осы жерде ұйғырлар тарапынан доландықтар деп аталатын халықтардың тілі, ән-биі, түгелдей өзіндік ерекшеліктерге ие, яғни жергілікті ұйғырлардың тілінен, ән-күйінен аздап парықталады. Бұл меркіттердің Тарым ойпатында пайда болу тарихы болып табылады.

Қорытынды. Жалпы алғанда, Шыңғыс ханның Моңғол үстіртіндегі түркі-моңғол тайпаларын және олардың мемлекетін бір орталыққа бағындырған кезіне дейін, осында мекендеген түрлі этностар өздерінің далалық мемлекеттілік дәстүрін жалғастырып келді. Найман, меркіт және басқа да түркі этностары бұл кезде өздеріне тән мемлекеттік жүйеде өмір сүргенімен, олардың түпкі дәстүрлері ортақ болатын. Бұл ортақтық тек саяси тұрғыдан ғана емес, олардың тұрмыс-салты мен дүниетанымынан, менталитетінен, мемлекет басқару дәстүрлерінен, діни наным-сенімінен көрініс тауып отырды. Сондықтан, олардың мемлекетшілдік сана-сезімі де жоғары деңгейде болды. Әсіресе, наймандар мен меркіттер, Шыңғыс шапқыншылығы алдында, өзара күш біріктіріп, ортақ жауға бірлікте қарсы тұрды. Біз олардың бұл әрекетін сол тарихи дәуір тұрғысынан қарастырып отырмыз. Болып өткен оқиғаларға бүгінгі күннің биігінен баға беруден аулақпыз. Бұл өз кезегінде тарихи оқиғалардың шын болмысын ашуға, оларға шынайы, объективті қарауға көмектеседі. Бұдан өзге, біз Найман, Меркіт мемлекеттері күйрегеннен кейін, олардың көш бағытын тарихи деректерге сай тура анықтадық деп есептейміз. Өйткені наймандар мен меркіттердің Батыс Алтайға дейін шегініп барып, қайтадан Шыңғыс ханның қоластында қалған Шығыс Алтайға оралуы, одан ары Жоңғар ойпатының шығысымен Идікұтқа дейін жетуі мүмкін емес болатын. Бұл ретте, біз найман-меркіттің жеңілген қолы Бұқтырмадан өткеннен кейін, Қалба, Тарбағатай таулары арқылы, Жоңғар ойпатының батыс жағын айналып, Еренқабырғаға (Тянь-Шань етегіне) өтіп, одан соң Идікұтқа қарай барған деп есептейміз. Бірақ олардың бұл жүрісі сәтсіз болды. Идікұт патшасы Барчуқ Артекин Шыңғыс ханға бағынып кеткеннен кейін, найман-меркіт қосыны Қара Қидан мемлекетінің көмегін қажет етті. Нәтижесінде, Гүрханның сеніміне кірген Күшлік Қара Қидан мемлекетінің билеушісі деңгейіне дейін көтерілгенімен, мемлекеттің діни-этникалық саясатын дұрыс жолға қоя алмады. Сол кезде бір бөлім меркіттер онымен бірге Қашқар өлкесіне дейін барып қоныстанып қалды. Қалған меркіттер Сарыарқаның батыс бөлігінде, Жем бойында Жебе ноян қосындарының қуа соққылауымен толықтай күйреді.

Әдебиеттер тізімі

1. 辽史 中华书局标点本. 26卷 道宗传, 36卷兵卫志, 46卷百官志
2. 金史 中华书局标点本. 7卷. 世宗传, 121卷忠義. 粘割韓奴
3. 元史 北京 中华书局标点本. 1976. -2025 б
4. Muraufu S. Sind die Naiman Türken oder Mongolen? // CAJ. V.IV. -1959. -№ 3.
5. 吴澄. 吴文正公集. 乾隆五十一年本.
6. 拉施特 (Rashid ad-Din). Jami al-Tawārikh (史集) 第一卷, 第一分册. 商务印书馆. 1983. -227 б.
7. 刘义堂. 维吾尔研究. 台北. 1975. -584 б.
8. Карасаубай С. Объединенный каганат тюрок в 745-760 годах (по материалам рунических надписей). —Астана: Foliant, 2002. -201 б.
9. Тимоненко А. В. Повсюду утраченного царства: гибель племен меркитов. — Чита: «Экспресс-издательство». 2019. -34 с.
10. 中国通史 古代史. 元史部分. 13 卷. 上海. 1997. -347 б.
11. 中国大百科全书. 北京. 1999. V т. -3880 б.
12. Су Бейхай. Қазақстанның жалпы тарихы. Қазақ ұлтының дамуы//Ауд. Т.З. Қайыратқан. II т. —Алматы: «Ақсүйек кітап», 2019. -746 б.
13. Рашид ат-Дин. 拉施特主编, 余大钧、周建奇译. 史集 Жамиғ ат-Тауарих. 第一卷, 第一分册, 商务印书馆. 1983. -224 页.

14. 冯承钧译 A.C. d'Obson 多桑蒙古史 (Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz - Khan jusqu'à Timour Bey, ou Tamerlan) 中华书局. – 1962. – 43.
15. 辽史 卷30. 天祚本纪; 辽史 卷69. 属国表.
16. Дамдинсүрэн Ц. 达木丁苏隆编译 谢再善译 蒙古秘史(Монголдын хулиг шижирес). 中华书局. – 1957. 第 102页.
17. 中国史稿编写组. 中国史稿. 第五册. 人民出版社. – 1981. 第 400 - 401 页.
18. 包世经. 克列、乃敏和蒙古// 阿勒泰报. 1983年12月 1日.
19. Rene Grousset 蒙古帝国史 (L'empire Mongol). 北京. 商务印书馆. 1989. – 418 б.
20. Қайыркен Т.З. Ойраттың Жоңғар мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы, жанығуы. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2015. – 302 б.
21. C. d' Obson. 多桑蒙古史 Histoire des mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan. 上册. 冯承钧译. 上海书店出版社. 2001. – 368.
22. Pelliot P. Le Journal asiatique. 1920. I, – 172 б.
23. 韩儒林著. 穹庐集. 上海人民出版社 1982 年版, 第 343 页.
24. Чэнчунь Чжэнчжэнь. Ся ю цян (Чэн Чун Чжэнчжэньнің батысқа саяхат естеліктері). Ауд. Ж. Оспан // Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. Алматы. «Дайк-Пресс» баспасы. 2005. – 386.
25. 元史 卷121, 122. 速不台传.

Т.З. Қайыркен

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Союз найманов и меркитов в XIII веке

Аннотация. В данной статье рассматриваются создание союза в XIII веке между Найманским каганатом, находившимся в предгорьях Алтая и Хангая, и меркитами, населявшими южные части Байкала, и их противостояние войскам Чингисхана. Также изучен маршрут их передвижения вследствие поражения в битве монгольскими войсками. Автор опровергает точку зрения китайского историка Су Бэйхая, что после того как меркиты и найманы проиграли в битве монголам, они перекочевали в государство Идикут через Алтайские горы и восточную часть Джунгарской низменности. Дело в том, что после поражения от войск Чингисхана, отступая на Западный Алтай, найманы и меркиты не смогли снова перебраться через Иртыш и двинуться на восточную часть Алтая, который остался под властью монголов. На том же основании, согласно историческим данным, найманы и меркиты после поражения в схватке с монголами на пересечении рек Бухтарма и реки Иртыш в Западном Алтае мигрировали к границам государства Идикут через горы Калба, Тарбагатай и западный край Джунгарской низменности.

Кроме того, в работе представлены исторические сведения об этнокультурных связях и традициях государственности данных этнических групп до завоевания Центральной Азии Чингисханом в 1218 году.

Ключевые слова: XIII век, найманы, меркиты, Чингис хан, направления кочевья, Восток Джунгарской низменности, Запад Джунгарской низменности, государство Идикут, государство Кара-киданей, хан Кучлук.

T.Z. Kayirken

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Union of naymans and merkits in the 13th century

Abstract. This article discusses the creation of the alliance in the 13th century between the Naiman Kaganate that lived in the Altai and Khangai mountains and the Merkits who inhabited the southern parts of Lake Baikal, and their opposition to the forces of Genghis Khan, also considers the route of movement after their defeat by the Mongol forces. In the article, the author refutes the point of view of the Chinese historian Su Beihai that after the Merkits and Naimans lost the battle, the Mongols migrated to the Idikut state through the Altai Mountains and the eastern part of the Dzungarian lowland. The fact is that, after the defeat by Genghis Khan's troops and retreating to Western Altai, the Naimans and Merkits were not able to cross over the Irtysh again and move to the Eastern part of Altai, which remained under Mongol rule. On the same basis, according to historical data, the Naimans and Merkits, after being defeated by the Mongols at the intersection of the Bukhtarma River and the Irtysh River in Western Altai, migrated to the borders of the Idikut state through the mountains of Kalba, Tarbagatai and the Western edge of the Dzungarian lowland.

In addition, the history, ethnocultural ties and traditions of statehood of these two ethnic groups are presented before the conquest of Central Asia by Genghis Khan in 1218.

Keywords: XIII century, Naimans, Merkits, Genghis Khan, nomad directions, East of the Dzungarian lowland, West of the Dzungar Lowland, state of the Idikut, State of the Kara Kidan, Khan Kuchluk.

Reference

1. 辽史. 中华书局标点本. 26卷. 道宗传, 36卷. 兵卫志, 46卷. 百官志 [History of Liao Dynasty. Punctuation of Zhonghua Book Company. 26 volumes of Daozong Biography, 36 volumes of Bingweizhi, 46 volumes of Baiguanzhi]
2. 金史. 中华书局标点本. 7卷. 世宗传, 121卷. 忠义, 粘割韩叙 [Jin History. Punctuation of Zhonghua Book Company. 7 volumes. The Story of Sejong, 121 volumes of Zhongyi, Nian cut Hanu]
3. 元史. 北京. 中华书局标点本. 1976. 2025 p. [History of the Yuan Dynasty. Beijing. Punctuation of the Chinese Secretary. 1976. 2025]
4. Murayama S. Sind die Naiman Türken oder Mongolen? // CAJ, V.IV, 1959. № 3.
5. 吴澄. 吴文正公集. 乾隆五十一年本 [Wu Cheng. Collected Works of Wu Wenzheng. The 51st Year of Qianlong]
6. 拉施特 (Rashid ad-Din). Jami al-Tawarikh (史集) 第一卷, 第一分册. 商务印书馆. [(Historical Collection) Volume One, Volume One. The Commercial Press] 1983. 227 p.
7. 刘义堂. 维吾尔研究. 台北 [Liu Yitang. Uyghur Studies. Taipei] 1975. 584 p.
8. Karzhambay S. Ob'edineneniy kaganat tyurkov v 745-760 godah (po materialam runicheskih nadpisей). Nur-Sultan. Foliant. 2002. -201 b.
Karzhambay S. United Khaganate of the Turks in 745-760 (based on materials of runic inscriptions) [United Khaganate of the Turks in 745-760 (based on the materials of runic inscriptions)] (Foliant, Astana, 2002, 201 p).
9. Timanenko A. V. Poiski utrachennogo carstva: gibel' plemeni merkitov. CHita. «Ekspress-izdatel'stvo» [The search for the lost kingdom: the death of the Merkit tribe] ("Express Publishing", Chita, 2019, 34 p).
10. 中国通史. 古代史. 元史部分. 13 卷. 上海 [General History of China. Ancient History. Part of Yuan History. Volume 13. Shanghai]. 1997. 347 p.
11. 中国大百科全书, 北京 [Encyclopedia of China, Beijing]. 1999. V. 3880 p.

- 12 Su Beihai. Qazaqtyng zhalpy tarihy. Qazaq ultynyng damui. And T.Z. Kairken. II t. [The general history of the Kazakhs. The development of the Kazakh nation] («Asyl kitape», Almaty, 2019. 746 p).
- 13 Rashid al-din 拉施特主編，余大鈞、周建奇译 史集 [Edited by Raschid, translated by She Dajun and Zhou Jianqi. History], Zhamig al-tavarih 第一卷，第一分册，商务印书馆 [Volume One, Volume One, Commercial Press]. 1983. 224 p.
- 14 冯承钧译 [Translated by Feng Chengjun.]. A.C. D'Ohsson. 多桑蒙古史 [
- 15 Dosan Mongolian History] (Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz - Khan jusqu'à Timour Bey, ou Tamerlan) 中华书局. 1962. 43p.
- 16 辽史. 卷30. 天祚本纪; 辽史. 卷69. 属国表 [History of Liao Dynasty. Volume 30. The Benji of Tianzuo; History of Liao Dynasty. Volume 69. It belongs to the country].
- 17 Damdinjurin C. 达木丁苏隆编译. 谢再善译. 蒙古秘史 Mongoldyn qupia shezhinesi [Compiled by Damding Sukong. Translated by Xie Zaishan. The secret history of the Mongols], 中华书局 [Zhonghua Book Company]. 1957. 102 p.
- 18 中国史稿编写组. 中国史稿. 第五册. 人民出版社 [Chinese History Manuscripts Group. Chinese History Manuscripts. Volume 5. People's Publishing House]. 1981. P. 400 – 401.
- 19 包世经. 克列、乃蛮和蒙古// 阿勒泰报 [Bao Shijing. Kele, Naiman and Mongolia Altay News]. December 1, 1983.
- 20 Rene Grousset 蒙古帝国史 (L'empire Mongol). 北京. 商务印书馆 [Beijing. The Commercial Press]. 1989. 418 p.
- 21 Kairken T.Z Ojratnama: Zhongar memleketining qalptasui men damui, zboyilui [Ojratnama: The formation, development and destruction of the Dzungarian state] (Gylm baspasy, Nur-Sultan, 2015, 302 p).
- 22 C. D' Ohsson. 多桑蒙古史 Histoire des mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan. 上册. 冯承钧译. 上海书店出版社 [Volume 1. Translated by Feng Chengjun. Shanghai Bookstore Publishing House]. 2001. – 368.
- 23 Pelliot P. Le Journal asiatique. 1920. I, 172 p.
- 24 韩儒林著. 穹庐集. 上海人民出版社 1982 年版，第 343 页 [Han Rulin. Qionghu Collection. Shanghai People's Publishing House, 1982 edition, page 343].
- 25 Chanchan' Chzhen'zhen'. Si yu czi (Chan Chan Chzhenzhenming batysqa sayahat estelikten). And Zh. Oshan. Qazaqstan tarihy turaly Qytaj derektemeleri [Chang Jung Zheng's memories of a trip to the West) Tran. Zh. Oshan, Chinese details on the history of Kazakhstan] (Dayk – Press, Almaty, 2005, 386 p).
- 26 元史. 卷121, 122. 速不台传 [History of the Yuan Dynasty. Vol. 121, 122].

Автор туралы мәлімет:

Қайыркен Т.З. - т.ғ.д., Шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kayirken T.Z. - Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

М. Педрацки¹, Г. Букешева², М. Хабдулина³**¹Варшавский университет, Варшава, Польша****^{2,3}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,****Нур-Султан, Казахстан****(E-mail: mpedracki@wp.pl, bgk897@mail.ru, mk_khabdulina@mail.ru)****Эпоха бронзы Казахстана в контексте культурных связей Азии¹**

Аннотация. В истории древневосточных цивилизаций есть сюжет, который имеет непосредственное отношение к археологии эпохи бронзы Казахстана. Он связан со вторжением в начале II тыс. до н.э. в страны Ближнего Востока мобильных групп воинов-колесничих, принесших с собой культ коня, боевую колесницу, передовые виды вооружения, новую идеологию. Это завоевание относится к категории элитарной миграции. В дальнейшем они основали элиту новых государств, создали военную аристократию, сформировали героизированный образ воина-царя на колеснице, получивший широкое распространение в дворцовых рельефах стран Древнего Востока.

В археологии эпохи бронзы Казахстана в последние полвека открыты памятники, культурные показатели которых совпадают с характеристиками племен, вторгшихся в начале II тыс. до н.э. на территорию раннеземледельческих цивилизаций и создавших новые династии правителей. В храмовых записях стран Древнего Востока сохранились имена пришельцев: гиксосы, касситы, амореи, марьянну. Известно, что они были индоарийцы по языку. В течение многих десятилетий лингвистами, историками, археологами ведутся поиски прародины этих завоевателей.

Цель статьи: дать характеристику культурных достижений эпохи бронзы урало-казахстанских степей для обоснования степного происхождения формирований воинов-колесничих и таким образом показать вклад древнего населения казахских степей в мировой исторический процесс.

Ключевые слова: протогорода, цивилизация, Казахстан, синташта, петровка, Древний Восток, эпоха бронзы, индоарии, колесница, 'Maryannu'.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-50-63>

Введение. Одним из интересных сюжетов Истории Древнего мира является эпизод о вторжении в начале II тыс. до н.э. в страны Ближнего Востока мобильных кланов воинов-колесничих, совершивших переворот в размеренной жизни раннеземледельческих цивилизаций. Они принесли в местную среду элементы степной культуры: культ коня, боевую колесницу, передовые виды вооружения, новую идеологию. Основали элиту новых государств, создали военную аристократию, сформировали героизированный образ воина-царя, получивший широкое распространение в рельефах храмов и дворцов Древнего Востока. Эти кланы воинов-колесничих были иноязычны для местного населения.

Наиболее ранние завоеватели известны под именем 'Maryannu' (марьянну). Они привнесли новую профессиональную терминологию в сферу пастушеских скотоводов, связанную с культивированием и тренингом колесничих коней, они скрепляли государственные договоры именами арийских божеств Индру, Варуну, Мазда.

В течение сотни лет с разной степенью интенсивности исследуется и обсуждается проблема исторической прародины этих мобильных воинских формирований. К ней обращаются лингвисты, историки, археологи, антропологи, в последние годы палеогенетики. Интерес лингвистики основан на изучении проблемы происхождения и распространения индоиранских (арийских) языков.

¹Работа написана по проекту «AP05133813 Сакральный ландшафт Сарыарки в археологическом контексте: генезис, типология и семантика»

Загадочной является этимология слова *‘Maryu’* - *‘Maryannu’* - *марьянну*. Что оно означает: самоназвание народа, место, страна, откуда они пришли, обозначение социального (кланового) статуса, социальный термин? Известно, что это событие произошло в эпоху бронзы, поэтому поиски обращены в синхронные культурные области севера Передней и Средней Азии. Большое количество исследований посвящено обоснованию происхождения этого этноса из Анатолии, Урмии, Бактрии и Маргианы [1].

Материальные факты древнего события предоставляет археология. Она демонстрирует проникновение степного генома в раннеземледельческую среду в виде захоронений лошадей, изменения конструкций погребальных сооружений, обильных жертвоприношений, распространения некоторых типов степной керамики, двухколесной колесницы – как главного орудия войны, охоты и транспортного средства божества на небе, аристократии и царей на земле.

За десятилетия изучения проблемы исторической прародины индоарийских воинов-колесничих II тыс. до н.э. накоплен огромный массив литературы на русском и иностранных языках (Е. Кузьмина, В.Ф. Генинг, М. Witzel, D. Antony) [см. библи. 1-4]. В последние десятилетия в исследование этой проблемы активно привлекаются археологические источники евразийской степи: материалы ямной культурной общности, катакомбной, ранесрубной, синташтинской, петровской археологических культур. Вышли монументальные труды по андроновской археологической культуре, по археологии индоариев, по истории боевой колесницы, по этногенезу и культурогенезу [2-6]. Каждый год приносит новые открытия. Особенно значимые памятники обнаруживаются на территории казахских степей.

Наша статья в большей степени посвящена материалам эпохи бронзы на территории Казахстана. Основные исторические выводы по поставленной проблеме, которые вытекают из археологии степной бронзы, хорошо известны специалистам. Мы ставим цель осветить вклад степного населения эпохи бронзы на территории Казахстана в мировой исторический процесс. Своими историко-лингвистическими разработками этого вопроса делится наш зарубежный соавтор – профессор Михл Педрацки.

Материалы и методы. Археология в исследовании поставленной задачи обращается к комплексу самых различных методов от исторической лингвистики до методов информационного управления. Специфика науки археологии такова, что только при накоплении значительного количества материала формируется возможность его теоретического осмысления. Поэтому помимо методов полевой археологии - стратиграфического, типологического, научного описания, аналогий для обоснованных выводов - привлекается комплекс методов гуманитарных и естественных наук.

В изучении проблемы происхождения и поисков прародины индоарийских племен археология широко привлекает метод системного анализа, раскрывающий все свойства и связи составляющих ее элементов. Конкретно-исторический метод обосновывается использованием естественнонаучных методов датирования и диахронным сравнением со сведениями письменных источников.

При исторической интерпретации археологических источников используется цивилизационный подход. Следует упомянуть, что авторы знакомы с критикой излишнего увлечения концепцией степной цивилизации в трактовке древностей степного пояса Евразии [7]. Однако считаем, что как определение уровня исторического развития древних обществ и культурных образований, данная концепция пока ничем не может заменить. Тем более что налицо многие показатели понятия «цивилизация», выделенные в свое время теоретиками исторической мысли (Ф. Энгельс, Г. Чайлд) [8].

В контексте указанной проблемы для обоснования степного облика культуры пришедших в ближневосточный регион воинов-колесничих следует охарактеризовать археологические культуры бронзового века степной полосы Южного Урала и Северного Казахстана

конца III – начала II тыс. до н.э. и выделить элементы их субкультуры. К ним относятся протогородская культура, включающая существование крупных поселений, высокий уровень развития военного дела и специализированного ремесла. Ярким доказательством являются боевые колесницы и колесничный комплекс. В этом явлении мы имеем редкий случай, когда ни один исследователь земледельческой культуры не может сказать, что степнякам их изготавливали иные, подразумеваются «передовые», соседние (т.е. земледельческие) общины. И во второй части статьи изложены историко-лингвистические факты проникновения, распространения степного культурного стандарта в странах Древнего Востока.

Результаты и обсуждение. Эпоха бронзы Казахстана датируется XXII-X вв. до н.э. Нижняя дата определена петровскими (раннеандроновскими) древностями, по мнению многих ученых, синхронных синташтинской культуре Южного Урала и Северного Казахстана (мог. Бестамак, Халвай III) [9; 10, с. 37]. Верхний рубеж ограничен переходным этапом к раннему железу в степях Сарыарки и, в целом, Центральной Азии [11, с. 171].

Материальная культура Казахстана в эпоху бронзы представлена памятниками трех линий развития андроновской культурно-исторической общности: (доалакульской, петровской), алакульской, федоровской (нуринской), бегазы-дандыбаевской.

Протогородская цивилизация эпохи бронзы Казахстана. В древней истории Казахстана данная эпоха - период расцвета. Основными хозяйственными занятиями являлись пастушеское скотоводство, мотыжное земледелие, активно развиваются отдельные отрасли ремесла (ткацкое, гончарное, строительное). Главное достижение андроновской эпохи – это освоение металлургии и металлообработки. Добыча полиметаллических руд, изобретение сложных технологических печей для выплавки искусственного материала – бронзы - повлекли - за собой развитие военного дела, появление новых видов вооружения, улучшение состава и качества орудий труда. Наблюдается демографический рост, о чем свидетельствует высокая численность памятников эпохи бронзы Северного и Центрального Казахстана. Самое большое количество археологических памятников приходится именно на бронзовый век. Судя по их концентрации можно говорить, что четыре тысячи лет назад степи древнего Казахстана были «обетованной землей», Арьянам Вэйджу – «арийским простором» для его обитателей.

Взлет цивилизационного уровня приходится на рубеж III –II тыс. до н.э. – это время синташтинской, петровской археологических культур. Главный критерий – сложная социальная структура общества в виде социальной стратификации - выделении профессионалов не только в социальной, но и в технологической сфере. В археологических источниках этот процесс проявляется в появлении протогородов – центров определенных территориальных оазисов, расцвете металлургии, металлообработки, изобретении колесницы со всем набором колесничной символики.

Протогородская культура территории степей современного Казахстана и Южного Урала является особенно важной для истории человечества. По мнению многих ученых, здесь находилась прародина древних ариев, здесь жил и проповедовал пророк Заратуштра [1; 12., р.1]. Об этом прямо пишет известный иранист, профессор Лондонского университета Мэри Бойс: «Пророк Зороастр жил в такой глубокой древности, что сами его последователи забыли, когда и где это было, и в прошлом различные иранские страны претендовали на благочестивую роль его родины.... Исходя из содержания и языка, сложенных Зороастром гимнов, теперь установлено, что в действительности он жил в азиатских степях к востоку от Волги» [13, с.3].

Его учение было позднее ассимилировано авраамическими религиями (иудаизмом, христианством, исламом), а также махаянским буддизмом. В этом смысле протогородская культура эпохи бронзы степного Казахстана является ключевым фактором духовного развития человечества.

Протогородская культура эпохи бронзы открыта в 70-80-е годы XX в. на р. Ишим в Северном Казахстане и на Южном Урале. Первые поселения с оборонительными стенами, курганы с остатками колесничного культа были открыты в начале 70-х гг. на р. Ишим. Однако они не привлекли достойного внимания археологов, пока во второй половине 80-х годов не была открыта «Страна городов» [14].

Открытие и исследование феномена протогородской цивилизации XXII – X вв. до н.э. на территории Северного Казахстана и Южного Урала, в первую очередь, связаны с научной деятельностью Г. Б. Здановича – советского и российского археолога, доктора исторических наук, а также работами Северо-Казахстанской и Урало-Казахстанской археологических экспедиций в период с 1960 по 1990-е годы [15, с. 9-21].

На территории северо-казахстанских степей обнаружена целая система укрепленных поселений раннеандоновской культуры, среди которых такие яркие памятники протогородского типа, как Явленка I, Новоникольское I, Бишкуль IV, Боголюбово I, Петровка I, IV, Вишневка I, Аркаим, Камысты. Примерные площади, ограниченные крепостными укреплениями, на наиболее исследованных памятниках – поселениях Новоникольское I и Петровка II – равны 5700 и 8400 кв. м. Для них характерны регулярная планировка, тесная застройка, жилища прямоугольной формы [16, с. 50-53].

Следующий крупный район протогородов бронзового века открыт в 80-е годы XX в. на Южном Урале. Компактная территория укрепленных центров в количестве 21 памятника получила название «Страна городов». Территория ее протянулась вдоль восточных склонов Южного Урала на 350 км по меридиану и на 150-200 км по широте. Основным типом памятника является поселение с четко выраженной внутренней планировкой и мощными оборонительными стенами [14, с. 72]. «Страна городов» относится к синташтинской культуре XX-XVIII /XVII вв. [10, с. 37].

Памятники «Страны городов» - это круглые, овальные или прямоугольные в плане поселения, окруженные крепостными стенами из глины, с внутренним деревянным каркасом. Стены окружены глубокими рвами. Наиболее крупные круглоплановые поселения имеют диаметр 150-160 м, размеры внутренних цитаделей - 85-90 м. По мнению Г.Б. Здановича, эти площади предназначены только для создания условий обороны поселка, для жизни, отдыха и перемещения людей. Вся хозяйственная и производственная деятельность вынесены за пределы городища [14, с. 79].

Поселения «Страны городов» Южного Урала и Северного Казахстана во многом соответствуют описаниям Ригведы. Некоторые из них выглядели точно как ведийские трипуры с двумя круглыми кольцами стен с двумя жилыми кругами вокруг центральной площади [1, р. 2]. Эти поселения были, вероятно, административными и церемониальными центрами. В каждом из них проживало 1000-2000 человек. В них обнаружены следы плавки меди. Керамика и бронзовые изделия, обнаруженные в протогородах, выявляют связь с культурами Европы того времени [1, р.2].

Памятники протогородского типа известны и гораздо южнее, на территории Западного Казахстана: Токсанбай, Айтман, Манайсор. Эти фортификационные центры обладали разветвленной инфраструктурой, оборонительными сооружениями. На их территории зафиксированы остатки металлургического, кожевенного, керамического ремесла. Каменные жилища были овальными в плане. На поселении Токсанбай, имеющем кольцевую планировку жилищ, отмечено наличие подпольной системы обогрева жилого сооружения теплом через дымоходные каналы типа «кан» [17].

Крупные центры продолжали существовать на протяжении всего андрона. Они по-прежнему остаются центрами отдельных оазисов. В Центральном Казахстане к ним относятся поселения Кент, Атасу, Шортанды-Булак, в Прииртышье – поселение Семиарское [18; 19]. Для этих памятников характерны плотная планировка жилищ, большое количество

сооружений (до 100 объектов) и большое количество населения. По мнению В.В. Варфоломеева, на поселении Кент проживало около 5 тыс. человек [18, с. 95].

Площадь поселения Семиярское – не менее 672000 кв. м. Планировка памятника представляет собой ряды плотно расположенных квадратных и прямоугольных сооружений, выстроенных меридианально вдоль берега. На памятнике насчитывается около сотни сооружений жилого, хозяйственного, ритуального назначения. Получены богатые коллекции из керамики, бронзы, кости в виде украшений, предметов быта, вооружений, среди которых изделия конской упряжи, коньки, иглы, предметы культового значения [19]. Эти вещи говорят о высоком уровне мастерства древних создателей. При этом вместе с укрепленными центрами сосуществовали и неукрепленные поселения. Их синхронное существование в рамках одной культуры свидетельствует о расселении людей по социально-стратиграфическому принципу.

Петровская (раннеандроновская) культура боевых колесниц. В настоящее время раскопано более 300 погребений синташтинской и петровской культур. Покойников хоронили в курганах, перекрывающих крупные подземные склепы. Пол, стены, потолок выкладывали из сырцовых кирпичей. Гробницы имели сводчатые перекрытия из глины, что может быть связано с термином из Ригведы - «глиняный дом» (RV 7.89.1). Жертвоприношения лошадей (ведийские: «ашвамедха») совершались как внутри погребальной камеры, так и на ее своде.

Могины часто содержат легкие колесницы с колесами диаметром до одного метра и с количеством спиц до десяти (ведийские: «ратха», «раса») [20, р. 3-4; 21, р. 36-41]. В одном из захоронений исследователи обнаружили, что голова покойного была заменена на голову коня. Его собственная голова была помещена в ноги. Рядом у колен были размещены коровья голова и костяная дудка [22, с. 115, рис.1]. Все это выглядит как иллюстрация ригведийского мифа, в котором одному из персонажей бог Индра отрубает голову, а затем заменяет ее головой лошади. Костяная дудка также ассоциируется с упоминаниями Ригведы о том, что в мире Йимы, в царстве предков, пользуются этим инструментом [1].

Имитацией колесницы являются захоронения пары лошадей над могилой. Лошади положены на боку, спинами друг к другу [16, с. 54, рис. 2]. На территории Казахстана колесничная символика встречается в таких памятниках петровского типа раннеалакульской культуры, как могильники Кенес, Улубай, Берлик II, Бектениз, Аксайман, Графские развалины, Бестамак (Северный Казахстан); Сатан, Нуртай, Ащису, Бозинген, Аяпберген, Талдинский I (Центральный Казахстан).

В погребениях обнаружены предметы колесничного комплекса. Это костяные псалии для управления лошадьми и набор вооружения. Костяные псалии на территории Казахстана встречены в петровских могильниках Аксайман, Берлик II, поселения Новоникольское, Петровка II, могильники Ащису, Сатан, Берлик [23, с.71]. Среди оружия дистанционного боя зафиксированы наконечники копий с округло-ромбическим стержнем, без ушек, с отверстиями для крепления древка в цельнолитой втулке (Бектениз, к. 4, Ащису, к. 3, Талдинский I, к. 7) [24, с. 226], а также кремневые наконечники стрел подтреугольной формы с выделенным черешком и прямым подтесанным основанием, изготовленные в технике двусторонней ретуши. В могильнике Ащису, курган 1, был найден металлический крюк-багор с раскованной втулкой. Предполагается, что крюк присоединялся к древку и использовался воином, чтобы вывести из равновесия лошадь, зацепив её данным оружием. В колесничном погребении петровской культуры на территории Казахстана был найден наконечник стрелкала с костяной муфтой, предназначенной для соединения наконечника с черешком (Ащису, к. 1). В петровских памятниках получают распространение ножи-кинжалы, топоры, детали лука и тесла. В сарыаркинской степи тесла встречены в памятниках Кенес, Аксайман, Талдинский I, Нураталды-1.

Таким образом, эпоху бронзы Урало-Казахстанских степей характеризует комплекс

показателей: протогорода, крупные поселения с правильной планировкой, курганы с захоронениями коней и колесниц, погребения с колесничным набором вооружения, с разнообразными типами инструментов, необходимых для изготовления колесниц. Исходным толчком расцвета степной культуры стало приручение коня в эпоху энеолита (конец IV–III тыс. до н.э. – ботайская археологическая культура). Этот прорыв сформировал мобильность, предоставил условия для трансконтинентальных миграций, освоения новых пространств. Основной вектор движения древних индоариев-андроновцев направлен в южные земледельческие регионы.

Арийский маршрут из степей в Индию и Иран сегодня не совсем понятен для нас. Вероятно, часть арийских племен двигалась в сторону Бактрийско-Маргианского археологического комплекса и сыграла важную роль в формировании культуры Яз, но их дальнейшая судьба неясна [25–27; 4; 1, р. 3].

В этом контексте надо отметить, что на рубеже XVI – XV веков до нашей эры на территории Месопотамии, Сирии, Палестины, Анатолии и Египта внезапно распространяются легкие двухколесные колесницы, запряженные лошадьми (ранее использовались здесь только тяжелые четырехколесные повозки, запряженные осликами или онаграми). Согласно общепринятому тезису, этот новый тип военной техники происходит из-за пределов области клинописной культуры и был доставлен туда группой элитных воинов, упоминаемых в клинописных текстах как «ракиб наркабти» или «марьянну» [28–31; 6, р. 58].

Термин «ракиб наркабти» является аккадским и может быть переведен как «управляющий колесницами». Этимология термина «марьянну» не совсем ясна. Обычно его связывают с санскритским «марья» – «молодой воин», с добавлением хурритского суффикса множественного числа. Это указывает на индоиранское происхождение этой группы [32; 33; 6].

«Марьянну», вероятно, пришли из степей Центральной Азии. Кажется, что они были изначально связаны с прогородской, протоарийской культурой казахских степей. На Ближнем Востоке они часто завоевывали силой самые высокие позиции и власть. Они стали элитой воинов в хурритской империи Митанни и, скорее всего, династия, которая правила в Митанни, произошла от них [6, р. 57–58]. Это подтверждается индоиранскими именами царей, например: Артатама происходит от индоиранского «Ритадхама» – «Живущий в истине»; Арташумара от «Ритасмара» – «Вспоминающий правду»; Шуттарна от «Су-таран» – «Хорошая/эффективная помощь»; Тушратта от «Туишератта / Твеша-ратха» – «Которого колесница неостановима»; Шаттииваза от «Сати-ваджа» – «Уносивший добычу». Многие другие имена этой группы не имеют четкой этимологии, но их структура подсказывает индоиранское происхождение. Имена такие носили не только правители Митанни, но также цари и принцы многих областей и городов Южной Анатолии, Сирии и Палестины [6, р. 57–61].

Анализ упомянутых имен с территории Сирии и Палестины затруднен из-за фонетических изменений, но, по крайней мере, для многих из них можно найти аналогии в санскритских и древнеиранских источниках [6, р. 61].

Другим доказательством индоиранского происхождения царей Митанни является договор между хеттским царем Суппилиумой и правителем Митанни Шаттиивазой (1380 г. до н.э.), в котором упоминаются классические индоиранские божества: Митру, Варуну, Индру и Насатьев (Ашвины) [29]. Индоиранское влияние видно и в соседней Вавилонии. Между XVII и XII вв. до н.э. там правила династия касситов, которые тоже пришли откуда-то с востока и захватили власть. Язык касситов не относится к индоевропейской группе, но есть в нем много индоиранских и хурритских заимствований [34]. Одним из божеств, которым поклонялись касситы, является индусский Сурья [6, р. 58]. Это указывает на какую-то неясную связь касситов с «марьянну».

Скорее всего, именно индо-иранские «марьянну» познакомили народы Древнего Вос-

тока с разведением и дрессировкой лошадей и научили их использовать легкие военные колесницы. Это подтверждается хеттским трактатом об обучении лошадей, написанным хурритом по имени Киккули [35-37]. В нем находятся многие индо-иранские фразы, например числительные: «айка» – «один»; «тер(а)» «три», «панза» – «пять»; «сатта» – «семь», «на» – «девять». Кроме того, другие выражения, например: «вартанна» – «окружение (беговой дорожки)» и «вассана» – «беговая дорожка». Сам Киккули определяет себя как «асусанни», это слово является производным от индо-иранского «асва» – «конь» и, вероятно, означает конного заводчика. Другие термины этого типа появляются в документах из города Нузи и относятся к цвету конской масти, их индоиранское происхождение легко угадывается [6, р. 61].

Представляется, что какую-то связь с индоиранскими «марьянну» имеют также Гиксосы [38-40], которые вторглись в Египет в XVII веке до нашей эры. Благодаря использованию военных колесниц и композитных (сложносоставных) луков, которые не были известны египтянам в то время, они быстро завоевали дельту Нила и основали там так называемую XV Династию. Этническое происхождение гиксосов неясно. Они проникли в Египет со стороны Палестины. Вероятно, это была этнически неоднородная группа, в которой преобладали семиты, однако факты, что у них были конные колесницы и композитные луки, а также подтвержденная у них практика погребения с лошадью, подсказывают, что в их составе присутствовали многие индоиранцы [38-40].

Совсем загадочные упоминания о присутствии «марьянну» в глубокой ливийской пустыне приводятся в египетских текстах периода правления фараона Меренптаха из XVIII Династии (XIII/XII век до нашей эры) [41]. Из них следует, что ливийские «марьянну» – это наемники, которые служили там. Эти тексты были созданы несколько десятков лет спустя после падения царства Митанни. Возможно, что это осколки бывшей индоиранской военной аристократии Митанни, лишенные своей прежней властной позиции, использовали свою высокую боевую квалификацию, став наемниками в городах Сиро-Палестины, Анатолии, Египета и даже в ливийской пустыне.

Ключом в объяснении роли и происхождения индоиранцев, которые появились на древнем Ближнем Востоке в эпоху бронзы, было бы обнаружение и исследование бывших столиц Митанни: Вашуганни и Тайде и подробный анализ их наверняка богатых архивов. На данный момент единственными известными нам документами с Митанни являются письма короля Тушратты к фараонам: Аменхотепу III, IV и королеве Тейе, найденные в египетской Амарне [42].

Предыдущие поиски столиц Митанни были сосредоточены в верховьях Хабура (левый приток Евфрата). В 1950-х годах предполагали, что Вашуганни – это Таль Фаххариджа у истоков Хабура, но оказалось, что глина, из которой были сделаны клинописные таблички с письмами Тушратты к правителям Египета, значительно отличается от природных свойств материала, который доступен в Таль Фаххариджа [6, р. 18]. Скорее всего Вашуганни находилась где-то на территории нагорья Тур-Абдин в современной Турции [6, р. 61].

Верхний бассейн Хабура и его приток Джагджаг образуют характерный треугольник, поле которого пересекают многочисленные вадии (периодически пересыхающие реки), имеющие истоки в нагорье Тур-Абдин. С юго-запада треугольник ограничен невысоким хребтами Абд аль-Азиза, а с юго-востока – горами Синджар. Этот регион, в настоящее время не очень интересный и малонаселенный, был совсем другим в древности. Климат был влажнее, сегодняшние вадии были полны воды, что благоприятствовало заселению и развитию сельского хозяйства. Археологи насчитали здесь около тысячи телли (холмов, покрывающих руины бывших городов и поселений) [6, р. 61].

Со второй столицей, Митанни – Тайде, археологи пытались идентифицировать сирийский Телль Брак или Телль Хамидия, но обе попытки были безуспешными.

Заключение. Фактом, подтверждающим приход военной и политической элиты из степей Казахстана, стало бы обнаружение клинописных архивов древних столиц Митанни. Скорее всего, поиски бывших столиц Митанни следует продолжить на территории юго-восточной Турции на плато Тур-Абдин и в остальной части провинции Мардин. Этот район был густонаселен в эпоху бронзы. С третьего тысячелетия до нашей эры он был заселен хурритами, во втором тысячелетии до новой эры стал центром Митанни и, вероятно, здесь находились столицы индоиранских правителей этой хурритской страны, которые и пришли из степей Центральной Азии. Обнаружение их придворных архивов внесло бы огромный вклад в изучение истории Ближнего Востока в бронзовом веке и, скорее всего, пролило бы также много света на культуру Великой Степи того периода, способствуя лучшему пониманию древнейшей истории индоевропейцев.

Список литературы

- 1 Witzel M. The Home of the Aryans [Electronic resource]. – URL: [http://www.people.fas.harvard.edu/witzel/Aryan Home.pdf](http://www.people.fas.harvard.edu/witzel/Aryan%20Home.pdf) (Accessed: 06.01.2020)
- 2 Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? - Москва: Восточная литература, 1994
- 3 Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. – Москва: Летний сад, 2008. - 558с.
- 4 Athony D. "The Opening of the Eurasian Steppe at 2000 BCE", in: [ed.:] Mair V. The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia. Journal of Indo-European Studies. -1998. -P. 94-113.
- 5 Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. – Челябинск: Южно-Уральское Издательство, 1992. –408 с.
- 6 Popko M. Huryci. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy. - 1992
- 7 Епимахов А.В. О степных «цивилизациях» бронзового века // Арии степей Евразии: эпоха бронзы и раннего железа в степях Евразии и на сопредельных территориях. – Барнаул: Алтайский Гос. ун-т, 2014.
- 8 Childe G. Urban Revolution// Town Planning Revue. -1950. -Vol.21. - №2.
- 9 Логвин А.В. Курган Халвай 5 – комплекс синташтинской культуры из Северного Казахстана / А. В. Логвин, И. В. Шевнина, А. В. Колбина // Самарский научный вестник. – 2017. – Т. 6. -№ 4(21). – С.131–138.
- 10 Григорьев С.А. Проблема хронологии синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сб. научных тр. К 80-летию Г.Б. Здановича. – Челябинск, 2018. -С. 37-61.
- 11 Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. – Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. – 192 с.
- 12 Boyce M. A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period, Leiden/ New York, Koln. - 1975. p.1
- 13 Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. 2-е изд, исправл. –Москва: Наука, 1988. – 302с.
- 14 Зданович Г.Б., Батанина И.М. Укрепленные центры эпохи средней бронзы в Южном Зауралье // Степная цивилизация Восточной Евразии. Т.1. Древние эпохи. -Астана: KULTEGIN, 2003. – С. 72-87.
- 15 Зданович С.Я., Иванова Н.О., Таирова А.А. 56 полевых сезонов археолога Г.Б. Здановича. Часть I (1962-1982) //Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича. — Челябинск: Изд-во ЧелГУ, 2018. — С.9-32.

- 16 Зданович Г.Б. Основные характеристики петровских комплексов Урало-Казахстанских степей (к вопросу о выделении петровской культуры) // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. Челябинск, 1983. – С. 48-68.
- 17 Самашев З. Палаты каменные и юрты бронзовые [Электронный источник]. –URL: baiterek.kz (Дата обращения: 06.01.2020)
- 18 Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. Т.1 –Астана: KULTEGIN, 2003. - С.101-107.
- 19 Мерц В.К. Семиарское поселение бронзового века в контексте проблемы формирования протогородской культуры в Верхнем Прииртышье //Мир Большого Алтая. – 2017. – №3 (4) – С. 495–509.
- 20 Gening V.F. The Cemetery at Sintashta and the Early Indo-Iranian Peoples// Journal of Indo-European Studies. -1979. -7. -P. 4.
- 21 Anthony D, Vinogradov N. B. The birth of the chariot// Archaeology. -1995. –Vol. 48. -№2. -P. 36- 41.
- 22 Кузнецов П. Ф., Кузнецова А. П., Семенова А. П., Васильев И. В. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге. – Самара: Издательство Самарский Университет, 1994.
- 23 Кукушкин И.А. Культурно-исторические истоки и наследие Синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии: сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича / отв. ред. Д. Г. Зданович. — Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2018. – С. 62-77.
- 24 Жауымбай С.У., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А., Шохатаев О.С. Новые сведения о ранней истории андроновских племен Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский-1) // Археология Казахстана. – 2018 – № 1-2 – С. 224-234.
- 25 Hierbert F.T. «Central Asians on the Iranian Plateau: A Model for Indo-Iranian Expansionism»//in [ed.:] Mair V. “The Bronze Age And Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia” (Journal of Indo-European Studies; Monograph 26). - Washington/Philadelphia: The Institute for the Study of Man / The University of Pennsylvania Museum Publications. - 1998. -P. 148-161
- 26 Hierbert T. South Asia from a Central Asian perspective//In: [ed.] G. Erdosy, The Indo-Aryans of Ancient South Asia, Indian Philology and South Asian Studies 1, Berlin/New York: de Gruyter. -1995. -P.192-212.
- 27 Mallory J. M. A European Perspective on Indo-Europeans in Asia//in: [ed.:] Mair V. The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia, Journal of Indo-European Studies. -1998. -P. 175-201.
- 28 Drews R. The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East. -Princeton, Princeton University Press, - 1994. - 59 p.
- 29 Fournet A. About the Mitanni Aryan gods, Journal of Indo-European Studies. -2010. – Vol. 38(1–2). -P. 26–40.
- 30 Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen, Heidelberg. 1986-2000. II. 293p.
- 31 Witzel M. Autochthonous Aryans? The evidence from Old Indian and Iranian texts // Electronic Journal of Vedic Studies. -2001. – Vol. 7 (3). -P. 1–115. [Electronic resource]. - URL: <https://crossasia-journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/ejvs>) (Accessed: 06.01.2020)
- 32 Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen. 3 vol. - Heidelberg: Carl Winter, 1992-2001. Welches Material aus dem Indo-arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung?, [in] [ed]. E. Neu Investigationes philologicae et comparativae: Gedenkschrift für Heinz Kronasser. -Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1982. -P. 72-90.

- 33 Paul Thieme The 'Aryan Gods' of the Mitanni Treaties// Journal of the American Oriental Society. -1960. – Vol. 80. – P. 301-317.
- 34 Fournet A. The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean//The Macro-Comparative Journal. - 2011. 2. - P. 2-19.
- 35 Nyland A. The Kikkuli Method of Horse Training, Armidale, 1993; The Kikkuli Method of Horse Training, Revised Edition, Sydney, 2009.
- 36 Raulwing P. Zur etymologischen Beurteilung der Berufsbezeichnung assussanni des Pferdetrainers Kikkuli von Mittani//in: "Man and the Animal World, Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam S. Bökönyi". Budapest, 1996. –P. 1-57.
- 37 Starke F. Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes, Studien zu den Bogazkoy. -1995. - 4.
- 38 Stiebing J., Wiliam H. The Hysksos Burials in Palestine: A Review of the Evidence// Journal of Near Eastern Studies. -1971. Vol. 30(2). – P. 110-117.
- 39 Bright J. A History of Israel. - Westminster, John Knox Press. – 60 p.
- 40 Hitti P.K. History of Syria: Including Lebanon and Palestine. - New York: Macmillan, 2004. -146 p.
- 41 Mohamed Raafat Abbas The Maryannu in the Western Desert during the Ramesside Period Abgadiyat , Calligraphy Center Bibliotheca Alexandrina. -2013. -№ 8. –P. 127-132. –UPR: <https://www.academia.edu/8744410>.
- 42 Rainey A.F., Schniedewind W.M. The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters From the Site of El-Amarna Based On Collations of All Extant Tablets. – Boston: Brill, 2014.

М. Педрацки¹, Г. Букешева², М. Хабдулина³

¹Варшава университеті, Варшава, Польша

^{2,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Азияның мәдени байланыстары контексіндегі Қазақстанның қола дәуірі

Аңдатпа. Ежелгі Шығыс өркениетінің тарихында Қазақстанның қола дәуірінің археологиясына тікелей қатысты сюжет бар. Бұл біздің заманымызға дейінгі 2 мыңжылдықтың басында Ежелгі Шығыс елдеріне шабуылдап, өзімен бірге атқа табынушылықты, соғыс арбаларын, жетілдірілген қаруларды, жаңа идеологияны әкелген арбашы-жауынгерлердің мобильді топтарымен байланысты. Бұл жаулап алу элитарлық көші-қон санатына жатады. Кейін олар жаңа мемлекеттердің элитасын қалыптастырды, әскери аристократияны құрды, Ежелгі Шығыс елдерінің сарай рельефтерінде кең таралған арбадағы жауынгер-патшаның бейнесін қалыптастырды.

Соңғы жарты ғасырда Қазақстанның қола дәуірінің археологиясында мәдени көрсеткіштері б.з.д. 2 мыңжылдықтың басында ерте егіншілік өркениеттердің аумағына басып кіріп, билеушілердің жаңа әулеттерін құрған тарихи тайпалардың сипаттамаларымен сәйкес келетін ескерткіштер ашылған. Ежелгі Шығыс елдерінің ғибадатханалық жазбаларында келуші тайпалардың есімдері сақталған: гиксос, кассит, аморея, марьянна. Олар тілдік қатыстылығы бойынша үнді-арийлер болғаны белгілі. Көптеген ондаған жылдар бойы лингвистер, тарихшылар, археологтар осы жаулап алушылардың ата-қонысын іздеумен болды.

Мақаланың мақсаты - арбашы-жауынгерлер құрылымдарының далалық шығу тегін дәлелдеу үшін Орал-Қазақстан даласының қола дәуірінің мәдени жетістіктеріне сипаттама беру және сол арқылы Қазақстан даласындағы ежелгі тұрғындардың әлемдік тарихи процеске қосқан үлесін көрсету.

Түйін сөздер: протоқалалар, өркениет, Қазақстан, синташта-петровка, Ежелгі Шығыс, қола дәуірі, үнді-арийлер, арбалар, 'Maryannu'.

M. Pedracki¹, G. Bukesheva², M. Khabdulina³

¹University of Warsaw, Poland

^{2,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The Bronze Age of Kazakhstan in the context of Asian cultural relations

Abstract. It seems that there are some events in the history of Ancient Near Eastern civilizations directly related to the Bronze Age of Kazakhstan. Those events have taken place in the first half of the second millennium BC and were associated with the invasion of mobile groups chariot warriors who brought with themselves a cult of a horse, a war chariot, advanced weapons, and some new ideologies to the Ancient Near East. Those chariotry men became the military aristocracy in many new founded states in Ancient Near East. They propagated a heroized image of a warrior-king ride in a chariot, which was widely used in the palace reliefs of the countries of the Ancient Near East.

During the last fifty years the archeologists discovered many Bronze Age monuments in Kazakhstan, with cultural indicators which coincided with the characteristics of the historical tribes that invaded early agricultural civilizations of Near East at the beginning of the 2nd millennium BC and created new dynasties of rulers. The names of those incomers are preserved in the writing sources of the Near Ancient East states. They are mentioned as: Hyksos, Kassites, Amorites, Mariannu. It is known that some part of them were Indo-Aryans by language. For many decades, linguists, historians and archaeologists have been searching for their ancestral home.

The purpose of the article is to characterize the main cultural factors of the Bronze Age cultures of Ural-Kazakhstan steppes and to investigate the possibility of the steppe origin of the chariot warriors income to the Near East in the first half of second millennium BC and thus show the contribution of the ancient population of the Kazakhstan steppes to the world historical process.

Keywords: proto-cities, civilization, Kazakhstan, Sintashta -Petrovka, Ancient East, Bronze Age, Indo-Aryans, chariot, 'Mariannu'.

References

- 1 Witzel M. The Home of the Aryans [Electronic resource]. –URL: <http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/Aryan Home.pdf> (Accessed: 06.01.2020)
- 2 Kuzmina E.E. 2. Kuz'mina E.E. Otkuda prishli indoarii? [Where did the Indo-Aryans come from?] (Eastern Literature, Moscow, 1994)
- 3 Kuzmina E.E. Arii – put' na jug [Arias - the way to the south] (Summer Garden, Moscow, 2008, 558 p).
- 4 Athony D. "The Opening of the Eurasian Steppe at 2000 BCE", in: [ed.:] Mair V. The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia. Journal of Indo-European Studies. 1998. P. 94-113.
- 5 Gening VF, Zdanovich G.B., Gening V.V. Sintashta. Arheologicheskie pamjatniki arijskih plemen Uralo-Kazahstanskikh stepej [Archaeological monuments of the Aryan tribes of the Ural-Kazakhstan steppes] (South Ural Publishing House, Chelyabinsk, 1992, 408 p.)
- 6 Popko M. Huryci. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy. 1992
- 7 Epimakhov A.V. O stepnyh «civilizacijah» bronzovogo veka [On the steppe «civilizations» of the Bronze Age], Arii stepej Evrazii: jepoha bronzы i rannego zheleza v stepjah Evrazii i na sopredel'nyh territorijah [Arias of the Eurasian steppes: the Bronze and Early Iron Age in the Eurasian steppes and adjacent territories] (Altai State. un-t, Barnaul, 2014.)
- 8 Childe G. Urban Revolution// Town Planning Revue. 1950. Vol.21. №2.
- 9 Logvin A.V. Kurgan Halvay 5 – kompleks sintashtinskoj kul'tury iz Severnogo Kazahstana [5 - a complex of Sintashta culture from Northern Kazakhstan], A. V. Logvin, I. V. Shevnina, A. V. Kolbina, Samarskij nauchnyj vestnik [Samara Scientific Bulletin]. 6, 4(21), 131–138 (2017).

- 10 Grigoriev S.A. Problema hronologii sintashtinskoj kul'tury [The problem of the chronology of Sintashta culture], Stepnaja Evrazija v jepohu bronzy: kul'tury, idei, tehnologii [Steppe Eurasia in the Bronze Age: Cultures, Ideas, Technologies], Sb. nauchnyh tr. K 80-letiju G.B. Zdanovicha [Sat. scientific tr. To the 80th anniversary of G.B. Zdanovich.], Chelyabinsk, 2018. P. 37-61.
- 11 Beisenov AZ, Varfolomeev VV, Kassenalin A. Pamjatniki begazy-dandybaevskoj kul'tury Central'nogo Kazahstana [Monuments of the Begazy-Dandybaev culture of Central Kazakhstan] (Institute of Archeology named after O.H. Margulan, Almaty, 2014, 192 p)
- 12 Boyce M. A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period, Leiden, New York, Koln. 1975. p.1
- 13 Boyes M. Zoroastrians. Verovanija i obychai. 2-e izd, ispravl. [Beliefs and customs. 2nd ed., Revised] (Nauka, Moscow, 1988, 302 p)
- 14 Zdanovich G.B., Batanina I.M. Ukreplennye centry jepohi srednej bronzy v Juzhnom Zaural'e [Fortified centers of the Middle Bronze Age in the South Trans-Urals], Stepnaja civilizacija Vostochnoj Evrazii [Steppe civilization of Eastern Eurasia]. Ancient eras T.1 (KULTEGIN, Astana, 2003, P. 72-87).
- 15 Zdanovich S.Ya., Ivanova N.O., Tairova A.A. 56 polevyh sezonov arheologa G.B. Zdanovicha. Chast' I (1962-1982) [56 field seasons of the archaeologist G.B. Zdanovich. Part I (1962-1982)], Stepnaja Evrazija v jepohu bronzy: kul'tury, idei, tehnologii [Steppe Eurasia in the Bronze Age: Cultures, Ideas, Technologies], Sbornik nauchnyh trudov k 80-letiju Gennadija Borisovicha Zdanovicha [Collection of scientific papers dedicated to the 80th anniversary of Gennady Borisovich Zdanovich] (Publishing house of ChelGu, Chelyabinsk, 2018, P. 9-32)
- 16 Zdanovich G.B. Osnovnye harakteristiki petrovskih kompleksov Uralo-Kazahstanskih stepej (k voprosu o vydelenii petrovskoj kul'tury) [The main characteristics of the Petrine complexes of the Ural-Kazakhstan steppes (on the issue of isolating the Petrine culture)], Bronzovyj vek stepnoj polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ja [Bronze Age of the steppe zone of the Ural-Irtysh interfluve] (Chelyabinsk, 1983, P. 48-68)
- 17 Samashev Z. Palaty kamennye i jurty bronzovye [Stone chambers and bronze yurts]. [Electron. resurce]. Available at: baiterek.kz (Accessed:)
- 18 Varfolomeev V.V. Kent i ego okrug [Kent and its districts], Stepnaja civilizacija Vostochnoj Evrazii. [Steppe civilization of Eastern Eurasia]. Drevnie jepohi [Ancient eras] T1. (KULTEGIN, Astana, 2003, p.101-107)
- 19 Mertz V.K. Semijarskoe poselenie bronzovogo veka v kontekste problemy formirovanija protogorodskoj kul'tury v Verhnem Priirtysh'e [Semiya settlement of the Bronze Age in the context of the problem of the formation of proto-urban culture in the Upper Irtysh region], Mir Bol'shogo Altaja [World of Greater Altai]. 4 (3), 495–509 (2017).
- 20 Gening V.F. The Cemetery at Sintashta and the Early Indo-Iranian Peoples, Journal of Indo-European Studies. 7, 1979. P. 4.
21. Anthony D, Vinogradov N. B. The birth of the chariot, Archaeology. 48(2), 36-41 (1995).
22. Kuznetsov P.F., Kuznetsova A.P., Semenova A.P., Vasiliev I.V. Potapovskij kurgannyj mogil'nik indoiranskih plemen na Volge [Potapovsky burial mound of Indo-Iranian tribes on the Volga] (Samara University Publishing House, Samara, 1994)
- 23 Kukushkin I.A. Kul'turno-istoricheskie istoki i nasledie Sintashtinskoj kul'tury [Cultural and historical origins and heritage of Sintashta culture], 23.Stepnaja Evrazija v jepohu bronzy: kul'tury, idei, tehnologii: sbornik nauchnyh trudov k 80-letiju Gennadija Borisovicha Zdanovicha, otv. red. D. G. Zdanovich [Steppe Eurasia in the Bronze Age: Cultures, Ideas, Technologies: Collection of Scientific Papers for the 80th Anniversary of Gennady Borisovich Zdanovich, otv. ed. D. G. Zdanovich] (Publishing house Chelyab. state University, Chelyabinsk, 2018, p. 62-77)
- 24 Zhaulymbay S.U., Kukushkin I.A., Kukushkin A.I., Dmitriev E.A., Shohataev O.S. Novye

- svedenija o rannej istorii andronovskih plemen Central'nogo Kazahstana (po materialam kurgana 7 mogil'nika Taldinskij-1) [New information about the early history of the Andronovo tribes of Central Kazakhstan (based on materials from mound 7 of the Taldinsky-1 burial ground)], *Arheologija Kazahstana* [Archeology of Kazakhstan]. 1-2, 224-234 (2018)
- 25 Hierbert F.T. «Central Asians on the Iranian Plateau: A Model for Indo-Iranian Expansionism» in [ed.:] Mair V. “The Bronze Age And Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia” (Journal of Indo-European Studies; Monograph 26). Washington/Philadephia: The Institute for the Study of Man, The University of Pennsylvania Museum Publications. 1998. -P. 148-161
- 26 Hierbert T. South Asia from a Central Asian perspective, In: [ed.] G. Erdosy, *The Indo-Aryans of Ancient South Asia, Indian Philology and South Asian Studies* 1, Berlin, New York: de Gruyter. 1995. P.192-212.
- 27 Mallory J. M. A European Perspective on Indo-Europeans in Asia, in: [ed.:] Mair V. *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia, Journal of Indo-European Studies*. 1998. P. 175-201.
- 28 Drews R. *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, 1994. 59 p).
- 29 Fournet A. About the Mitanni Aryan gods, *Journal of Indo-European Studies*. 2010. Vol. 38(1–2). P. 26–40.
- 30 Mayrhofer M. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Heidelberg. 1986-2000. II. 293 p.
- 31 Witzel M. Autochthonous Aryans? The evidence from Old Indian and Iranian texts, *Electronic Journal of Vedic Studies*. 2001. Vol. 7 (3). P. 1–115. [Electron resource]. Available at: <https://crossasia-journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/ejvs> (Accessed: 06.01.2020)
- 32 Mayrhofer M. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. 3 vol. - Heidelberg: Carl Winter, 1992-2001. Welches Material aus dem Indo-arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung?, [in] [ed]. E. Neu *Investigationes philologicae et comparativae: Gedenkschrift für Heinz Kronasser*. -Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1982. P. 72-90.
- 33 Paul Thieme The ‘Aryan Gods’ of the Mitanni Treaties, *Journal of the American Oriental Society*. 1960. Vol. 80. P. 301-317.
- 34 Fournet A. The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean//*The Macro-Comparative Journal*. 2011. 2. P. 2-19.
- 35 Nyland A. *The Kikkuli Method of Horse Training*, Armidale, 1993; *The Kikkuli Method of Horse Training*, Revised Edition, Sydney, 2009.
- 36 Raulwing P. Zur etymologischen Beurteilung der Berufsbezeichnung assussanni des Pferdetrainers Kikkuli von Mittani, in: “Man and the Animal World, *Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam S. Bökönyi*”. Budapest, 1996. P. 1-57.
- 37 Starke F. *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes*, Studien zu den Bogazkoy. 1995. 4.
- 38 Stiebing J., Wiliam H. The Hysksos Burials in Palestine: A Review of the Evidence, *Journal of Near Eastern Studies*. -1971. Vol. 30(2). P. 110-117.
- 39 Bright J. *A History of Israel*. Westminster, John Knox Press. 60p.
- 40 Hitti P.K. *History of Syria: Including Lebanon and Palestine*. (Macmillan, New York, 2004, 146 p).
- 41 Mohamed Raafat Abbas *The Maryannu in the Western Desert during the Ramesside Period Abgadiyat*, Calligraphy Center Bibliotheca Alexandrina. 2013. № 8. P. 127-132. [Electron resource]. Available at: <https://www.academia.edu/8744410> (Accessed: 06.01.2020).

Информация об авторах:

Педрацки М. – должность Варшавский университет, Варшава, Польша.

Букешева Г. - кафедра археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Хабдулина М. - кафедра археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Pedraski M. - University of Warsaw, Warsaw, Poland.

Bukeshova G. - Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Khabdulina M. - Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Т.Я. Сәтбай¹, К.М. Ильясова²¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: dastan.satbai@mail.ru, kulpash_66@mail.ru)

Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан шығармашылық одақтарының материалдық жағдайы

Аңдатпа. Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан шығармашылық Одақтары мен көркем интеллигенциясының материалдық әлеуметтік жағдайы қарастырылады. Соғыстан кейінгі жылдары Шығармашылық Одақтардың ішіндегі ең белсендісі Жазушылар Одағының баспанасы болды ма, болмады ма кесіп айту өте қиын. Бес-алты шағын бөлмелерден тұрған үйшікте бес ұйым: екі журналдың редакциясы, әдеби қор, авторлық құқықты қорғау жөніндегі басқарма және Жазушылар Одағының барлық секциялары орналасты. 50-ші жылдары да Жазушылар Одағынан баспана мәселесі күн тәртібінен түскен емес. Композиторлар Одағының мекен-жайы мүлдем болған жоқ. Композиторлар Үйі 1969 жылы ғана салынды. Сәулетшілер, кинематографистер, журналистер, суретшілер Одақтарының да баспаналық сергелдені бұдан кем болған жоқ. Мақалада, сондай-ақ, Қазақстан көркем интеллигенциясының материалдық әлеуметтік жағдайының ауырлығына, Шығармашылық Одақтардың дербес баспаларының, көпшілігінің баспа органдарының, басылымдарының болмауы да әсерін тигізгені аталып өтіледі. Көркем зиялыларының материалдық – әлеуметтік жағдайына әсер еткен басқа да факторлардың рөлі көрсетіледі.

Түйін сөздер: Қазақстан шығармашылық Одақтары, көркем интеллигенция, Сәулетшілер, кинематографистер, журналистер, суретшілер, Шығармашылық Одақтары, материалдық-әлеуметтік жағдайы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-64-74>

Кіріспе. Өткен ғасырдың 40-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың соңындағы Қазақстан шығармашылық Одақтарының жұмысы Кеңестік саяси жүйенің эволюциясы мен оның жоғарғы топтарындағы «сарай төңкерістерімен» тығыз байланысты болды. 40-жылдардың аяғы мен 50-жылдардың басында шығармашылық Одақтардың жұмысына билеуші топтардың баса-көктеп араласуы күшейе түсті. Шығармашылық интеллигенция өкілдерінің көпшілігінің жеке басына, олардың семьяларына нақты қауіп төнді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің аса ірі зұлматты зұлымдықтарының бірі сонда- жеке адам «кінәлі» болып табылған жағдайда «кінә» автоматты түрде оның бала-шағасына, туысқандарына, жақындарына, дос-жарандарына да таңылды. Алайда көркем зиялылардың шығармашылығына деген қысым мұнымен шектеліп қалған жоқ. Оның кеселді формасын материалдық-тұрмыстық езгі құрады. Шығармашылық Одақтардың жеке ғимараттарының болмауы олардың күнделікті жұмыстарын күрделендірді.

Хрущевтік «жылымық» жылдарында да Қазақстан шығармашылық Одақтарының «баспана» мәселесі шешімін таппады. Шығармашылық Одақтар өздерінің іс-шараларын бұрынғысынша қоғамдық негізде партия орындарының тауып берген мекемелерінде өткізумен болды. 60-жылдардың басында да шығармашылық одақтардың арнайы ғимараттары болған жоқ. Шығармашылық Одақтардың алды болып есептелетін Жазушылар Одағының баспана мәселесі 60-жылдардың ортасында оң шешімін тапты. Композиторлар Одағы 60-жылдардың соңын ала баспаналы болды. Сәулетшілер, суретшілер, журналистер, кинематографистер одақтарының материалдық жағдайы ауыр күйінде қалып қоя берді.

Қазіргі уақытта Егемен Қазақстан Республикасы, нағыз демократиялық- құқықтық

мемлекет құруды, ұлттық мәдениетті өркендетуді және дүниежүзілік қоғамдастық пен интеграциялануды қолға алып жатқан тарихи тұста – көркем интеллигенциямен шығармашылық одақтардың орнын айқындаудың, олардың қоғамның рухани сауығуындағы рөлін бағалаудың маңызы зор. Бұл шығармашылық одақтардың, тоталитаризм жылдары жүріп өткен соқпақты жылдарына объективті түрде ғылыми талдау жұмыстарын жүргізгенде ғана мүмкін. Шығармашылық одақтардың кеңестік «тар жол тайғақ кешу» кезеңін жаңаша ғылыми ой елегінен өткізу – әдебиет пен өнердегі күні өткен стереотиптерден, тұжырымдамалардан, нобайлардан тезірек арылуға да мүмкіндік береді.

Методология. Зерттеу жұмысының барысында автор ғылыми танымның негізгі ұстанымдары – объективтілік, жүйелілік, детерменизм мен тарихилық принциптеріне арқа сүйеді. Объективтілік - деректердің аясын кеңейту, зерттеу объектісіне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру, қазіргі кездегі Қазақстан тарихшыларының әр түрлі тұжырымдамалары мен көзқарастарын ескеру арқылы жүзеге асырылды. Тарихилық принципіне сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар хронологиялық реттілікпен берілді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің эволюциясына сәйкес келетін көркем интеллигенция мен шығармашылық Одақтардың тарихындағы кезеңдер бөлініп қаралды. Детерменизм мен кешенділік принципін ұстана отырып, көркем интеллигенцияға қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі әлеуметтік, экономикалық, мәдени бағыттарын анықтауға мүмкіндік алынды. Сондай-ақ, зерттеу жұмысының барысында заманауи тарих, әдебиет, философия, мәдениеттану ғылымдарының жетістіктері пайдаланылды.

Зерттеулерге келсек, Қазақстанның көркем өнері мен интеллигенциясының шығармашылығын зерттеуге, әрбір көркем өнер салаларының өз өкілдері атсалысты. Өткен ғасырдың 50-60 жылдарында Қазақстан музыка мәдениетіне арналған байыпты зерттеулер дүниеге келді. Бұл орайда, А. Жұбановтың зерттеулерін атап өткен жөн. Оның еңбектерінде өткендегі қазақ композиторларының өмірі мен шығармашылығы қамтылды. (Жұбанов А. // Замана бұлбұлдары. Алматы. 1963ж.). Осы жылдары Қазақстан сәулет, кино, бейнелеу өнерлеріне арналған Т.К. Басенов, Н.М. Меңдікұлов, Қ. Сиранов, Г.А. Сарықұлованың еңбектері пайда болды. (Басенов Т.К. прикладное искусство Казахстана. Алматы. 1958 г., Мендикулов М.М. Архитектура города Алматы. 1958г., Сиранов К. Казахское кино искусство. Алматы 1958., Вандровская Е.Б., Сарыкулова Г.А. Женщины художницы Казахстана). Алайда бұл еңбектерде Одақтардың материалдық базасы зерттеу нысаны болған жоқ. Бұл дәстүр 60-70 жылдардағы зерттеулерде де сақталынып қалды.

80-90 жылдары Қазақстан музыкасының теориясы мен тарихына, музыка фольклорының тарихнамасына, қазақ балетіне, халықтық билерге қатысты Д.Абиров пен А.Исмаилов, Б.Г. Ерзакович пен З.Қ. Қоспақов, Б. Аюханов, З. Дүкенбаева, Ә. Мұханбетовалардың ғылыми және көпшілікке арналған еңбектері жарық көрді. (Д.Абиров., Исмаилов А., Казахские народные танцы. Алматы. 1983г., Ерзакович Б.Г., Коспаков З.К. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. Алматы. 1986ж., Аюханов Б. Мой балет. Алматы 1988г., Ә.Мұханбетова. Қағажу көрген қазақ музыкасы., Дүкенбаева З. «Қазақстан шығармашылық одақтары және оның Қазақстан халқының мәдениетін дамытудағы рөлі (1920-30жж)». Тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның авторефераты. Алматы. 1994ж.). Дегенмен, мұндай мақалалар мен зерттеулерде қазақ көркем өнері туралы жаңа құнды пікірлердің болғандығына қарамастан, Қазақстан шығармашылық Одақтарының материалдық жағдайы тұрмақ, олардың қызметі арнайы қарастырылмайды.

3. Кеңестік қоғамдағы материалдық-тұрмыстық езгі. Кеңестік қоғам жағдайындағы жаппай басып жаншудың құрамдас бөлігін материалдық-тұрмыстық езгі құрады. Шығармашылық Одақтардың материалдық базалары мен жеке мүшелерінің тұрмыстық жағдайлары, оларды үнемі қанағаттандырған жоқ. 1946-1960 жылдары барлық шығармашылық Одақтардың арнайы қоғамдық үйлері болмады. Одақ басқармасы негізінен Ал-

маты қалалық атқару комитенің уақытша «тауып берген» мекен-жайларын қанағат тұтты. Ал жағдайлары «тәуір» дегендері редакцияларда, оқу орындарында, баспаларда тағы басқа қоғамдық мекемелерде «тығылысып» орналасты.

Соғыстан кейінгі жылдары жазушылар Одағаның баспанасы болды ма, кесіп айту – қиындықтарды тудырады. Бес- алты шағын бөлмелердің тұрған үйшікте 5 ұйым: екі журналдың редакциясы, әдеби қор, авторлық құқықты қорғау жөніндегі басқарма және жазушылар одағы өзінің бүкіл секцияларымен орналасты [1]. «Үйшіктің» ішіндегі жағдайды жазушы Ә. Әбішевтің 1949 жылы 30 қарашада жазушылар Одағаның IV пленумында сөйлеген сөздері арқылы елестетуге болады: «Редакцияда жағдай жоқ. Дәл біздің редакция отырған үйде ой қызметімен істейтін жазушы емес, көбіне қолы ғана қимылдайтын, сол етікшілер де етігін жөнді тіге алмас еді. Тарлығының үстіне ол үй мезгілінде жуылмайды. Ең ақыры, мезгілінде сыпырылмайды, ол қызметті атқаратын адам жоқ. Кіріп барсаң, әркімдердің аяғымен кірген шалшықтан тайып жығыласың. Түрегелесің, отырайын десең орын жоқ. Редакцияда 5 адам бар, бесеу ара 4 орындық бар. Бесеуінің машинисткамен алтауының, келген авторларының бәрінің жабылатыны бір ғана телефон. Алтауының біреуіне сырттан телефон соғыла қалса алтауының ойы бірден бөлінеді. Сол алты адамның ойын бөлуге құдіреті жетіп тұрған кеселдің құны 50-ақ сом. Ал кейде 50 тиынның кеселі онан кем түспейді. Мысалы, бір жерге екі парақ қағаз жіберетін болып, оны түйреу керек болса, соны түйрейтін, әлгі бір 100 данасы 50 тиындық сымды іздеп, редакцияның қызметкерлері кейде одақты кезіп кетеді. (Әдебиет және өнер редакциясын айтып отыр Т. С.) Егер осы күйде отыра беретін болса ондағы адамдардың журналды жақсартып алмайтыны былай тұрсын, өздері мыақы болып кетуі мүмкін. Өйткені мыақы жағдайда отырып, он адамның жұмысын бес адамның істеуі мүмкін емес» [2].

50-ші жылдары да Жазушылар Одағынан баспана мәселесі күн тәртібінен түскен емес. 1954 жылы жазушылар Одағының III съезінде Ғ. Мұстафин «Жазушалық ұйымының өзі отырған үйде де дұрыс жұмыс істеу қиын. Әдебиетіміз онша сорлы болмаса да бұл жерде Одақтық республикалардың ішінде ең сорлысы біз шығармыз» [133] деп атап көрсетеді. Бұл шығармашылық Одақтардың биресми алды болып саналған жазушылар Одағының жағдайы еді. Қалған Одақтардың «Баспана» жағдайы бұдан да аянышты болды. 1955 жылдың 15 қазанында шығармашылық кездесуде сөйлеген композитор Е. Брусиловскийдің сөздерінен композиторлар одағының «Баспана» жағдайын білуге болады - «Қазақстан Кеңес композиторлары Одағының өмір сүре бастағанына 12 жыл болды, соған қарамастан ол шын мәнісінде жоқ. Жұмыс жүргізу үшін Одақтың ең қарапайым жағдайлары да жоқ. Одақтың мекенжайы жоқ. Ол еш жерде орналаспаған. Оның тұрғын жайы, ең қажет деген сипаты жоқ. Мен, өзім төрағасымын. Телефон тізімінде біздің Одақ белгіленбеген де. Оның телефоны да жоқ. Одақтың шаруалары бойынша, маған үйге және Ерзакович жолдасқа телефон шалынады. Біздің республиканың музыкалық өмірін басқаруға тиісті, Одағымыздың мұндай бейшаралық, қайыршылық тіршілігі сенімнің орнына, шексіз күлкі-мысқыл тудыруда және оның күштеріне деген сенбестік оның беделін түсіруде» [3].

Композиторлар Одағының мұндай апатты материалдық жағдайы өкінішке орай ұзақ жылдарға созылды. 1962-1968 жылдары аралығында композиторлар үйінің жоқтығынан шығармашылық Одақ барлық ұйымдастырушылық іс-шараларын бір орыннан екінші орынға көшіп жүріп өткізді. Қазақ ССР-і Министрлер Кеңесінің 1965 жылдың 12 қаңтарындағы №32 жарлығына сәйкес, Алматы қаласында Композиторлар үйін салуға рұқсат етілгенімен, ол сиырқұйымшақтанып созыла берді. Композиторлар үйі 1969 жылы ғана салынды.

Сәулетшілер Одағының «баспаналық» сергелдеңі бұдан кем түскен жоқ. Одақтың 1949 жылғы берген есебінде басты кедергі ретінде нақ баспананың жоқтығы айрықша аталып көрсетілді - «Біздің жұмысымыздың үлкен тежеушісі жеке тұрғын жайымыздың

жоқтығы болып отыр, сондықтан көрме ұйымдастыратын, үйірме сабақтарын және т.б. өткізетін орын жоқ» [4]. Сәулетшілер Одағының 1952 жылғы жұмысына берген есебінен бұл проблеманың өз орнынан жылжымағанын байқаймыз - «Жиналыс жасау үшін әрдайым «жай іздеуге» тура келеді. Сурет пен акварели үйірмесі «Казгосстройпроект» институтының өндірістік мекен жайында қызметкерлердің жұмыс столдарымен қабаттасып, қатты тығылысқан жағдайларда шұғылдануда» [5].

1955 жылы 15-18 маусым күндері Қазақстан сәулетшілерінің II съезі болып өтті. Съезде Қазақстан сәулетшілері өздерінің материалдық базаларының, әлеуметтік-тұрмыстық проблемаларының ауырлығына тағы да назар аударды. Қазақтың тұңғыш кәсіпқой сәулетшілерінің бірі М. Меңдіқұловтың сөзі жағдайдың жақын арада оңалмайтынын байқатты - «Осы уақытқа дейін біздің Одақтың мекен жайы жоқ. Одақ мүшелерінің арасында ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізе қоятын бірде-бір штаттық қызметкер жоқ» [6] – болды.

Қазақстан сәулетшілері баспаналы болу үшін Орталыққа және басқа мемлекеттік орындарға шағым өтініштер жазумен болды. Орталық, Бүкіл одақтық сәулетшілер ұйымы бұл мәселені жергілікті жерлерге ығыстырып отырды. Бүкіл одақтық сәулетшілер ұйымының барлық қолынан келгені, 1955 жылдың 16 маусымында КСРО Кеңес сәулетшілері Одағы Басқармасының Президиум мәжілісін өткізіп, төмендегідей қаулы қабылдады – «Орта Азия мен Қазақстан Республикалары Министрлер Кеңесінің төрағалары мен коммунистік партиялары Орталық комитеттің хатшыларына осы республикадағы Сәулетшілер ұйымдарының шығармашылық Одақтарының жұмысына қажетті жағдай жасау туралы нұсқау беруіне өтініш жасалсын». (Одақ басқармасына жұмыс жасау үшін мекен жай беру, тұрғын үй жағдайларын жақсарту, республикалық лимиттің есебінен штаттық орын саны беру және т.б.) [7]. Алайда, мұндай «жоғарғы өтініштен» де нәтиже шыққан жоқ.

60-жылдардың өн бойында сәулетшілер Одағы үшін баспана мәселесі күн тәртібінен түспеді. Баспана мәселесі Қазақстан сәулетшілерінің 1962 жылы өткен IV съезінде де көтерілді. Одақтың төрағасы Е.К. Дятлов «Республикалық сәулетшілер үйін салу туралы мәселе бірнеше рет көтерілді, алайда әлі күнге дейін оң шешімін тапқан жоқ» [8] деп атап көрсетсе, ол 60 жылдардың екінші жартысында да шешімін тапқан жоқ. 1966 жылы Сәулетшілердің VI съезінде сөйлеген Одақ төрағасы Р.А. Сейдалининнің айтуынша «Республика сәулетшілері Одағының жұмысы қажетті мекен жайдың жоқтығынан, белгілі бір дәрежеде тежеліп қалып отырды» [9].

Журналистер Одағының басқармасы «журналистер үйін» салуды алғашқы құрылған күнінен бастап қолға алған еді. 1958 жылдан бастап, одақтың артынан Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті мен Министрлер кеңесінен бірнеше рет хаттар жолданды. Соған қарамастан, 1961 жылға қарай барлық одақтас республикаларда, тіпті, Ресей федерациясының облыстық бөлімшелерінде «журналистер үйі» болып, Қазақстанда ғана ол болған жоқ [10]. 1961 жылдың 1 тамызында Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің хатшысы Н.Н. Радионовқа жазған хатында, Одақтың жауапты хатшысы М. Байтұрсынов былай деп хабарлайды: «Қазақстан журналистер одағы өздерінің істері жөнінде жиналу үшін әрқашан баспана іздеуге мәжбүр... Алматыда республикалық семинарлар, кеңестер мен конференциялар өте жиі өткізіледі. Алайда, осы іс-шараларды өткізу үшін өзінің жеке тұрғын жайы болмағандықтан Одақ өткізетін мекен-жайды үнемі әркімнен сұрауға мәжбүр. Одақтың секретариаты уақытша «Социалистік Қазақстан» газеті редакциясының бір бұрышын алып отыр» [11].

1961 жылы КОКП Орталық комитеті «Кеңес баспасөзіндегі жұмысшы және село тілшілерінің бұқаралық қозғалысына басшылықты жақсарту туралы» қаулысына сәйкес, жергілікті жерлерде қоғамдық бастамадағы тілшілердің қозғалысы қолға алынған болатын, бірақ чиновниктер оның материалдық жағын ескерген жоқ. Бұл қозғалыс материал-

дық тұрғыдан көптеген қиындықтар тудырды. Редакциялардағы материалдық қиындықтар Қазақстан журналистерінің II съезінде (1962) Көкшетау облыстық газетінің редакторы У.Оспановтың сөзінде әңгіме арқауы болды: «Біз штаттан тыс бөлімдер, кеңестер құрдық, бірақ оларға стол қоятын жер жоқ, олар редакцияда жұмыс істей алуы үшін анықтамалық әдебиеттер беру керек қой, бірақ бізде орын жоқ» [12]. Мұндай жағдай республиканың барлық редакцияларына тән болды.

Соғыс жылдары Алматы қаласына Орталық біріктірілген киностудия (ЦОКС) эвакуацияланып 1941-1944 жылдары шамасының келгенінше жұмыс істеген еді. Соғыс аяқталған соң кетерінде олар сол уақыт өлшемімен алғанда өздерінің жақсы жабдықталған кино өндірісі базасын, негізгі цехтарын қалдырып кетті. Алайда режиссерлар мен сценарийстердің жоқтығынан кино шығару толығымен тоқтатылды. 1945-52 жылдары жеті жылдың ішінде бар болғаны үш картина жарық көрді—«Абай әндері», «Алтын мүйіз», «Жамбыл». Осындай тартысты жағдайда мамандардың тапшылығынан 50-жылдардың ортасында театр режиссері Ш. Айманов өзі үшін мүлде таңсық киностудияны басқаруға жіберілді. «Не было счастья, да несчастье помогло». Уақыт көрсеткендей бұл ұлттық кино үшін оның бағы болды. Ш. Айманов 1947 жылдан Қазақ мемлекеттік Академиялық драма театрының бас режиссері еді. Киноға келгенге дейінгі оның басты жетістігі М. Әуезовтың «Абай жолы» романын сахналағаны үшін 1952 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығын алғандығы еді. Алайда Ш. Айманов қазақ киносына келгенде онда студия үйі де болған жоқ-тын.

Баспана мәселесі жолындағы күрес. Қазақстан кино шеберлерінің де «баспаналы» болу жолындағы күресі оңай болған жоқ. 1959 жылдың 17 қарашасында өткен кинематографистер мен мәдениет министрлігінің кеңесінде қазақтың тұңғыш режиссері Ш.Айманов: «Біз қазір киностудиядағы кішкентай бөлмеде тығылысып отырмыз, біздің тарапымыздан бірнеше рет мәселе көтеріліп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің I хатшысы Беляев жолдаспен біздің жеке кездесулерімізге, пікір алысуларымызға қарамастан, кино үйі туралы мәселе әлі күнге дейін шешілмеуде» [13] деген еді.

1960 жылдардың I жартысында Қазақстан киностудиясы бар болғаны 1,5-1,8 га территорияда орналасты. Бұл жылдары жылына кем дегенде 10-15 фильмдер шығаратын қалыпты киностудиялар әдетте 15-20 га жерді алып орналасатын. Дербес кино үйін салып бере алмаған Қазақстан басшылары 1960 жылдың мамыр айынан бастап, Қазақстан жазушылар одағының мәжіліс залы негізінде кино үйін ашуға рұқсат берді. Ол негізінен гардеробтан, көрермендер залынан, қосалқы жайдан тұрды. Екі шығармашылық Одақ мүдделерінің осылайша киліктірілуі қолайсыздықтар тудырды, әсіресе, жазушылар Одағын қуантпады.

1948 жылы Қазақстан суретшілер Одағының үйі, қаланы жобалау-жоспарлау бойынша «бұзылуға» тиісті мекен жайда тұрды. 1954 жылы республика суретшілерінің III съезінде сөйлеген Х. Наурызбаевтың айтуынша: «Суретшілер үйін» салу созыла түсті. Үкіметтің белгілеген барлық мерзімдері өтіп кетті» [14]. 1950 жылдардың аяғында ғана суретшілер Одағы «баспаналы» болды. Атап айтқанда, салынған үйдің «сәулеттік» талаптарға сәйкес келмегені сондай суретшілер оның «шығармашылық және қоғамдық мұқтаждықтарды өтеуге жарамдылығына» күмән келтірді [15]. Дегенмен, 1960 жылдардың аяғына дейін суретшілер Одағы осы үйді місе тұтуға тура келді.

Жарғылары бойынша, Одақтардың материалдық жағдайын қамтамасыз ететін ұйым - Бүкіл Одақтық шығармашылық ұйымдардың жанындағы арнайы қорлар (фондылар) мен оның құрылымдары еді. Фондылардың қаржылары негізінен кіру жарнасынан, ай сайынғы мүшелік жарналардан, мемлекеттік органдардың бөлген қаржыларынан, шығармашылық Одаққа қатысты мекемелердің табыстарынан құралды. Орталықтағы қорлардың жергілікті жерлерде, Одақтас республикаларда филиалдары болып, Қазақстандағы шығармашылық Одақтардың материалдық базасын қамтамасыз ету – осы филиалдардың тікелей міндеті болды. Дәстүрлі кеңестік тәртіп бойынша, қаржы орталықтан бөлініп отырылғандықтан,

республикалардағы, оның ішінде, Қазақстандағы қорлардың мүмкіндігі мардымсыз еді. Осы орайда, жазушылар Одағының III-съезінде (1954) жазушы Ғ.Мұстафин «Қазақстан литфондасы жазушылардың жағдайын түзеу, пәтер, демалыс үйлерін салғызып беру мәселелерін шешіп беру түгіл, өзінің екі жарым адамына (берілген штатты айтып отыр. Т.С.) баспана таба алмай жүр» [16] деп атап көрсеткен еді. Оның себебі, орталықтың шығармашылық чиновниктері ең бірінші кезекте өздерін қаржымен қамтамасыз еткеннен кейін ғана, республикалардағы одақтардың қорларына ақша босатып отырды. Бұл тұрғыда бюрократикалық қоғамның атақты «қалдықты принципі»-классикалық формада жүзеге асырылды. Кейде мардымсыз қаржының өзі қысқартылып отырды. Сондықтан орталық қорлардан бөлінген қаржылардың материалдық-тұрмыстық мәселелерді шешудегі рөлі төмен болды. Қазақстан суретшісі Чаркомскийдің бейнелеп айтқанындай орталықтан бөлінген қаржы «төренің столынан қалған тиын-тебен мен қиқым ғана» еді. Бұл туралы ол 1947 жылдың 29 мамыр күні Суретшілер одағының жалпы жиналысында айтты: - «Неліктен Мәскеу біздің аяғымыздан тік тұрып кетуімізге көмектесіп, содан соң бізден талап етпейді. Оның үстіне онсыз да көзге көрінбейтін қаржы есебімізді (смета) Мәскеу үнемі қиып тастап отырады» [17].

Шығармашылық интеллигенция өкілдерінің еңбегіне ақы төлеудегі әділетсіздіктер, шығармашылық туындыны мемлекетті бағалау саясатынан да айқын көрінді. Тоталитарлық қоғамның көп «ғажайыптарының» бірі – Кеңес мемлекетінің жақсы көркем туындылардың барлығына бірдей лайықты ақша төлей алмағандығында, қайта керісінше, көбіне ортаң қолды шығармаларға қаржының көп бөлінгендігінде болды. Бұл тоталитарлық қоғамның потологиялық кедейшілігімен түсіндірілсе керек.

1956 жылдың 23 сәуірінде бір топ Қазақстан жазушыларының КОКП Орталық Комитетіне жазған хатында былай делінді: «Қаржы органдары баспаға, өнеркәсіп-қаржылық жоспар белгілеген, ол бойынша 75 процент қанағаттанарлық, 20 проценті жақсы және тек 5 процент өте жақсы кітаптар шығаруға тиісті болып, осыған сәйкес қанағаттанарлық баға алғандарға төменгі ставкамен, жақсы баға алғандарға орта ставкамен, ал, өте үздік баға алғандарға жоғарғы ставкамен қаламақы және қаражат бөлінген. Бұл норманы аттап өтуге баспаның құқы жоқ» [18]. Көріп отырғанымыздай үздік шығармалардың 5-ақ пайызына ғана Кеңес мемлекеті жоғарғы ставкамен төлей алды да, қалғанына объективті түрде төменгі ставкамен төленді. Бұл Қазақстан жазушыларының материалдық-тұрмыстық мүдделеріне ауыр тиді. Ғ.Мұстафиннің сөзімен айтқанда, «Қазақстанда авторлық құқық, қаламақы саясаты, қаламақы заңы бухгалтерлердің қолына көшуге айналды. Қазақ үкіметінің заңы бойынша шығармаға сапасына қарай үш түрлі баға белгіленген. Қазір соның көбінесе ең төменгісі қолданылады. Бұл жақсы жазамын деп қиналмайақ-қой деген сөз. Ал заң жақсы жазғанға төле деп отыр. Жазушы қайсысын жақсы қолдануы керек» [19].

1934 жылы 28 қарашадағы КСРО халық комиссарлары кеңесінің қаулысына сәйкес қабылданған музыкалық шығармаларға төлем тарифі бойынша барлық кеңес композиторлары үш топқа: жоғары, бірінші, екінші категорияларға бөлінді. Композиторлардың белгілі бір категорияларға жатқызылуы немесе кіргізілуі жылына бір рет шақырылатын арнайы комиссиямен анықталып отырды. Композиторларды қай категорияларға кіргізу, шығармашылық чиновниктернің қолында болды.

Республиканың баспа, редакцияларында қызмет атқарған штаттық әдеби қызметкерлердің жалақылары Одақтық баспалардағы немесе партиялық-мемлекеттік басылымдардағы қызметкерлердікінен кем болды. Мысалы, 1960 жылдардың бірінші жартысында Одақтық «Дон» журналы бас редакторының жалақысы 375 сом, бөлім редакторыныңкі 225 сом болды. «Партийная жизнь Казахстана» журналы редакторының айлық жалақысы 250, бөлім меңгерушісінікі 180 сом еді. Ал шығармашылық Одақтардың органдары: «Жұлдыз», «Простор» журналдары редакторларының жалақысы 180, бөлім меңгерушісінікі 110 сом

болды. Оның үстіне «Жұлдыз», «Простор» журналдарының редакциялық штаттарында редактордың орынбасары, ғылым мен техника бөлімінің меңгерушісі, суретші, фототілші, техникалық редактор, корректорлық орындар көрсетілмеді. Штаттық кесте өте шектеулі болды.

Шығармашылық еңбекке ақы төлеудегі әділетсіздіктер барлық шығармашылық салаларына тән болды. Еңбекті бағалаудағы әділетсіздіктер мен шарттылықтар, шығармашылық белсенділікке кері әсерін тигізді. Материалдық-тұрмыстық жағдайын шығармашылық белсенділікпен жақсартуға тырысқандардың көпшілігінің үміті ақталмай жатты. Одақтардың өкілдері авторлық қаламақының тарифтерін өзгертуге талпынып партиялық-мемлекеттік орындарға қаншалықты өтініш-шағымдар жазғанымен, бұл мәселе орнынан баяу ілгеріледі. 1956-жылдың 23-сәуірінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ғылым мен мәдениет бөліміне жазған хатында композитор Құдыс Қожамьяров былай деп жазады - «...Музыкалық шығарма үшін берілетін авторлық қаламақының тарифтері қайта қаралуы керек, Орталықта тұратын композиторларға қарағанда республикада жұмыс істейтін композиторлар өздерінің шығармалары үшін едіуір төмен алатын (шамамен екі есе) болып белгіленген тариф шығармашылыққа кері әсерін тигізіп отыр» [20].

Қазақстан суретшілерінің еңбегін бағалауда да тоталитарлық жүйе көркемдік құндылық тұрғысынан емес, тұрпайы материалдық, саяси тұрғыдан қарады. Мысалы, тарихи тақырыптарға, ұрыс-шайқастар бейнеленген туындыларға немесе жанрлық сипаттағы картиналарға жоғарғы ставкамен төленді де, басқа жанрда салынған шығармаларға одан төмен бағамен төленді. Бұған, 1962 жылы республика суретшілерінің 6-шы съезінде сөйлеген суретші С. Мәмбеевтің сөздері дәлел бола алады. «Осы бір маңызды істе елеулі кемшіліктер бар». Мысалы, станокты живописьтерді сатып алу және тапсырыс беруде эксперттік комиссия мынадай біртұтас баға ережелерін басшылыққа алады: тарихи, ұрыс-шайқастық немесе жанрлық сипаттағы картиналар 3000 сомға дейін, топтық портреттер 2000 сомға дейін, портреттер 1000 сомға дейін, пейзаж 700 сомға дейін, натюрморт 500 сомға дейін бағаланады. Бұл жерде басты нәрсе – өнер шығармаларын оның көркемдік сапасына сәйкес бағалау ескерілмей тұр»[21]. Ол ол ма скульптуралық туындыларды бағалаудың маңызды компоненттерін, оның көлемі, ұзын-қысқалығы құрады. Скульптуралық шығарма метрмен, тіпті, сантиметрмен өлшенді, соған орай ақша төленді.

Журналистер, Сәулетшілер кинематографистер еңбегі де мейлінше мардымсыз бағаланды, шығармашылық интеллегенцияның айлық жалақылары да семьяларын материалдық жағынан қамтамасыз етуге жетпеді. Мысалы, журналистердің жалақысы инженер мен агроном жалақыларынан төмен болды. 1962 жылы өткен Қазақстан журналистерінің II-съезінде Қызылордалық журналист Қалқабай Әбенев «...журналистердің айлығын, ең болмаса, инженер мен агрономдар жалақысы көлеміне дейін белгілеуді» өтінді [22]. Шығармашылық интеллегенцияның көптеген өкілдері күн көру немесе отбасын асырау үшін «басқа жақтан» да қосымша жұмыстар іздеуге мәжбүр болды. Ондай жағдайда, шығармашылық Одақтардың чиновниктері тарапынан мұндай «табыскерлер» қолдау таппай, «кеңес жазушысы», «кеңес суретшісі», «кеңес композиторы» және т.б. «жоғарғы атақтардың» беделін түсіргені үшін сынға ұшырады. Тұрмыстың тауқыметінен осындай пендешіліктерді көп жасаған ақын Н. Титов талай рет әріптестерінің алдында қызаруына тура келді. Оның қияс тірліктерге баруын жазушы С. Мұқанов былай деп күстаналайды: «Николай Титов мемлекеттік қамсыздандыру мекемесі үшін, жинақ кассасы үшін де өлең жазуға бар, онан соң әртістер өнер көрсеткен жасыл баққа арнап өлең жазды. Біз оған, сен жазушы деген атаққа кір келтіресің деп айтып едік, ол жиналыста мұны мойындайды да, бірақ менімен оңашада: менің балаларым бар, қалтамда ақшам жоқ болса мен не істеймін, мен бала-шағамды асырауым керек қой дейді» [23].

Шығармашылық интеллигенция өкілдерінің басқа жақтан қосымша табыс табуға

шығуының шын тұрмыстық себебін композитор Шаргородский былайша түсіндіреді - «бірде-бір Қазақстан композиторы өздерінің композиторлық еңбегінің нәтижесімен күнін көре алмайды. Сондықтан олар не болса сонымен айналысуға мәжбүр, егер қолынан келсе педагогикалық қызметпен айналысуда, өз бетінше жұмыс жасауда... олар да күнін көру керек қой» [24]. Кеңес жылдарында көркем интеллигенция өкілдерінің мұндай тұрмыстық тығырыққа тірелуі тоқтаусыз болып тұрды. Олардың мардымсыз қаламақыларының төленуі-төленбеуі де мемлекеттік құрылымдардағы чиновниктердің қолында еді. Композиторлар Одағының I съезінде (1948) композитор Н. Тілендиев «Радио комитеттерге композиторлар баруын қойды, тіпті, радио комитетті ұмытып кетті. Бұл неліктен? Өйткені, оған барғың да келмейді. Қабылданған нәрсең үшін композиторларға ақша төленбейді, кейде істің насырға шапқаны сондай, ол ақшанды сот тәртібімен өндіріп алуға дейін баруға тура келеді» [25] - деп шағымданды. Сонымен, шығармашылық өкілдері өздерінің төл еңбек ақысын алу үшін соттасуға дейін барып отырды.

Қорытынды. Көркем интеллигенцияның материалдық-әлеуметтік жағдайының ауырлығына, шығармашылық Одақтардың дербес баспаларының, тіпті, көпшілігінің баспа органдарының, басылымдарының болмауы да әсерін тигізді. Соғыстан кейінгі жылдары, тек жазушылар Одағының орыс, қазақ тілдерінде шыққан екі мерзімдік журналы болды. 50-жылдардың ортасынан бастап «Қазақ әдебиеті» газеті шыға бастады. Қалған шығармашылық Одақтардың дербес мерзімдік баспасөзі болған жоқ. 1968 жылы Суретшілер Одағының VIII съезінде суретші А. Ғалымбаева «Бізде арнайы баспасөз органы, журналы, газеті жоқ, халыққа эстетикалық тәрбие беруде бұлар да қажет, егер баспасөз органы болмаса, қалай дамуға болады» [26] – деп орынды мазасызданғандық білдірді.

Сәулетшілердің, суретшілердің, композиторлардың т.б. дербес басылымдарының болмауы, көркем интеллигенция үшін материалдық жағынан ғана емес, шығармашылық өсуіне де кері әсер етті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 2 – тізбе.19- іс.39 п.- архив деректері
- 2 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 2 – тізбе.24-іс.14 п.- архив деректері
- 3 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 104-іс. 2- тізбе.63 п. -архив деректері
- 4 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1840 – қор. 1 – тізбе.48-іс. 54 п.- архив деректері
- 5 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1840 – қор. 1 – тізбе.15-іс. п.- архив деректері
- 6 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1773 қор. 1 – тізбе.62-іс. 7 п.- архив деректері
- 7 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1773 қор. 1 – тізбе. 84-іс.12 п.- архив деректері
- 8 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1773 қор. 1 – тізбе. 104 –іс. 37 п.- архив деректері
- 9 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1773 қор. 1 – тізбе.95-іс. 21 п.- архив деректері
- 10 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1773 қор. 1 – тізбе. 210-іс. 51 п.- архив деректері
- 11 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1773 қор. 1 – тізбе. 298-іс.

- 12 п.- архив деректері
12 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві.1824-қор.1-тізбе.69-іс. 54 п.- архив деректері
13 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві.1824-қор.1-тізбе. 69-іс. 19,20 п.- архив деректері
14 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві.1824-қор.1-тізбе. 78-іс. 55 п.- архив деректері
15 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 2128-қор. 1-тізбе. 23-іс. 9 п.- архив деректері
16 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві.2128-қор. 1-тізбе. 41-іс. 6 п.- архив деректері
17 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві.2128-қор. 1-тізбе. 79-іс. 9 п.- архив деректері
18 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1736 – қор. I – тізбе.460-іс. 35 п.- архив деректері
19 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1736 – қор. I – тізбе. 514- іс. 50 п.- архив деректері
20 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 2 – тізбе. 104-іс.65 п.- архив деректері
21 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1736 – қор. I – тізбе. 229- іс. 37 п.- архив деректері
22 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 2 – тізбе.176-іс. 10 п.- архив деректері
23 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 2 – тізбе. 104 –іс. 63,64 п.- архив деректері
24 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. 1778- қор. 2 – тізбе. 507-іс. 4 п.- архив деректері
25 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві . 1840 – қор. 1 – тізбе. 115-іс. 6 п.- архив деректері
26 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві . 1736 – қор I – тізбе.701-іс.23 п.- архив деректері

Т.Я. Сәтбай¹, К.М. Ильясова²

*¹Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

*²Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Материальное положение творческих союзов Казахстана в послевоенные годы

Аннотация. В статье рассматривается социально-материальное положение художественной интеллигенции и творческих союзов Казахстана в послевоенные годы. Самым активным из творческих союзов являлся Союз писателей страны, который не имел своего помещения, не говоря уж об остальных творческих объединениях. В помещении Союза писателей, состоящем из пяти или шести небольших комнат, размещалось пять блоков: два издания журналов, литературный фонд, бюро по защите авторских прав и все отделы Союза писателей. Даже в пятидесятые годы этот вопрос остро стоял на повестке дня.

Союз композиторов, к примеру, не имел даже такого помещения. Дом композиторов был построен только в 1969 году. Это обстоятельство было характерно и для Союзов архитекторов, кинематографистов, журналистов и художников. Тяжелое социально-материальное положение худо-

жественной интеллигенции Казахстана было обусловлено отсутствием независимых издательств, собственных типографий и справедливой оценки труда художественной интеллигенции. Также показана роль других факторов, влияющих на социально-материальный статус художественной интеллигенции.

Ключевые слова: творческие союзы Казахстана, художественная интеллигенция, архитекторы, кинематографисты, журналисты, художники, творческие союзы, социально-материальное положение.

T.Y. Satbai¹, K.M. Ilyassova²

¹*Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan*

²*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

The financial situation of creative unions of Kazakhstan in the post-war years

Abstract. The article discusses the socio-material situation of the artistic intelligentsia and creative unions of Kazakhstan in the post-war years. The most active of the creative unions was the Union of Writers of the country, which did not have their own premises, not to mention the rest of the creative associations. The building of the Writers 'Union, consisting of five or six small rooms, housed five blocks: two magazines, a literary fund, a copyright office, and all departments of the Writers' Union. Even in the fiftieth, this issue was acute on the agenda. And the Union of Composers did not even have such premises. The house of composers was built only in 1969. This circumstance was also characteristic of the Union of Architects, Filmmakers, Journalists and Artists. The difficult social and material situation of the artistic intelligentsia of Kazakhstan was due to the lack of independent publishing houses, their own printing houses and a fair assessment of the work of the artistic intelligentsia. And also, it is shown the role of other factors affecting the socio-material status of the artistic intelligentsia.

Key words: creative unions of Kazakhstan, artistic intelligentsia, architects, cinematographers, journalists, artists, creative unions, social and material situation.

References

- 1 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 Stock. 2 list. 19 business. 39 sheet.
- 2 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 Stock. 2 list. 24 business. 14 sheet.
- 3 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 Stock. 104 list. 2 business. 63 sheet.
- 4 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1840 Stock . 1 list .48 business. 54 sheet.
- 5 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1840 Stock. 1 list.15 business.
- 6 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1773 stock. 1 list. 62 business. 7 sheet.
- 7 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1773 stock. 1 list. 84 business. 12 sheet.
- 8 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1773 stock. 1 list. 104 business. 37 sheet.
- 9 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1773 stock. 1 list. 95 business paper. 21 sheet.

- 10 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1773 stock. 1 list. 210 business paper. 51 sheet.
- 11 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1773 stock. 1 list. 298 business paper. 12 sheet.
- 12 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1824 stock. 1 list. 69 business paper. 54 sheet.
- 13 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1824 stock. 1 list. 69 business paper. 19,20 sheet.
- 14 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1824 stock. 1 list. 78 business paper. 55 sheet.
- 15 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 2128 stock. 1 list. 23 business paper. 9 sheet.
- 16 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 2128 stock. 1 list. 41 business paper. 6 sheet.
- 17 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 2128 stock. 1 list. 79 business paper. 9 sheet.
- 18 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1736 stock. I list. 460 business paper. 35 sheet.
- 19 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1736 stock. I list. 514 business paper. 50 sheet.
- 20 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 stock. 2 list. 104 business paper. 65 sheet.
- 21 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1736 stock. I list. 229 business paper. 37 sheet.
- 22 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 stock. 2 list. 176 business paper. 10 sheet.
- 23 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 stock. 2 list. 104 business paper. 63,64 sheet.
- 24 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1778 stock. 2 list. 507 business paper. 4 sheet.
- 25 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1840 stock. 1 list. 115 business paper. 6 sheet.
- 26 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan [Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Arhivi]. 1736 stock. I list. 701 business paper. 23 sheet.

Автор туралы мәлімет:

Сәтбай Т.Я. – тарих ғылымдарының докторы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, Әйтеке би, 29А, Қызылорда, Қазақстан.

Ильясова К.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің шығыстану кафедрасының профессор м.а., Сәтбаев көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Satbai T. Y. – Doctor of Historical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi 29A, Kyzylorda, Kazakhstan.

Ilyassova K.M. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Oriental Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satbaev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Отражение исторических событий в топонимике Западно-Казахстанской области (на материалах Теректинского, Бурлинского районов, района Байтерек)

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы исторического развития Приуралья через призму данных топонимики. Работа подготовлена в рамках выполнения совместного научно-го проекта Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева и Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир-хана «Исследование исторической топонимики некоторых районов Западно-Казахстанской области». Авторский коллектив в 2019 году проводил исследования исторической топонимики района Байтерек, Бурлинского, Теректинского районов Западно-Казахстанской области. Топонимика местности является своего рода примитивной географией, знанием окружающей природы, тесно связанной с укладом экономической жизни. Изучение топонимики районов вкупе с историческими и этнографическими источниками способствует пониманию многих событий прошлого. При написании статьи использованы полевые исследования авторов, проведенные на территории указанных районов в 2019 году, опубликованные материалы предыдущих лет, письменные источники дореволюционного периода, материалы устной истории.

Ключевые слова: история Казахстана, историческая топонимика, сакрализация, культура, Западно-Казахстанская область, Приуралье.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-75-83>

Топонимический материал, изучаемый в совокупности с другими видами источников, позволяет проследить этапы исторического развития, этнокультурные контакты, определить особенности исторической географии, хозяйственно-культурного уклада населения и т.д. Использование данных топонимики является плодотворным для реконструкции как этнополитической истории, так и истории повседневности.

В 2019 году группа историков в составе представителей двух вузов – ЕНУ им. Л.Н. Гумилева и ЗКАТУ им. Жангир-хана - проводила исследования исторической топонимики в ряде районов Западно-Казахстанской области. Целевыми установками данных работ являлись определение историко-культурной основы топонимики региона, отражение исторических и этнокультурных процессов в ойконимах, гидронимах и т.п.

В данной работе даются обзор исторических этапов развития региона с раннего средневековья до начала XX века и их отражение в топонимике Западно-Казахстанской области. Авторы задались целью показать на основе анализа отдельных топонимов региона и на основе применения методов междисциплинарных исследований (историко-сравнительный метод, этнографический анализ, сравнительная лингвистика), что Приуралье с глубокой древности являлось ареной взаимодействия многих народов Евразии, судьбы которых переплелись в потоке исторических событий.

Исследования исторической топонимики региона актуализируются также малым количеством работ подобного характера. В настоящее время имеются лишь работы исследователя У. Ержановой, в которых приводится этнолингвистический анализ топонимов региона [1; 2].

Источниковой базой исследований послужили опубликованные работы по истории

и топонимике края, свидетельства дореволюционных авторов, фольклорные материалы, а также материалы полевых экспедиций, проведенных в трех районах Западно-Казахстанской области в 2019 году (Байтерек, Бурлинский, Теректинский).

История Приуралья, уходит корнями в глубокую древность. Являясь своеобразными воротами между Азией и Европой, Приуралье стало ареной взаимодействия многих народов Евразии, судьбы которых переплелись в потоке исторических событий. Особое значение данный регион имел в истории кочевых в прошлом народов и прежде всего казахского этноса. Сакрализованный в сознании народа регион – «Ақ Жайық» - воспринимается как один из ключевых центров казахского этно- и культурогенеза.

Первые следы пребывания человека на территории рассматриваемых районов относятся к доисторическому периоду. Об этом свидетельствуют многочисленные находки каменных орудий, бронзовых изделий, различных предметов хозяйственного инвентаря, другие памятники материальной культуры [3, 197-215 стр.].

На смену самобытным археологическим культурам эпохи бронзы приходит культура эпохи раннего железного века. В этот период, то есть в эпоху ранних кочевников, приуральские степи населяли сарматские и совроматские племена. Сведения о них приводятся в знаменитой «Истории» Геродота, греческого ученого V века до н.э. Племена раннежелезного века занимались не только кочевым скотоводством, важными элементами их хозяйственной системы были земледелие и металлургия. К одной из уникальных находок последних лет можно отнести археологический материал с кургана Таксай-1, в котором было обнаружено погребение женщины, занимавшей высокое социальное положение в кочевом обществе раннего железного века [4]. Названия, урочищ, имеющих приставку «оба», часто свидетельствуют о наличии в этом месте археологических курганов, в том числе и относящихся к эпохе раннего железа.

События последующих исторических эпох нашли свое отражение и в местной топонимике. В регионе наиболее отчетливо просматриваются несколько разновременных топонимических пластов, относящихся к:

- раннему средневековью,
- золотоордынскому времени,
- казахско-ногайлинскому этапу,
- периоду Казахского ханства,
- времени военно-казачьей колонизации,
- времени крестьянского переселения в конце XIX – нач. XX вв.,
- периоду строительства социализма в XX веке.

В первых веках нашей эры на территории Приуралья появляются кочевые орды гуннов. Переселение гуннов открывает длительную эпоху миграций кочевых тюрко-монгольских народов на запад. Последующие тюрки, печенеги, огузы и кыпчаки, населявшие эти земли в раннем средневековье, также оставили свой след в этнокультурной истории региона, а ранние пласты исторической топонимике района относятся именно к периоду доминирования этих племен. Например, по мнению исследователей, название реки Аңқаты встречается уже в записках арабского путешественника X века Ахмеда ибн-Фадлана под названием «Анхаты», как река, протекающая на границе земель огузов и печенегов [2, 36 стр.; 5, 118 стр.]. Кроме того, исследователь Е.В. Круглов считает допустимым отождествление упомянутого в работе Ибн Фадлана большого озера/моря с озером Шалкар на территории современного Теректинского района: «Расставшись с гузами и последовательно переправившись через восемь полноводных весенних рек, но еще не достигнув наиболее крупной реки Урал, посольство арабов прибыло к печенегам, обитавшим около большого соленого озера Шалкар» [6, 188 стр.].

Археологические подтверждения присутствия печенегов в Приуралье были получены в результате раскопок на плато Сантас и возле озера Шалкар [5, 119 стр.]. В связи с этим представляется справедливой точка зрения исследователя топонимики Уральской области У. Ержановой, которая провела лингвистический анализ многих топонимов области и привела доводы в пользу того, что такие географические названия, как: Аңқаты, Бұлдырты, Қалдығайты, Жымпиты относятся к периоду домонгольских завоеваний [7, 188 стр.].

Другой интересный топоним домонгольского периода – это Сандық – возвышенность на левом берегу реки Урал у впадения в нее реки Барбастау. В этом месте известным археологом Г.А. Кушаевым было исследовано раннесредневековое городище огузо-печенегов, получившее в археологической литературе название «Сундук». По мнению Г.А.Кушаева, городище возникло на этом месте по причине наличия здесь брода (перекатов) через Урал, и оно являлось узловым пунктом на торговых путях. Он также считал, что позднее именно к броду возле городища «Сундук» подошел в 1391 году Эмир Тимур, направляясь военным походом против хана Золотой Орды Токтамыша. Эмир Тимур не стал переходить реку Жайык в этом месте, а перешел ее выше по течению и через несколько дней вышел к реке Самара, где и произошло сражение между противоборствующими сторонами [5, 120 стр.]. Можно предположить, что войско Тимура переправилось через Урал выше по течению реки в местечке «Сауркин яр», которое было обследовано авторами этих строк в 2019 году. Урочище «Сауркин яр» расположено недалеко от села Кабылтобе Теректинского района. Это место считается самой высокой точкой на казахстанской части Урала и здесь в прошлом функционировала переправа через реку. По всей видимости, название «Сауркин яр» - это искаженное от «Сауыр жары». Слово «сауыр» в тюркских языках имеет также значения «присматривающий», «проницательный», «зоркий», «надзор», «меткий» [8, 195 стр.]. Термин встречается в качестве названия географических объектов в других регионах Казахстана. Например, урочище Байсауыр в горах Кунгей Алатау в Алматинской области, горный хребет Сауыр в Восточно-Казахстанской области. Во всех случаях, когда данный термин касается географического объекта, это наиболее высокая точка в округе. Поэтому в данном случае «Сауыр жары» может иметь значение «дозорный пункт», с вершины которого просматривалась округа и осуществлялся надзор над переправой через Урал.

Следующий этап формирования топонимов региона связан с Улусом Джучи (Золотая Орда), который образовался вначале как один из доменов Монгольской империи, а затем стал самостоятельным государством. Политико-административные центры Улуса Джучи располагались в междуречье Едилы (Волга) и Жайыка (Урала). Через территорию современной Западно-Казахстанской области проходили крупные магистрали Великого Шелкового пути. Археологические раскопки последних лет на городищах Сарайшык и Жайык указывают на расцвет городской культуры в Приуралье в золотоордынский период [9; 10].

Особое место в истории региона занимает так называемый казахско-ногайлинский период (XV - первая треть XVII вв.). Ногайская Орда, являвшаяся одной из крупных политических образований того времени, включала в орбиту своего влияния территории левобережья нижней Волги, Южного Урала, Западного и Центрального Казахстана. Население Ногайской Орды сыграло существенную роль в этногенезе ряда тюркоязычных народов, в том числе и казахов. Как пишет известный исследователь истории Золотой орды В.В. Трепавлов: «В результате двух больших волн переселений в XVI в. ногайский элемент закрепился и в составе казахского этноса. Особенно заметно было его присутствие на западе Казахстана, где до начала XX в. сохранялись группы ногай и мангытай» [11, 650 стр.]. По мнению Ж.О. Артыкбаева, уже в эпоху Золотой Орды на территории Дешт-и-Кыпчака сложилась новая этнополитическая общность тюрко-монгольских племен, известная в казахских источниках под названием «ногайлы». Ж.О. Артыкбаев обращает внимание на замечание Ч. Валиханова, который писал, что: «По /преданиям/ своим, киргизы (казахи) почитают

себя /потомками/ татар Золотой Орды, которая в героических поэмах - джирах - называется «ноғайлының ауыр жұрты» [12, 146 стр.]. По мнению исследователей эпохи средневековья Казахстана, именно с распадом ногайлинского единства связаны крупные миграции кочевников в послемонгольский период [12, 148 стр.; 13, 29 стр.]. Эти миграции нашли свое отражение и в топонимике современного Казахстана. Так, одноименные названия рек, протоков, урочищ, расположенных в схожих ландшафтно-географических зонах, встречаются в западном, центральном и северо-восточном регионах Казахстана, как например: Өленті, Шідерті, Сасай, Ақжар, Дуна, Тоғанас, Қараоба, Сарыоба. Знаток казахской истории М.-Ж. Копеев приводит следующие сведения: «Говорят, что глубокие, но маловодные озера Сарыарки – это арыки, выкопанные для нужд земледелия ногаями. В местечках называемом Ақжар и Сасай, в нижнем течении Шидерты, располагалась «Орда» ногаев. Здесь была ставка Орманбет хана. В то время богатство ногаев было таким, что были семьи, наполнявшие сорок, пятьдесят бурдюков кумыза за один день» [14, 277 стр.]. Кроме того, по преданиям, сохранившимся среди казахов, ряд одноименных гидронимов Приуралья и Сарыарки (например, Шидерты и Оленты) связан с именем степного философа-мудреца Асанкайгы и с событиями одного из самых древних эпосов тюркских народов «Қозы Көрпеш - Баян сулу». Так, согласно легенде, путешествуя в поисках «земли обетованной», Асанкайгы увидел реку Шидерты и произнес: «Земля здесь особенная, драгоценная. Исхудавшая за шесть месяцев лошадь за один месяц приобретет былую силу. Пастбища такие, что лошади будут пастись здесь так, как-будто на их ноги одели путы (шідер)». Когда мудрец увидел реку Оленты, он, напевая песню (өлен), проследовал дальше, а затем произнес: «в Оленты вода как мед – в Шидерты трава как мед» [15, 62 стр.]. В легенде о казахской красавице Баянсулу приводится версия, согласно которой «место, где она проводила веселые дни и пела песни, было названо «Өленті». Место, где она обронила конские путы, были названы «Шідерті»...» [14, 278 стр.]. Нужно отметить, что упомянутые памятники природного и культурного наследия имеют сакральную ценность в представлении местных жителей.

Казахстанский исследователь А. Исин в своей работе, посвященной взаимоотношениям Казахского ханства и Ногайской Орды в XV-XVI вв., отмечает, что генеалогические и этнографические материалы доказывают большое количество совпадений в родоплеменной структуре казахов и ногайцев. Так, он отмечает: «Родовые ветви ногайцев канджыкалы, суюндук, орманшы, кытай, байыс, телев, сарайлы катаган имеют свои аналоги у казахов. Канжыгалы и суиндык – крупные роды племени аргын Среднего жуза, орманшы – подразделение суйндик, кытай - подразделение племени найман Среднего жуза, а байыс входит в это подразделение как подрод рода каракерей» [13, 24 стр.]. В связи с этим нам представляется не случайным, что речные долины рек Өленті, Шідерті, урочища Сасай, Ақжар в сельской зоне г. Экибастуз Павлодарской области являются местами компактного проживания казахов рода канжыгалы. Налицо факт переноса названий географических объектов из одной местности в другую как элемент исторической памяти. Кроме того, археологические данные по эпохе позднего средневековья, полученные в последние десятилетия в Приуралье, в Центральном и Северо-Восточном Казахстане (в особенности по памятникам монументального зодчества), также указывают на единство архитектурного стиля и погребально-поминальной обрядности [16; 17; 18; 19; 20].

В последующий период, являясь неотъемлемой частью Казахского ханства, территория современной Западно-Казахстанской области была заселена казахами Младшего жуза. Территории на левобережье казахстанской части Урала были заселены представителями двух крупных поколений Младшего жуза – Байулы и Жетыру [21, 220 стр.]. Историческая топонимика региона изобилует названиями, производными от названий казахских родов - генотопонимами (от гр. «генос» - род), и от имен глав отдельных родовых групп – антропонимами (собственные имена людей). Например, это такие названия, как: Ерсары, Кабыл-

төбе, Құтсиық, Токбай, Есенаңқаты, Ерсарыаңқаты и др.

Значительные изменения в топонимику региона были внесены в периоды военно-казачьей колонизации Приуралья (XVII-XVIII вв.) и крестьянского переселения из центральных и западных районов Российской империи (конец XIX – нач. XX вв.).

Казачья вольница, которая начала появляться в Жайыкских степях в конце XVI века, стала первой вестницей смены политической силы в Евразийских степных просторах. Уже в XVII веке яицкие казаки подчинились царской власти, а с начала XVIII века стали эффективным орудием колонизации азиатских регионов. Возникновение в первой трети XVIII века укрепленной линии из сети крепостей, форпостов, станиц, редутов и т.д. положило начало отчуждению от казахов правобережья Урала. В 1734 году царское правительство официально запретило казахам самовольно переходить на правую сторону Жайыка. Спустя некоторое время казахи лишились и пойменных лугов на левобережье Жайыка (десятиверстная полоса) [22, 48-49 стр.]. С этого времени начинается процесс трансформации географических названий региона. Самым наглядным примером подобной трансформации является название главной водной артерии региона – реки Жайык, которая в 1775 году по указу императрицы Российской империи Екатерины II была переименована в реку Урал. Топонимика, отражающая период военно-казачьей колонизации края, особенно ярко представлена на правобережье Урала. Некоторые населенные пункты получили свое название по имени основателя хутора или станицы – Кирсаново, Железново, Чеботарево, Щапово, Погодаево, Карпово, Котельниково и другие. Присутствуют также названия, производные от местных особенностей и природных объектов - Озерное, Садовое, Зеленое.

Во второй половине XIX века в европейской части Российской империи назревает аграрный кризис. Отмена крепостного права в 1861 году привела к появлению огромного количества безземельных крестьян. Решением проблемы стало организация массового переселения крестьян в азиатскую часть Российской империи. В результате, в конце XIX – нач. XX вв., в Приуралье появляются поселения, основанные крестьянами из российских и украинских губерний. Особенно интенсивное заселение Приуралья началось с 1906 года во времена Столыпинской реформы. Ойконимы (названия населенных пунктов), появившиеся в период крестьянского переселения - Федоровка, Богдановка, Покатиловка, Долинное и др.

Следующий пласт исторической топонимики региона связан с вхождением Казахстана в состав СССР. Топонимы-советизмы отражают идеологические ориентиры и ценности той эпохи. Так, например, все еще встречаются названия-свидетельства коммунистического прошлого нашей страны: Алғабас, Социализм, Төңкеріс, Спартак, Красноармейское, Красный Урал, Володарское и др. Большинство названий, появившихся в советское время были переименованы за годы Независимости РК.

Таким образом, изучение топонимики районов вкупе с историческими и этнографическими источниками способствует пониманию многих событий прошлого. Результаты настоящего исследования показывают, что в названиях населенных пунктов, природно-географических объектов как в зеркале отражаются политические и этнокультурные процессы, имевшие место в регионе на протяжении сотен лет. Например, сакральная топонимика левобережья реки Урал раскрывает интересные страницы истории периода позднего средневековья. В связи с этим перспективными являются сравнительные историко-этнографические исследования топонимов различных регионов Казахстана.

Список литературы

- 1 Ержанова Ұ.Р. Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі: монография /Ұ.Р. Ержанова. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2016 – 244 б.
- 2 Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы: тарихи-этнолингвистикалық зерттеу. – Алматы: «Арыс», 2001. – 174 б.
- 3 Памятники природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области. Теректинский район. – Орал-Уральск, 2007.
- 4 Лукпанова Я.А. Реконструкция женского костюма из элитного погребения Таксай-1: взгляд археолога // Поволжская археология. – Казань. -2017. -№ 1 (19). - С.145-157.
- 5 Кушаев Г.А. Этюды древней истории Степного Приуралья. – Уральск «Диалог», 1993. – 171 с.
- 6 Круглов Е.В. Государство гузов в памятниках археологии и по данным Ибн Фадлана: [Каталог] // Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара. Каталог. - 2016. - С. 186-225.
- 7 Рыскалиқызы Ұ. Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі. – Орал: «Полиграф сервис», 2001. – 172 б.
- 8 Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. - Алма-Ата: Наука. – 1974. – 275 с.
- 9 Самашев З., Кожамбаев М.Элитный культовый комплекс Сарайчика // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2007. – Вып. 1.
- 10 Байпаков К. М., Смагулов Е. А., Ахатов Г. А. Средневековое городище Жайык – Алматы, 2005.
- 11 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. - 752 с.
- 12 Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – Астана: ТОО «Центрально-Азиатское книжное издательство», 2017. – 300 с.
- 13 Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV – XVIв. – Семипалатинск, 2002. – 139 с.
- 14 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. – Павлодар, 2006.
- 15 Төрекұлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені. – Алматы, 1995.
- 16 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища //Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2002. – С. 168-184.
- 17 Смагулов Е.А. Архитектурно-археологические исследования мавзолея Абат-Байтак// Сохранение и использование объектов культурного и смешанного наследия современной Центральной Азии. – Алматы, 2005. – С. 92-101.
- 18 Егинбайұлы Ж. Археологические исследования комплекса Жошы-хана // Отан тарихы. – Алматы. 2001, №2. – С. 90-106.
- 19 Хабдулина М.К. Мавзолей средневекового городища Бозок (р. Ишим) // Археология Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия: материалы III Международной Нижне-волжской археологической конференции. 18-21 октября 2010 г. – Астрахань, 2010. – С. 384-391.
- 20 Смагулов Т.Н., Жанисов А.Т. Из истории и археологии Акколь-Жайильмы // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы сохранения и изучения культурного и природного наследия Прииртышья». Том 1 – Павлодар: ПГПИ, 2008. – С. 247-264.
- 21 Востров В. В., Муқанов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов: (конец XIX - начало XX).- Алма-Ата «Издательство «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата, 1968.
- 22 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. – Алматы: Казахстан, 1994. - 160 с.
- 80 *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.*
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы 1 (130)/2020

У.У. Умиткалиев, А.Т. Жанисов, Т.В. Кошман, Т.М. Құрманғожина
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

**Тарихи оқиғалардың Батыс Қазақстан облысының топонимикасында
көрініс табуы
(Теректі, Бөрлі, Бәйтерек аудандарының материалдары негізінде)**

Аңдатпа. Мақалада Орал өңірінің тарихи даму кезеңдері топонимикалық мәліметтер негізінде қарастырылап отыр. Жұмыс Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Жәңгірхан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеттерінің бірлесіп орындаған «Батыс Қазақстан облысының кейбір аудандарының тарихи топонимикасын зерттеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды. Авторлық ұжым 2019 жылы Батыс Қазақстан облысының Бөрлі, Теректі және Бәйтерек аудандарының тарихи топонимикасы бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жергілікті жердің топонимикасы – қоршаған орта туралы білім мен экономикалық өмір салты тоғысуы нәтижесінде қаралатын қарапайым география. Аудандардың топонимикасын тарихи және этнографиялық зерттеулермен ұштастыра отырып зерттеу, өткен дәуірлердің көптеген оқиғаларын түсінуге мүмкіндік береді. Жұмысты жазу барысында 2019 жылы авторлардың аталған аудандарда жүргізген далалық зерттеулері, өткен жылдардың жарияланған материалдары, революцияға дейінгі кезеңнің жазба деректері, ауызша тарих материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, тарихи топонимика, сакрализация, мәдениет, Батыс Қазақстан облысы, Орал өңірі.

W.U. Umitkaliev, A.T. Zhanissov, T.V. Koshman, T.M. Kurmangozhina
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**Reflection of historical events in the toponymy of the West Kazakhstan region
(based on the materials of the Baiterek, Burly, Terekty districts)**

Abstract. The article discusses about the main stages of the historical development of Ural regions through the prism of toponymy dates. The article was prepared as part of a joint research project «Research of historical toponymy of some regions of the West Kazakhstan» of L.N. Gumilyov Eurasian National University and Zhanger Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University. In 2019, the team of authors conducted research on the historical toponyms of the Baiterek, Burly, Terekty districts of West Kazakhstan region. The toponymy of area is a kind of primitive knowledge of the surrounding nature, geography, which closely related to the way of economic life. Studying of the toponyms of the region, coupled with historical and ethnographic sources, contributes to understand many past events. In this research authors used field studies conducted in the territories of these regions in 2019, published materials from previous years, written sources of the pre-revolutionary period, and oral history materials.

Keywords: history of Kazakhstan, historical toponymy, sacralization, culture, West Kazakhstan region, Ural region.

References

- 1 Yerzhanova U.R. Batys Kazakstan oblysynyn onomastikalyk, kenistigi Monografiya[Onomastic space of the West Kazakhstan region: monograph] (M. Otemisov atyndagy BK, MU RBO, Oral, 2016, 244 b.).
- 2 Yerzhanova U. Akzhayyk, onirinin toponimiyasy: tarikhi-etnolingvistikalyk, zertteu [Toponymy of Akzhayik region: historical and ethnolinguistic research] («Arys», Almaty, 2001, 174 p.).

- 3 Pamyatniki prirodnogo i istoriko-kul'turnogo naslediya Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. Terektinskiy rayon [Monuments of natural and historical-cultural heritage of the West Kazakhstan region. Terektinsky district]. Oral-Ural'sk, 2007.
- 4 Lukpanova YA.A. Rekonstruktsiya zhenskogo kostyuma iz elitnogo pogrebeniya Taksay-1: vzglyad arkhеologa [Reconstruction of a female costume from the elite burial of Taksay-1: view of an archaeologist], Povolzhskaya arkhеologiya [Volga Archeology], Kazan', 2017. № 1 (19). P.145-157.
- 5 Kushayev G.A. Etyudy drevney istorii stepnogo Priural'ya [Sketches of the ancient history of the Steppe Urals] («Dialog», Ural'sk, 1993, 171 p.).
- 6 Kruglov Ye.V. Gosudarstvo guzov v pamyatnikakh arkhеologii i po dannym Ibn Fadlana: Katalog [The state of the Guz in the monuments of archeology and according to Ibn Fadlan: Catalog], Puteshestviye Ibn Fadlana: Volzhskiy put' ot Bagdada do Bulgara [Travel of Ibn Fadlan: The Volga way from Baghdad to Bulgar]. Katalog. 2016. P. 186-225.
- 7 Ryskaliyzy U. Batys Kazakstan oblysy zher-su ataularynyn sozdigi [Dictionary of land and water names of the West Kazakhstan region] («Poligraf servis», Oral, 2001, 172 p.).
- 8 Koychubayev Ye. Kratkiy tolkovyy slovar' toponimov Kazakhstana [Brief Explanatory Dictionary of Toponyms of Kazakhstan] (Nauka, Alma-Ata, 1974, 275 p.).
- 9 Samashev Z., Kozha M. Elitnyy kul'tovyy kompleks Saraychika [Elite cult complex of Saraichik], Voprosy istorii i arkhеologii Zapadnogo Kazakhstana [Questions of history and archeology of Western Kazakhstan]. Ural'sk, 2007. Vyp. 1.
- 10 Baypakov K.M., Smagulov Ye.A., Akhatov G.A. Srednevekovoye gorodishche Zhayyk [The medieval settlement of Zhayik] (Almaty, 2005).
- 11 Trepavlov V.V. Istoriya Nogayskoy Ordy [History of the Nogai Horde] (Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, Moscow, 2002, 752 p.).
- 12 Artykbayev ZH.O. Kochevniki Yevrazii (v kaleydoskope vekov i tysyacheletiy) [Nomads of Eurasia (in a kaleidoscope of centuries and millennia)] (TOO «Tsentrал'no-Aziatskoye knizhnoye izdatel'stvo», Astana, 2017, 300 p.).
- 13 Isin A. Kazakhskoye khanstvo i Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine XV XVIv. [The Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the second half of the XV - XVI centuries.] (Semipalatinsk, 2002, 139 p.).
- 14 Məshhur Zhusip Kopeyuly. Shygarmalary. 8 tom [Mashkhur Zhusup Kopeyevich. Works. 8 vol]. Pavlodar, 2006.
- 15 Torekululy N. Kazaktyn 100 bi-shesheni [100 Kazakh dancers]. Almaty, 1995.
- 16 Baypakov K.M., Smagulov Ye.A., Akhatov G.A. Nekropol' Ural'skogo gorodishcha [Necropolis of the Ural settlement], Voprosy istorii i arkhеologii Zapadnogo Kazakhstana [Questions of history and archeology of Western Kazakhstan]. Ural'sk, 2002. P. 168-184.
- 17 Smagulov YA. Arkhitekturno-arkhеologicheskiye issledovaniya mavzoleya Abat-Baytak [Architectural and archaeological research of the Abat Baitak mausoleum], Sokhraneniye i ispol'zovaniye ob'yektov kul'turnogo i smeshannogo naslediya sovremennoy Tsentrал'noy Azii [Preservation and use of cultural and mixed heritage of modern Central Asia]. Almaty, 2005. P. 92-101.
- 18 Yeginbayuly ZH. Arkhеologicheskiye issledovaniya kompleksa Zhoshy-Khana [Archaeological research of the Zhoshy-Khan complex], Otan tarikhy [Otan Tarihi]. Almaty. 2001, №2. P. 90-106.
- 19 Khabdulina M.K. Mavzolei srednevekovogo gorodishcha Bozok (r.Ishim) [Mausoleums of the medieval settlement Bozok (Ishim River)], Arkhеologiya Nizhnego Povolzh'ya: problemy, poiski, otkrytiye: materialy III Mezhdunarodnoy Nizhnevolzhskoy arkhеologicheskoy konferentsii. 18-21 oktyabrya 2010 g. [Archeology of the Lower Volga Region: problems, searches, discoveries: materials of the III International Lower Volga Archaeological Conference]. Astrakhan', 2010. P. 384-391.

- 20 Smagulov T.N., Zhanissov A.T. Iz istorii i arkheologii Akkol'-Zhayil'my [From the history and archeology of Akkol'-Zhayilmy], Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Problemy sokhraneniya i izucheniya kul'turnogo i prirodnogo naslediya Priirtysh'ya». [Materials of the international scientific-practical conference «Problems of preservation and study of the cultural and natural heritage of Irtysh»], Tom 1. Pavlodar: PGPI, 2008. P. 247-264.
- 21 Vostrov V. V., Mukanov M. S. Rodoplenennyy sostav i rasseleniye kazakhov: (konets XIX - nachalo XX) [Tribal composition and resettlement of Kazakhs: (end of XIX - beginning of XX)]. (Izdatel'stvo «Nauka» Kazakhskoy SSR, Alma-Ata, 1968).
- 22 Abdirov M.ZH. Istoriya kazachestva Kazakhstana [History of the Cossacks of Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan, 1994. - 160 s.

Сведения об авторах:

Умиткалиев У.У. – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. Пушкина, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Жанисов А.Т. – кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. Пушкина, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Кошман Т.В. – магистр археологии и этнологии, старший преподаватель кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. Пушкина, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Құрманғожина Т.М. – магистр археологии и этнологии, преподаватель кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. Пушкина, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Umitkaliev W.U. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin str. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhanissov A.T. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin str. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Koshman T.V. – Master of Archeology and Ethnology, Senior Lecturer of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin str. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kurmangozhina T.M. – Master of Archeology and Ethnology, Lecturer of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin str. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

ХҒТАР 03.20

Т. Жолдасұлы¹, К.М.Ильясова²

¹*Селчук Университеті, Кония, Түркия*

²*Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: zholdassuly2018@gmail.com, kulrash_66@mail.ru)*

Кеңестік биліктің екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі діни саясаты

Аңдатпа. Мақала Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік биліктің діни саясатының күрт өзгеру эволюциясына арналады. Билік басына келген большевиктердің соғыстан бұрынғы діни саясаты, дінге қарсы қысымы баяндалады. Сонымен қатар, соғыс жағдайындағы кеңес үкіметінің діни саясатты өзгерту себептері, бұрынғы дінбасыларының дінге сенушілерді жауға қарсы күш біріктіруге шақыруы көрсетіледі. Орыс православ шіркеуінің жасақталуы, мұсылмандардың төрт діни басқармасының құрылуы айтылады. Кеңес үкіметінің ішкі, сыртқы мұсылмандардың қолдауын алу мақсатында дінге еркіндік беруге мәжбүр болғандығы, халықтың рухын көтеру мақсатында түрлі шаралар жасағандығы баяндалады. Өз кезегінде дінге сенушілердің, оның ішінде мұсылмандардың жеңіске айтарлықтай үлес қосқандығы, майданға және соғысқа қатысқандардың отбасыларына қаржылай, материалдық көмек бергендігі архив құжаттарымен негізделеді. Бұл көмектің соғыстан кейін де жалғасқандығы, басшылықтың дінге сенушілерге алғысы, уақытша болса да ислам мен мемлекеттің жақындасқандығы баяндалады.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, Кеңес Одағындағы мұсылмандар, Түркістандағы ислам және мұсылмандар, орыс православ шіркеуі, кеңес үкіметі, діни саясат, діни басқарма, исламдық патриотизм.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-84-93>

Кіріспе. Бұрынғы кеңестік тарихнамада жаңа түсінік, жаңа қоғам, жаңа идеология және жаңа адам қалыптастыру жолында дін жойылуы тиіс деген атеистік көзқарастар басым болатын. Большевиктер үшін қоғамда дінге орын жоқ еді. Кеңестік қоғам құру жолында бүкіл партиялық-кеңестік құрылымдар күш біріктірді. Мәдени-ағартушылық, үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Арнайы мекемелер дін мен дінбасылардың бүкіл әрекетін қатаң бақылауда ұстады, өз кезегінде жаппай қуғынға да ұшыратты. Алайда саяси себептерге байланысты екінші дүниежүзілік соғыс кезінде мемлекеттің дінге қатысты ұстанымы бірден өзгеріп шыға келді.

Соғыстан бұрынғы діни жағдай. 1917 жылғы екі революция дін және ғибадат мәселесінде мұсылмандармен қоса басқа да әлеуметтік топтарға шынайы еркіндік берілгендігін сенімді түрде мәлімдеді. Кеңестік биліктің дінге қатысты қағидасы діннен бас тарту, дінсіздікті мемлекеттің идеологиясы ретінде қабылдау болатын. Алайда өздерінің қуатын арттыру және казактардан жасақталған ақ гвардияшыларға қарсы қанды күресті жеңіспен аяқтау мақсатында мұсылмандарға жұмсақтық танытып, ар-ождан бостандығы мәселесін-

де әртүрлі уәде берді. Коммунистердің көшбасшылары В.И. Ленин мен И.В. Сталин 1917 жылдың соңында бүкіл Ресей және Шығыс мұсылмандарына үндеу жариялады. Онда құлшылық ететін орындарды ашуда, діни мен дәстүрлерін сақтауда, ұлттық және мәдени ұйымдарын басқаруда еркіндік беруге уәде етілді. Патшалық Ресей тұсында тәркіленген Осман Құранының көшірмесі және Қазан мен Орынбор қаласында тартып алынған мешіттер мұсылмандарға қайтарылды [1, 5-6 б.].

Жаңадан құрылған Ұлттар халық комиссариатының басшысы И.В. Сталин «Ішкі Ресей және Сібір мұсылмандары істерінің орталық комиссариатын» құрады [2]. Түркия мен Иран Кеңес үкіметінің көмегімен құтылғандығын Шығыс мұсылмандары Кеңестерінің есіне салды және мұсылмандардың діни сезімдерін қозғайтын сөздерді қолданды. Мекке, Мәдина және Недж секілді қасиетті қалаларды ағылшындар жаулап алғандығы, ол жерлерде «мұсылмандардың қаны төгілгендігі» және мұсылман дінбасылардың қорлыққа ұшырағандығын алға тарта отырып, діни сезімнің қозуын пайдалануға тырысты. Барлық осы мәлімдемелер мен мұсылмандарға берілген құқықтарға қарамастан кейін билігін күшейтіп алған большевиктер бұл уәделерін ұмытты. Большевиктер исламды пайдалану үшін мыңдаған айла қолданды [3].

1924 жылы шариғат мекемесі таратылды. 1928 жылға дейін бүкіл діни мектеп-мектептер, одан соң діни вакфтар* (діни немесе қайырымдылық мақсатына берілетін жер иеліктері) жабылды. Исламға қарсы жаппай шабуыл 1928 жылы басталды. Осы кезде дінге қарсы жаппай үгіт-насихат жұмысы да жүргізілді. Исламға қарсы бұл шабуыл нәтижесінде мешіттердің барлығы дерлік жабылды. Мұсылман дінбасылары да үлкен қысымға, қудалауға ұшырады [4, 56 б.]. Осылайша исламға көрсетілген жұмсақтық басмашылар қозғалысының* (Орта Азиядағы жергілікті халықтардың большевиктерге қарсы діни және әскери-саяси қозғалысы) жеңілісінен кейін өзгерді. 1925 жыл Құдайсыздар Одағы қозғалысы ресми түрде басталады. Бұл қозғалыстың мақсаты Кеңес Одағының бүкіл діни сенімдерден құтқарылуы еді. Дінге «халықтың апиыны» деп анықтама берген К. Маркстың тұжырымы қате түсіндірілді және мемлекет территориясында құлшылық ететін орындарға қарсы шабуылдар басталды [5]. Одан соң дінге қарсы ұйым ретінде Жауынгер Құдайсыздар одағы және дінге қарсы басылымдар, баспалар құрылды, газеттер, журналдар жарияланды. Бұл баспасөз жұмысы сәл кейінірек Кеңестік республикалардың орталық астаналарына да жайылды [6, 30 б.]. Ислам діни мен мұсылмандар өте үлкен шабуылға ұшырады және ауыр зиян шекті. Кейбір деректерге қарағанда, 1929-1939 жылдары Кеңес Одағында жабылған мешіттердің саны 26 000-ға жеткен. Шейхтар, имамдар, дінбасылар секілді бүкіл дін істерімен айналысатын адамдар қуғын көрді, жер аударылды, кейбіреулері өлтірілді. Зиярат ететін орындар, әйгілі қасиетті жерлер тартып алынды, қажылыққа баруға тыйым салынды, Исламдық құлшылық, әдет-ғұрыптары* (намаз, ораза, зекет және діни мейрамдар) орындау өте қауіпті жағдайға айналды [1, 7 б.].

Соғыс жылдарындағы діни саясаттың өзгеруі. 1928-1938 жылдардағы ауыр жағдайдан кейін Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіне кірген Мәскеу үкіметі мұсылман халықтарға қатысты өз қатынасын түбегейлі өзгерту қажеттілігін сезінді. Қызыл әскер құрамындағы мұсылмандар батылдықпен соғысқан еді, бірақ 1941 және 1942 жылдары олар неміс әскерлері басып алған Қырым және Солтүстік Кавказ аумақтарында ашық түрде кеңестік тәртіпке қарсы әрекеттерге кірісті. Бұл қозғалыстар антикоммунистік, орыстарға қарсы сипатта болды. (Қызыл әскер ол жерлерді азат еткен соң көп ұзамай Қырым татарлары, қарашайлар, балқарлар, ингуштар мен шешендерден құралған миллионнан астам адам «сатқындықпен» айыпталып, Орталық Азия мен Сібірге жер аударылды). Сол себепті Кеңестер мұсылмандардың көңілінен шығу үшін бірқатар шараларды қолға алды [7]. 1941 жылы 6 мауысымда Вермахт Жоғарғы басшылығы қарамағындағы Үгіт-насихат бөлімі КСРО-ға қарсы насихат жұмыстарында қолданылуға тиіс негізгі идеяларды анықтайды. Соған сәйкес Германияның

жауы Кеңес Одағының халықтары емес, еврей-большевиктік кеңес үкіметі және әлемдік революцияны көздеген коммунистік партия болды; герман әскерлері елге жау ретінде емес, адамдарды кеңестік биліктен азат ету мақсатымен келді және т.с.с. Үгіт-насихат жұмыстары Кеңес Одағының ыдырап, жеке мемлекеттерге бөлінуіне жәрдемдесуі тиіс болды. 1941-1944 жылдары басып алынған кеңестік аумақтарда КСРО халықтарының тілдерінде басып шығарылған 600-ден астам газет пен журналдар пайда болды [8, 143 б.].

1941 жылы шілдеде жаулап алынған Кеңес жерінде А. Гитлердің бұйрығымен шіркеуге қарсы шара қолдануға тыйым салынды. Осыған байланысты жаулап алынған Бессарабия, Буковина, Батыс Украина және Белоруссия жерлерінде шіркеуге келуге рұқсат беріліп, діни өмір қалпына келтірілді. Неміс әскері мұндай діни либералдық саясатты Қырым мен Солтүстік Кавказда да қолданды. Қырымда мешіттер халыққа қайтарылып, дінбасылар А. Гитлер үшін дұға етуге шақырылды. Солтүстік Кавказда неміс басқыншылығы кезінде шығып тұрған бес газеттің бірі «Газаваттың» эпиграфы «Алла үстімізде, А. Гитлер қасымызда» еді. Қарсыластардың бұл әрекеттері Кеңес билігінің дінге қатысты саясатын қайта қарауға мәжбүрледі [9]. 1941 жылы Вермахт басшылығы үгіт-насихат майданында күрделі міндеттерді жүзеге асыруы тиіс болды. Бір жағынан ол басқыншылыққа, аштыққа, жаппай жазалауға негізделген отарлау саясатын бүркемелеуге тырысса, екінші жағынан, басып алынған аумақтардың халқын ынтымақтастыққа шақыруы тиіс болды. Сонымен қатар, белсенді үгіт-насихат жұмыстары арқылы кеңес әскерінің жауынгерлерін жау жағына тарту көзделді. «Азат ету» идеясы антисемитизм, антибольшевизм ретінде көрініс тауып, жеке халықтар арасында оларды бір-біріне, ең алдымен, орыстарға қарсы қою әдісі қолданылды [8, 144 б.].

Ұлыбритания, Жапония және Германия тәртіптері И.В. Сталинге қарағанда мұсылмандарға дұрыс көңіл бөлудің маңыздылығын жақсы түсінді. 1941-1942 жылдары Кеңес Одағында баспасөз беттерінде патриотизмге шақыру көрініс ала бастаған кезде, Уинстон Черчилль де британдықтарға: «қандай жағдай болмасын, біз мұсылмандармен ара қатынасымызды үзбеуіміз қажет» деп ескертті. АҚШ Солтүстік Африкада нацистерге қарсы жихадты қолдады. Неміс басқыншылары да өздерін мұсылмандарға еркіндік алып беруші деп сипатталды [10, 75 б.]. Батыстық одақтас мемлекеттер де А. Гитлерге қарсы И.В. Сталинге көмек беру үшін, Кеңес билігінен халыққа діни бостандық берілуін талап етті. Немістер басып алған жерлерінде бұрын жабылған шіркеу, мешіттердің ашылуына рұқсат бергеннен кейін халықтың қолдауына ие болды, оларды құтқарушы ретінде көрді. Осылайша И.В. Сталин 1942 жылы дінбасылармен бірнеше кездесу өткізді. Олардың арасында Уфа қаласында орналасқан Мұсылмандардың орталық діни басқармасының (ЦДУМ) мүфтиі Абдурахман Расулев бар еді. Кеңес Одағында діни ұйымдардан ресми түрде тек осы Уфа Орталық діни басқармасы ғана қалған-ды [11, 218 б.].

Діни ұйымдардың құрылуы. Отан қорғауды ортақ іс деп қараған діни қауым өкілдері дінге сенуші халыққа арнап үндеулер жіберді. 1941 жылы 22 маусым күні митрополит Сергей православтық шіркеу өкілдеріне арналған үндеуінде: «Мыңдаған православтық әскерилер әр заманда жауға қарсы соғыста Отан және сенім үшін өз жандарын құрбан етті. Олар атақ-даңқты ойламады, олардың ойлағаны – Отанның амандығы. Христос шіркеуі барлық православтықтарды Отанымыздың шекарасын қорғауға шақырады. Жеңіс Құдайдан» – деп атап өтті. Мұсылман басқармасының мүфтиі Абдурахман Расулев 1941 жылы 18 шілдеде Діни басқармаға қарасты барлық махалла және барша мұсылмандарға арналған үндеуінде Отанды жаудан қорғау мақсатында бірігіп, тыл мен майданға көмек көрсету қажеттігін айтты [8, 146 б.]. Бүкіл дін өкілдері Кеңес билігін қолдау ретінде неміс басқыншыларына қарсы халықты патриоттық міндеттерін атқаруға шақырды. Жаулап алынған кеңес мемлекетінің аумағында немістер орыс православ шіркеуінің, ғибадатханалардың қайта жандануына да кедергі жасамады. Керісінше христиан дінбасыларының Мәскеу патриархынан бөлінуге

деген ұмтылысын және тәуелсіз діни ұйымдарының (Балтық елдерінде, Украинада және Белорусияда) құрылуын қолдады. Халықаралық жағдай И.В. Сталинді православ шіркеуіне де еркіндік беруге итермеледі. Осылайша 1943 жылдың соңында христиан дінбасылары И.В. Сталинмен кездесті. И.В. Сталин дінбасылардың ұсыныстарын қабылдады және билік тарапынан қолдау жасалатынын мәлімдеді. Мемлекет пен шіркеуді байланыстыратын арнайы мемлекеттік мекеме Орыс православ шіркеуі ісі жөніндегі Кеңес құрады. Басшысы Г.Г. Карпов болып тағайындалады. Православ шіркеуі қайта жасақталады [12]. Соғыс жылдарында діни өмір жанданып, діни ғимараттардың қызметі қалпына келтірілді. 1944 жылы елде 200-ге жуық ғибадатхана қызмет етті. Олардың басым бөлігі Украина жерінде орналасты. Орыс православ шіркеуіне Киев-Печор Лаврасы, 1920-30 жж. тартып алынған христиан әулиелерінің мәйіттері мен діни ғұрыпты орындауға қажетті құрал-жабдықтар мұражайлардан ғибадатханаларға қайтарылды. Монастырлар өз қызметін жандандырды. Евангелие христиандары мен баптистер жеке орталық ашуға мүмкіндік алды [8, 137 б.].

Кеңестер исламға қатысты уақытша жұмсақ саясат жүргізе бастады. Дінбасылар мұсылмандарды кеңес жерлерін құтқару үшін бірлікке шақырды. Мысалы, 1943 ж. қазан айында ұйымдастырылған Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары дінбасыларының конгресі бүкіл мұсылмандарға үндеу жариялай отырып, Кеңес жерлерін құтқару және А.Гитлер әскеріне қарсы соғысу үшін бірлесуге және жаудың жеңілуі үшін дұға етуге шақырды. Дінге қарсы бұл жұмсақтық кезеңінде Кеңес Одағында ресми ислам төрт діни басқарма тарапынан басқарылды [6, 33 б.].

Осылайша Кеңес Одағында төрт мүфтият құрылды. Олар мыналар: 1. Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ): Сүнниттік, ханафилік, орталығы: Ташкент, 1943 жылы 20 қазанда құрылды. Бүкіл Орта Азия мемлекеттері мен Қазақстан мұсылмандары осы басқармаға бағынды. 2. Ресейдің Европалық бөлігі және Сібір мұсылмандары діни басқармасы (ДУМЕС, бұрынғы ЦДУМ): Сүнниттік, ханафилік, орталығы: Уфа (Башқұртстан). 1783 жылы II Екатерина тарапынан құрылған. Бұл діни басқармаға Татарстан, Башқұртстан, Литва, Белоруссия, Украина республикалары және Ресейдің Европалық бөлігі мен Сібір мұсылмандары бағындырылды. 3. Солтүстік Кавказ және Дағыстан мұсылмандары діни басқармасы (ДУМСК): Сүнниттік, шафиғилік (Дағыстанда) және ханафилік (Солтүстік Кавказда). Орталығы Буйнакск (1974 жылдан кейін Махачкала), 1944 жылы құрылды. Діни басқармаға Абхазия мен Оңтүстік Осетияны қоспағанда Солтүстік Кавказдың бүкіл республикалары мен автономиялық аймақтары және Ставрополь мен Краснодар жерлері қарады. 4. Совет Одағының Шиит мұсылмандары мен Алыс Кавказ сүннит мұсылмандары діни басқармасы: шииттік-жаферилік және сүнниттік-ханафилік аралас, орталығы: Баку (Әзербайжан). 1944 ж. мамырда құрылды. Бұл аралас діни басқармаға Совет Одағының бүкіл имамия шииттері және Қиыр Кавказ (Әзербайжан, Армения, Грузия) аймағы бағынды. Мұсылман діни басқармаларының ортақ бір орталығы болмады. Мұсылман халықтардың әртүрлі бірігу әрекеттерінен («панисламист» немесе «пантюркист») сақтанған Мәскеу, мұсылмандардың мәдени, діни және саяси тұрғыдан бірігуіне кедергі жасауға тырысты [4, 33-35 б.].

Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы 1943 жылы 15-20 қазан аралығында Ташкентте Орта Азия мұсылмандарының алғашқы құрылтайында құрылған болатын. Ол құрылтайға одақтас Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түрікменстан елдерінен 160 өкіл жиналған. Қазақстан өкілдерін Семейде имам болған Ә. Шамсутдинов бастап барған. Сол құрылтайда Ә. Шамсутдинов Қазақстан қазиятының бірінші қазиясы болып тағайындалды. САДУМ-ның бес республикаға ортақ мүфтиі болып Ишон Бабахан Абдулмажитхан сайланды. САДУМ-ның жарғысы бекітілді. САДУМ-ға бағынышты Қазақстан қазияты Ташкенттегі орталықтың шешімімен, мүфти бұйрығымен жұмыс атқаратын болды. Жұмыс жоспарын, бағытын, негізгі міндеттерін бекітті. Әр об-

лыс, аудан имамдары, мешіт хатибтері Ташкенттен бекітілді [13]. Мурадхожа Салихи наиб мүфти, Зияуддинхан Бабаханов хатшы болып тағайындалды. Бұған қоса Зияуддинхан Бабаханов Өзбекстан, Алимхантора Шакирхожа Қырғызстан, Салиххожа Бабакалан Тәжікстан және Шейх Ата Ишан Түрікменстан қазилары болып сайланды [11, 234 б.].

Кеңес Одағындағы мұсылмандарының төрт діни басқармасының ішінде ең бастысы Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы болды. Жауапты болған аймақ, мемлекет мұсылмандарының көпшілігі орналасқан бес одақтас республиканы (Өзбекстан, Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Түркіменстан) қамтыды [14]. Кеңес үкіметінің басшылығында құрылған бұл діни басқармалар исламға бейімделу үшін, анығырақ айтқанда, исламды Кеңес құқығының бақылауына алу үшін іске қосылған еді [15].

Соғыс жылдары кеңес өкіметінің дінге қатысты саясатында жұмсақтық байқалғанымен негізгі мемлекеттік бағыт өзгеріссіз қалды. Дінмен күрес жалғаса берді. Жазалау шаралары бәсеңдегенімен, тоқтатылған жоқ. 1939-1940 жж. жыл сайын 1100 адам өлім жазасына кесілген болса, 1943 жылдан бастап дін қызметкерлерін жазалау шаралары қысқарды. Бірақ шіркеуді қудалау тоқтатылған жоқ [8, 139 б.].

Діни ұйымдардың жеңіске қосқан үлесі. 1943 жылы қазан айында Ташкентте болған құрылтайда да САДУМ тарапынан мұсылмандарды Кеңес Одағының барлық халықтарымен бірге отан үшін, бостандық пен өркендеу, дін мен құқық, ар мен абырой үшін күресуге шақыру жөнінде шешім шықты. Кеңес мемлекеті діни басқарма мен мұсылмандардың патриоттық ұстанымдарына құрметпен қарады. 1944 жылы Солтүстік Кавказ мұсылмандарының съезінен кейін, діни басқарма өкілдері И.В. Сталинге жазған хатында: «Кеңес Одағының басқа республикалары мен облыстары секілді Солтүстік Кавказ мұсылмандары діни басқармасы да Отан соғысының алғашқы күнінен бастап дінге сенуші мұсылмандарға Отан қорғау олардың қасиетті борышы екендігі түсіндірілді» делінген. Соғыс жылдарында мешіттерде майдан үшін, әскердегілердің отбасылары үшін ақша, киім, азық-түлік жинау жүргізілді. Мұсылмандар басқа да қайырымдылықтарға да қатысты. Соғыс жылдарында мұсылман ұйымдарының белсенділігі де артты. САДУМ дінге сенушілерден оразаның кезінде зекет пен пітір жинады, 1945 жылы бұл қайырымдылықты мұсылмандар үшін міндеттеген пәтуәсі шықты. Бұл көмек жинау жұмыстарында көптеген мұсылман дінбасылар белсенділік көрсетті. Бұл жұмыстар 1947 жылға дейін жалғасты. Ол жиналған қаражаттарды, киімдерді, азық-түлікті соғыста өлген әскерилердің отбасыларына тарату істерімен де айналысты. 1944 жылдан бастап мұсылмандарға қажылыққа баруға рұқсат берілді. Мешіттердің саны көбейе бастады. Бұның барлығы Орта Азия мұсылмандарының өмірінде исламның рөлінің қайта күшеюіне алып келді. Жақындарынан айырылғандардың, тұрмыстық жағдайы төмен адамдардың, қиын жағдайда қалғандардың діннен жұбаныш табуы көрініс тапты [16].

Соғыс жылдарында Қазақстан мұсылмандары да өз патриоттығын көрсетті. 1945 жылдың басында Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының съезінде қабылданған шешімге сәйкес, Қазақстан қазии Г. Шамсутдиновтың бүкіл мұсылмандарға арналған үндеуінде, мұсылмандарды Кеңес халқының әдебиетін, мәдениетін, тарихи ескерткіштерін жойып жатқан неміс басқыншыларына қарсы күресті күшейтуге, неміс басқыншыларының мұсылман бауырларға жасап жатқан қатыгездігін қалаларда, ауылдарда түсіндіруге, оған қоса басқыншыларға қарсы соғысып жатқан әскердің жеңісі үшін дұға жасауға шақыра отырып, Қызыл әскерге және басшыларға жеңіс тілейміз, деп мәлімдеді [17]. 1944-1945 жылдары қазии Г. Шамсутдинов арқылы Қазақстан мұсылмандары да отан қорғау қорына қаражат жинап берген. 1944 жылы Қазақстаннан осы қорға берілген ақшаның көлемі 1 035 320 рубль [18]. Қазақстанда билік өкілдері елдегі молдаларға соғыста қаза тапқандардың отбасыларына арнап ақша жинау тапсырмасын беріп отырды [19].

Соғыс кезінде мұсылмандардың патриотизмі күшейді және діни өмір жанданды.

Бұны соғыс кезінде және соғыстан кейін мұсылман аймақтарынан мемлекетке қолдау көрсету мақсатында жасалған үлкен көлемдегі қайырымдылықтан көре аламыз. Мысалы, САДУМ-ға қарасты Қырғызстандағы тіркелген мешіттерден 1944 жылы және 1945 жылдың бірінші жарты жылдығында әскерилердің жанұяларына арналған қорға жиналған жалпы қаражат көлемі 683 584 рубль. 1945 жылдың қазанынан 1946 жылдың сәуіріне дейін Фрунзедегі 4-5 тіркелген мешіттен 135 182 рубль және 12 610 келі дәнді дақыл жинап берілген. Қорға жиналған көмекті кедейлерге таратуға жауапты осы мемлекеттік орган жиналған азық-түлікті әскерде өлгендердің отбасыларына таратқан. Сол мақсатта Джалалабад пен Көк Йангактағы екі мешіттен 5200 рубль, Ош қаласының мұсылмандарынан қорға 18 000 рубль және 600 келі нан жиналған. Ең қызығы, САДУМ-ға бағынбаған, яғни тіркелмеген мешіттер де қайырымдылыққа өз үлестерін қосты. Мешіттер патриоттық белсенділік көрсетуде тек қана ақшалай көмек берумен шектелмеді, сонымен қатар, егінді арттыру мақсатында мұсылмандардан еріктілер тобы шықты. Мысалы, Ош аймағында мұсылман қариялар мен имамдар егістікке жұмысқа шығып 150 тонна мақта жинаған. Джалалабадта 180 мұсылман қария 10 гектарлық егістіктен мақта жинаған. Билік өкілдері мұсылмандардың бұлай көмек беруін өздерінің патриоттық және діни борышынан деп түсінген [10, 53-54 б.].

Митрополит Алексей 1943 жылы қаңтар және мамыр айларында И.В. Сталинге жолдаған жедел хаттарында Қызыл әскер қажеттіліктері үшін жиналған қаржы туралы хабарлады. 17 мамырда И.В. Сталин жауап жедел хат жіберді. 1944 жылы Қызыл әскерге дінбасылар мен дінге сенушілер жинаған қаржы есебінен салынған «Дмитрий Донской» танк колоннасы мен «Александр Невский» эскадрильясы берілді, жетім балалар мен әскери қызметкерлер жанұяларына көмек көрсету мақсатында жалпышіркеулік қаржы жинау ұйымдастырылды. 1945 жылдың көктеміне қарай патриархия 300 млн. рубльден астам қаржы жинады. УКСР-ның дінбасылары мен дінге сенушілері 1944 жылы патриоттық және қайырымдылық мақсатта (қорғаныс қоры, Қызыл әскер жауынгерлеріне арналған сыйлықтар, жарақат алған әскерлерге, балаларға, мекемелерге, соғыс мүгедектеріне, майдангерлер жанұяларына арналған көмек) 15 274 863 рубль және 4 486 187 рубльге тең зат пен азық-түлік жинады. ҚазКСР аумағында төменгі шіркеу ұйымдары 1944-45 жж. Қызыл әскерге 1 830 000 руб. жинап жіберді. Петропавл қаласының Всесвятская Кладбищенская православтық шіркеуі қару-жарақ сатып алу мақсатында 260 мың рубль ақша мен 50 мың рубль облигация* (бағалы қағаз) тапсырды [8, 146 б.].

Қырғызстанның Токмук қаласындағы мешіт соғысқа қатысқан 20 адамға және оның жанұясына 30 пұт немесе 500 келі жүгері берген. Қырғыз КСР-ның жоғарғы советі 1947 жылы екі ислам дінбасын 1941-1945 жылдардағы соғыс кезіндегі «ерлік көрсеткені» үшін марапаттаған. Осы мысалдардан мұсылмандардың Кеңестік патриотизмін көреміз. Осылайша бұрын соңды болмаған дәрежеде ислам діні мен Совет үкіметі жақындасты, әрі бір-біріне қолдау білдіре бастады [10, 55 б.]. Павлодар облысындағы имам Кульмағамбетов пен молда Таргабаков және Мамыровка жіберген И.В. Сталиннің телеграммасында: «Қызыл әскердің қорына 71 478 рубль жинап берген Павлодар облысының дінге сенушілеріне менің сәлемім және рахметім» делінген [20]. Кеңестердің соғыстағы жеңісінен соң Қазақстан қазыы Г. Шамсутдинов, қари А. Аминов және Алматы мутавалиат* (мешіттегі молдалар мен хатшылардан тұратын қазынашы) басшысы С. Усенов үшеуі ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Н. Оңдасынов пен И.В. Сталинге жеңіс күніне орай құттықтау хат жазған [21].

1943-1944 жж. реформаларға байланысты мемлекеттік партия жергілікті бюрократтарға ешқандай нұсқау көрсеткен жоқ десе болады. Осының нәтижесінде жергілікті бюрократтар дінге қысым көрсетуін тоқтатты, өйткені назары басқа жақта еді. Нәтижесінде мұсылмандар жергілікті билік өкілдерінің қарсылығынсыз бұрын жабылған немесе тартып алынған мешіттерді қолдана бастады. Совет билігі исламға еркіндік беру арқылы советтік

патриотизмді күшейту жолында маңызды іс жасады. Соғыс жағдайында солдаттардың ислам дініне деген ықыласы күшейді [10, 50-52 б.]. Яғни, соғыста жеңілу қаупі күшейгенде И.В. Сталин және оның төңірегіндегілер халықтың патриоттық сезіміне шарасыздықтан қолдау жасады. Соғыс жылдары қазақтардың ұлттық рухын көтеру үшін батырлық эпостар басып шығарылды, жауынгерлерге жазылған хаттарда қазақ хандарының аттары да атала бастады. Барлық әдеби туындылар немесе көркем қойылымдар ұлттық және отансүйгіштік құндылықтарды үгіттеу үшін қайта қаралды, ұлт-азаттық көтеріліс тарихы мен оның батырлары зерттеле бастады [22].

Қорытынды. Кеңестік биліктің алғашқы онжылдығында саяси себептерге байланысты исламға, мұсылмандарға қатысты жұмсақсақтықпен жүргізілді және бір мезгілде дінге қарсы ұйымдар да құрыла бастады. Сөйтіп, 1930-жылдары дінге қарсы жаппай қысым, шабуыл белең алды. Дінбасылар қуғындалды, ғибадатханалар жабылды немесе әртүрлі мақсатта қолдану үшін тартып алынды. Жаңа кеңес қоғамын, кеңес адамын жасап шығару жолында партиялық-кеңестік құрылымдар бірлесе жұмыс жасады. Дінге қарсы үгіт-насихат, қысым қатты күшейді.

Бірақ Екінші дүниежүзілік соғыста Германияның Кеңес Одағына шабуыл жасауы елдегі діннің жағдайын күрт өзгертті. Немістер өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін жаулап алынған Кеңес Одағының аумақтарында діндерге біршама еркіндік берді және қалыптасқан жағдайды пайдаланып, Кеңестерге қарсы үгіт-насихат жүргізді. Осыған байланысты Кеңестерге де өз кезегінде дінге қатысты саясатын өзгертуге тура келді. Соғыс майдан даласында ғана емес, идеологиялық алаңда да жүрді. Кеңес басшылығы бұл соғыста дінбасылардың, жалпы дінге сенушілердің, Шығыс мұсылман халықтарының қолдауына ие болу үшін оларға діни еркіндік берді. Орыс православ шіркеуі қайта жасақталды. Одақ бойынша мұсылмандардың төрт діни басқармасы құрылды. Өз кезегінде дінбасылар дінге сенушілерді жаппай жауға қарсы соғысуға, майданға жәрдем етуге шақырды. Түркістанның мұсылман халықтары басқыншыларға қарсы аянбай соғысты және барлық көмегін аямады. Шығыс мұсылман халықтарының жеңіске қосқан үлесі орасан зор болды. Дінбасылар И.В. Сталинді жеңісімен құттықтады, И.В. Сталин өз кезегінде дінге сенушілерге берген көмектері үшін алғысын білдірді. Мемлекет пен ислам едәуір дәрежеде бір-бірімен жақындасты. Бірақ кейінгі оқиғалар көрсеткендей, бұл жақындасудың ғұмыры қысқа болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet (İslam today in the Soviet Union). - München: Biblos Matbaası, 1963.
- 2 Monteil V. Sovyet Müslümanları. - İstanbul: Pınar Yayınları, 1992. 182 p.
- 3 Bala M. Sovyetler Birliği'nde İslam Dinine yeni hücumlar// Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü Dergisi. - Münih 4. - 1958, -P. 9-10.
- 4 Benningsen A. Quelquejay. C. L. Sufi ve Komiser. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- 5 Taheri A. Kızıl Gökte Hilal. – İstanbul: Sel Yayınları, 1991. - 174 p.
- 6 Yaman A. Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik. - Ankara: Elips Kitap Yayınevi, 2012.
- 7 Benningsen A., Quelquejay. C.L. Step'de Ezan Sesleri. - İstanbul: İrfan Yayınevi, 1997. -226 p.
- 8 Садыкова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж.): Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2015.
- 9 Мухтарова Г.Д. Ислам в Советском Казахстане. – Ақтөбе, 2007. 128-131 б.
- 10 Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. -New York: Oxford
- 90 *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.*
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы 1 (130)/2020

University Press, - 2017.

- 11 Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar. - Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, - 2007.
- 12 Одинцов М.И. Государство и церковь в России, XX век. – Москва: Луч, - 1994. - 102-107 б.
- 13 Ақиқат жолында, Хакім хазіреттің өмір жолы. – Алматы, - 2013. -110 б.
- 14 Vakhabov A. Sovyetler Birliğinde İslam. - İstanbul: Havass Yayınları, - 1979. - 26 б.
- 15 Braker H. İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri. // Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu. – Yayın. 1984. - № 7. -6 p.
- 16 Саидбаев Т.С. Ислам и общество. – Москва, 1984. 188-190 р.
- 17 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 1711-іс, 1-тізбе, 4-іс, 66 б.
- 18 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 1711-іс, 1-тізбе, 6-іс, 9 б.
- 19 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 1711-іс, 1-тізбе, 4-іс, 83 б.
- 20 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 1711-іс, 1-тізбе, 9-іс, 10 б.
- 21 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 1711-іс, 1-тізбе, 6-іс, 11 б.
- 22 Артықбаев Ж. Пірманов Ә. Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2008. 472 б.

Т. Жолдасұлы¹, К.М. Ильясова²

¹Селчукский Университет, Кония, Турция

²Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

Религиозная политика советской власти во время Второй мировой войны

Аннотация. Статья посвящена изменению религиозной политики Советского правительства в годы Второй мировой войны. Описывается религиозная политика Советского правительства до начала Второй мировой войны, а именно часть, направленная против религии. Показываются причины изменения религиозной политики Советов в период военного положения, а также обращение религиозных лидеров к единоверцам с призывом объединиться против врага. Приводятся сведения об организации русской православной церкви и четырёх духовных управлений мусульман, о том, что Советское правительство было вынуждено дать свободу религии с целью получить поддержку как местных мусульман, так и мусульман зарубежья, а также о проведенных мероприятиях по повышению боевого духа среди народа. Показано, что в свою очередь приверженцы религий, в том числе мусульмане, внесли большой вклад в общую победу, в том числе оказали большую материальную и финансовую помощь семьям воевавших на фронте солдат, что подтверждается архивными документами. Описывается также, что данная помощь продолжала оказываться и после войны, что руководство было благодарно приверженцам религий, а также, что ислам и государство сблизилось.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советские мусульмане, ислам и мусульмане в Туркестане, Русская православная церковь, советское правительство, религиозная политика, духовное управление, исламский патриотизм.

T. Zholdassuly¹, K.M. Ilyassova²

¹*Selcuk University, Konya, Turkey*

²*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Religious policy of the Soviet authorities during the Second World War

Abstract. This article intends the change in the Soviet Religion Politics during the World War II. At first the Soviet Religion Politics and the Soviet oppression against religion after the WWII is explained. It reveals how the Soviet Religion Politics changed abruptly, furthermore their appeal to clergy to unite the believers against enemy. The formation of the Russian Orthodox Church and four Spiritual Administrations of Muslims has also been mentioned in this work. Besides, it explains that The Soviets had to give freedom to religion in order to get foreign and local Muslims' support and did every possible means to raise people's spirit. The information that all believers, especially Muslims contributed to the victory also that they financially and materially supported the soldiers' families is given with archive documents. This contribution lasted after the war. Accordingly Muslims were praised for it, resulting in Islam and State reconciliation.

Keywords: World War II, the Soviet muslims, Islam and muslims in Turkestan, the Russian Orthodox Church, the Soviet Union, religious politics, spiritual administration, islamic patriotism.

References

- 1 Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet [Islam today in the Soviet Union]. (Biblos Matbaası, München, 1963).
- 2 Monteil V. Sovyet Müslümanları [Soviet Muslims]. (Pınar Yayınları, İstanbul, 1992). p. 182
- 3 Bala M. Sovyetler Birliği'nde İslam Dinine yeni hücumlar [New attacks on Islam in the Soviet Union], Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü Dergisi. 1958. Münih 4. P. 9-10
- 4 Benningsen A. Quelquejay. C. L. Sufi ve Komiser [Sufi and Commissioner]. (Akçağ Yayınları, Ankara, 1988).
- 5 Taheri A. Kızıl Gökte Hilal [Crescent in the Red Sky]. (Sel Yayınları, İstanbul, 1991, 174p.).
- 6 Yaman A. Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik [Islam, Soviet Atheism and Cultural Continuity in Turkish World]. (Elips Kitap Yayınevi, Ankara, 2012).
- 7 Benningsen A. Quelquejay. C. L. Step'de Ezan Sesleri [Azan Sounds in Step]. (İrfan Yayınevi, İstanbul, 1997). p. 226
- 8 Sadykova A.M. Kenes okimetinin din salasyndagy sayasaty (1918-1953 jj.). [Religion polictics of the Soviet authorities (1918-1953 yy.)]: Filosofia doktory (PhD) gylymi darejesin alu ushin daiindalgan dissertatsia [The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)]. Almaty, 2015.
- 9 Muhtarova G.D. Islam v Sovetskom Kazahstane [Islam in the Soviet Kazakhstan]. (Aktobe, 2007, P. 128-131).
- 10 Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. (Oxford University Press, New York, 2017).
- 11 Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar [Islam and Muslims in Turkestan]. (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007).
- 12 Odintsov M.I. Gosudarstvo i tserkov v Rossii, XX vek [State and church in Russia, XX century]. (Luch, Moskow, 1994, P. 102-107).
- 13 Akikat jolynda, Hakim hazirettin omir jolu [In the path of truth, The Life of Khakim Hadrat]. (Almaty, 2013, 110 p.).
- 14 Vakhabov A. Sovyetler Birliğinde İslam [Islam in the Soviet Union]. (Havass Yayınları, İstanbul, 1979, 26 p.).

- 15 Braker H. İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri [The Place of the Islamic Question in the Soviet Domestic and Foreign Politics], Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu. 1984. № 7. P. 6
- 16 Saidbaev T.S. Islam i obshestvo [Islam and society]. (Moskow, 1984, P. 188-190).
- 17 Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.1711, op.1, d.4, p.66
- 18 Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1711, op.1, d.6, p.9
- 19 Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.1711, op.1, d.4, p.83
- 20 Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.1711, op.1, d.9, p.10
- 21 Kazakhstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik Muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.1711, op.1, d.6, p.11
- 22 Artykbaev J. Pirmanov J. Kazakstan tarihi [History of Kazakhstan] (Atamura, Almaty, 2008, 472 p.).

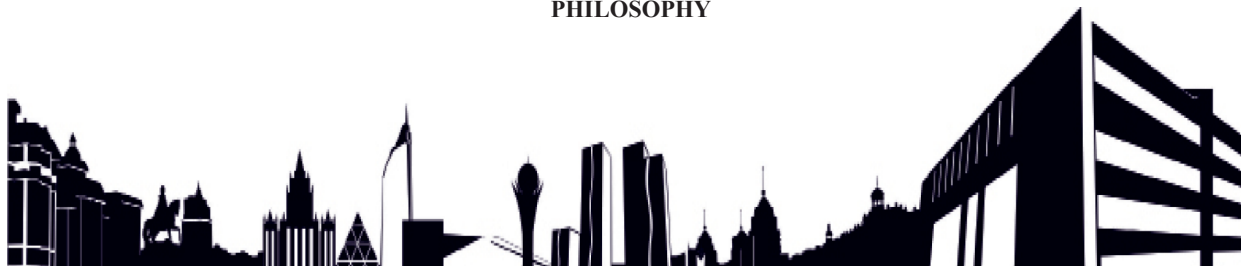
Авторлар туралы мәлімет:

Жолдасұлы Т. – Селчук Университеті, әлеуметтік ғылымдар институты докторанты (PhD), Вейсел Карани көшесі 2018/7, Кония қаласы, Түркия.

Ильясова К.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Мұңайтпасов көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zholdassuly T. – PhD student at the Faculty of Social Sciences in Selcuk University, 218/7 Veysel Karany street, Konya, Turkey.

Ilyassova K.M. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Oriental Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Munaytpasov str. 2. Nur-Sultan, Kazakhstan.

МРНТИ 02.11.21

С. Адыгезалова

*Кафедра философии и социальных наук Азербайджанского государственного педагогического университета, Баку, Азербайджан
(E-mail: asveta53@mail.ru)*

Развитие гендерных исследований в мире и в Азербайджане

Аннотация. Масштабное развитие гендерных исследований в мире пришлось на 60-е годы прошлого века. Эти исследования в постсоветском пространстве внесли серьезные изменения в мировоззрение, философию и социальное познание, переживавших глубокий кризис после крушения марксистско-ленинской методологии. В философии началась новая эпоха постмодернизма, в которой гендерные исследования, наряду с синергетикой, экологией, культурой мира и другими неклассическими направлениями, заложили основы новейших направлений познания.

Развитие «второй природы» - культуры до сегодняшних дней перманентно осуществляет процесс сегрегации женщин и мужчин, устанавливая временные нормы их поведения, закрепляя определенные ценности, мировоззрения двух полов в целом, которые значительным образом отличаются друг от друга, порой достигая полярной противоположности. Взаимоотношения и роли полов часто укладываются в схемы бинарной оппозиции, широко представленной в исторических типах познания, в различных социальных и гуманитарных науках.

В этом контексте можно представить начальное, несколько упрощенное определение гендера, под которым следует понимать научно-философское направление исследований совокупности и особенностей поведения, ролей и ценностей мужчин и женщин в каждом конкретном обществе.

В статье предпринимается попытка реконструировать узловые моменты истории, теории, методологии и практики развития философии гендера в мире и в Азербайджане.

Методом исследования в статье выбран историко-философский анализ.

Научная новизна заключена в реконструкции этапов трансформации мирового феминизма в гендерные исследования, подведении итогов первого этапа развития гендерных исследований в Азербайджане и определении сущностных черт его второго этапа. Автор полагает, что сегодня завершился первый этап, который носил просветительский и феминистический характер.

В заключении на основе предпринятого анализа утверждается, что предстоящий в Азербайджане второй этап будет связан с переходом к гендерному подходу и исследованию проблем мужчин, с целью выяснения необходимых процедур для становления подлинного равенства полов.

Ключевые слова: феминизм, гендер, гендерные исследования в мире, гендерные исследования в Азербайджане, гендерная статистика и демография, положение женщин, исторические и современные проблемы женщин.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-94-106>

Введение. Гендерные исследования на протяжении последнего полувека играли исключительно важную роль в методологии социальных и гуманитарных наук в ракурсе неклассического познания. Вместе с тем, нельзя не обратить внимания на некоторое замедление развития этого направления, определенное падение интереса к этим исследованиям. С чем связана сложившаяся ситуация?

Исторически начальная женская рефлексия ограничивалась эпистолярной и художественной литературой, затем была расширена за счет осмысления опыта женского движения и суфражизма, наконец, завершившись теорией и практикой феминизма. Гендерные исследования появляются в противопоставление феминизму, точнее его радикальным формам, впадшим в такую же крайность, как и маскулинизм, - отрицание всех ценностей и норм противоположного пола. Конкретной целью гендера в этой связи является выявление необходимых и достаточных условий для учреждения и развития подлинного равноправия полов.

Хотя сегодня устоявшиеся представления о первобытном обществе, матриархате и патриархате существенно пересматриваются, можно предположить, что на ранних этапах первобытные сообщества исповедовали равенство полов, поскольку и мужчины, и женщины одновременно занимались всеми формами трудовой деятельности. Становление матриархата датируется 9-7 тысячелетием до нашей эры, отмеченным появлением первых женских божеств, свидетельствующих о первом расслоении людей по гендерному (половому) признаку.

Патриархат, материальные артефакты и мужские божества которого относятся примерно к 5 тысячелетию до н. э. (Шумер), проводит более углубленное, можно сказать, радикальное разделение труда, способствует формированию новых типов семьи. Вместе с тем в отдельных культурах, в первобытных племенах, доживших до наших дней (Новая Гвинея, индейцы Северной Америки, народы Севера России), можно наблюдать «нетипичное» развитие: перепутанные роли полов, культурно-психологическая «смена» пола, описанная в 20-х годах прошлого века советским этнографом Богораз-Таном.

Уже в тот, начальный период становления человечества, биологическое разделение полов, утрачивая актуальность, передает эстафету социальным факторам развития, начинают формироваться социокультурные роли полов. Устанавливается диктат одного пола, сосредоточившего в своих руках главные ресурсы общества и право их распределения. Этот же диктат дает право именовать всех подчиненных людей и приписывать им роли и нормы поведения. Очевиден факт, что гендер, в отличие от биологической дифференциации полов, является не природным качеством мужчин и женщин, а конструируется, выстраиваясь вслед за культурной парадигмой традиции и своего времени.

Достаточно проследить динамику гендерных отношений в эпоху античности, и Средних веков, Новое время, ознакомиться с идеями древнейшей философии, древних греков, Просвещения, классической философии, проникнуть в суть психоанализа, чтобы прийти к однозначному выводу: история – это постепенное, но неуклонное закрепление вторичности женщин, насильственно перемещенных из общественной в частную сферу, подчинение диктату маскулинной культуры, приписывающей «второму полу» нормы поведения, стиль жизни и социокультурные роли.

Реконструкция узловых моментов истории, теории, методологии и практики развития философии гендера в мире и в Азербайджане, на наш взгляд, позволяет сформулировать некоторые выводы по предстоящей динамике гендерных исследований.

Становление гендерных исследований. То пренебрежение, с которым становящиеся гендерные исследования воспринимались в самых элитных кругах - поражает. Невежество и предрассудки вокруг гендерной проблематики - достойны анекдота, если бы ситуация не

была столь серьезной. Несколько слов о тайнах гендера, далеких от остроумных шуток по щекотливой теме взаимоотношения полов.

По сути, гендерная методология, попутно имея целью развеять наиболее устоявшиеся стереотипы по поводу полов и их взаимоотношений, возводила на новом фундаменте совершенно уникальное мировоззрение. В этой перспективе гендер сам становился уникальным и практически действенным мировоззрением, призванным опрокинуть «абсолютные истины» истории человечества.

Согласно современным представлениям, гендер - понятие, которое должно отразить тот факт, что общество состоит не просто из «человеков», индивидов, а из мужчин и женщин, роли и нормы поведения которых в истории часто менялись, а потому эти два пола никогда не были всецело равноправными.

До начала гендерных исследований не обращалось внимания на тот факт, что если при описании истории используется только позиция и интересы одного пола, то такая история является не полной, односторонней и играет роль идеологии того пола, который господствует в обществе. Подлинная история развития человечества, таким образом, искусственно преобразуется и упрощается, в ней скрываются и игнорируются значимые нюансы реальных событий, которые с ее точки зрения не представляют интерес или же «противоречат истине». Представители гендера отмечают, что историческая наука «патриархальна», из событий ее интересуют – в основном революции, войны и сопровождающее их насилие, которое рассматривается главным фактором развития. Существующую до гендера историю писало сознание, в котором царили категории силы, борьбы, насилия, стремление бесконечного достижения очередных побед, с завидным постоянством заканчивающихся тотальным поражением, многочисленными кризисами, ведущими к глобальным духовным, социальным и природным экологическим катастрофам.

В таком понимании расширяется понятийное пространство гендерных исследований, охватывающих не только и не столько «женскую проблематику», но и практику поиска гармонии между любыми «слабым» и «сильным» оппонентами, позволяя полностью раскрыть потенциал человечества в единстве его двух взаимодополнительных составляющих (женщин и мужчин).

Далее гендерные исследования отмечают специфику расового, этнического, религиозного, политического и любого другого насилия, существующего в современном мире и проявляющегося в сотнях моделях развития народов мира. Они, наконец, фиксируют, что с разрушением блокового противостояния отнюдь не ослабла, а, напротив, ужесточилась политика силы и принуждения в мире.

Область гендерных исследований должна быть расширена: взаимоотношение мужчин и женщин - это лишь один, пусть и наиболее важный и яркий аспект гендера, одна из арен, на которой разыгрывается драма взаимодействия «сильного и слабого», носителя власти и подвластного человека.

Гендерные исследования практически доказали, что дело во многом обстоит именно таким образом. Джермейн Грир («Женщина-евнух»), вводя в научный оборот термин патриархального общества, доказательно выявила, что освобождение женщины - это также и освобождение мужчин. А это освобождение, по мысли Адриен Рич (автора книги «Женщиной рожденная»), возможно на пути реинтеграции (нового воссоединения) женского и мужского стиля мышления и создания универсального рационально-интуитивистского языка осмысления реальности.

Ранее Кэролин Мерчант в книге «Смерть природы (феминизм и экология)» ярко описала то, к чему приводит односторонний рационализм, принявший с XVII века форму всепроникающего механистического детерминизма. К. Мерчант проанализировала язык науки периода ее зарождения и пришла к выводу, что он является «языком насилия» ученого -

«патриарха» над природой – «женщиной». По мнению этого автора, со времени появления механистической науки эксплуатация природы и женщины неразделимы и протекают в рамках единого патриархального мировоззрения.

Философия «силы», однако, имеет пределы развития, связанные с обострением глобальных экологических проблем, вызванных к жизни неразумной политикой правления патриархального общества. Эта наиболее сильная сторона критики «общества отцов» со стороны феминисток привела к формулированию особой теории неразрывной связи и синтеза феминизма, духовности и экологии - экофеминизма, представленной в работе Шарлен Спретнак – «Политика женской духовности». В своих более ранних работах Ш. Спретнак проводила критику «патриархальных» религий, отмечая, что им предшествовал более 20-тысячелетний период «матриархальных» религий, в которых было представлено целостное экологическое мышление женщины, характеризующееся высокой степенью духовности и природной естественности.

Таким образом, феминизм провел критику почти всех основополагающих мировоззренческих и прагматических принципов патриархальной цивилизации, демонстрируя, что данная цивилизация обречена на гибель в случае отказа от новых принципов, вытекающих из гендерных исследований.

И последним бастионом в этом споре явилась экономика, против которой был произведен очередной залп феминистской критики. Хейлз Хендерсон в книге «Создавая альтернативные модели будущего» отмечает, что доминирующие в мире модели экономического развития направлены на неограниченный рост, теряющий всякие разумные пределы. Это типичный пример маскулинной культуры ведет к экологической катастрофе, избежать которую может помочь переход от культуры «Нефтяного века» к культуре «Солнечного века». Основу последней культуры составляют складывающиеся экологические, женские, гражданские организации и движения за мир, настаивающие на отказе от принципов корпоративной экономики, проповедующей безграничное насилие и диктат. Здоровый баланс женских и мужских ценностей, таким образом, должен помочь обществу решить надвигающиеся проблемы.

К сожалению, говоря об объединении мужских и женских ценностей, феминистки, в свою очередь, забывают еще об одном «угнетенном классе» - детях. В психологических работах доказано, что специфика восприятия и понимания мира детьми до 10 лет значительно отличается от представлений взрослых, в первую очередь за счет превалирования невербальной информации над вербальной. Но именно в гендерных исследованиях было показано, что засилье вербальной, рационально и логически организованной информации и является характерной чертой патриархальной цивилизации. Поэтому истинный синтез должен учитывать и мирозерцание детей, являющееся наиболее «культурно нетрансформированным», а потому и истинным постижением мира.

Классические исследования социальной проблематики нередко включали в себя взаимоотношения мужчин и женщин, взятые в их противопоставлении друг другу, выстраивая таким образом бинарные ряды. Анализ таких бинарных рядов представлял картины линейных отношений, определяющих многообразие связей между полами в общественной и приватной жизни. В сформированной такими методами картине мира противоречия, формы подчинения, распределение ролей мужчин и женщин понимались исходя из общественного разделения труда, при котором мужчины в основном занимали нишу общественных отношений, а женщины – приватную сферу жизнедеятельности. С другой стороны, существующее разделение функций женщин и мужчин с позиций культуры рассматривалось как естественное положение дел, сформированное жизненно важными нормами и ценностями общества.

Пересмотр этой концепции начался со становления феминизма, сначала как различ-

ные практики женского движения, а затем и как теоретическая ревизия социальных и гуманитарных наук, их концепций, касающихся взаимоотношений полов.

Свое дальнейшее развитие феминизм получил в контексте гендерных исследований, которые, в отличие от первого направления, стремились выявить условия и методы установления подлинного равноправия между мужчинами и женщинами.

Понятие гендера заняло прочное место в проблематике социальных и гуманитарных наук, что определяет необходимость исследования гендера в ракурсе его места в классических, неклассических и постнеклассических парадигмах познания.

С формированием понятия «гендер» начинают более активно, чем при феминизме, пересматриваться мужские и женские роли в обществе. В процессе критики представлений классической социологии о природе отношений между полами оформляется гендерный подход, который становится важной характеристикой любых социальных исследований. В его рамках статус пола перестает быть заранее приписанным. Гендерные роли при новых условиях исследования интерпретируются через социально организованные отношения власти и неравенства.

Культурная интерпретация гендера наделяет представителей полов различными культурно-символическими характеристиками. Так было при матриархате, когда доминировали женские качества, так происходит и после установления патриархата. Например, с момента повсеместного торжества идеалов патриархата маскулинности приписываются рациональные, духовные, божественные культурные начала, а феминности - чувственные, телесные, природные.

Становление неклассических подходов к гендеру началось с анализа и интерпретации культурных ролей, которыми наделялись полы. В частности, такая интерпретация заключалась в применении к этим ролям метода деконструкции, позволившего проникнуть в тайный смысл культурных метафор, вскрывать их подлинную, но скрытую от взгляда, логику, которую в классическом познании представляли как бинарную оппозицию характеристик полов. Естественно, что при такой оппозиции двух начал одно из них находится в подчинении другого. Поэтому сконструированные различия являлись всего лишь признаком доминирования. Таким образом, гендерные исследования показали, что бинарные различия не носят природный характер, а являются конструкциями идеологии или культуры.

Вследствие этого гендерные исследования дают основания утверждать, что любая культура построена на асимметрии, и все ее проявления в различных областях, в том числе и в научном знании, идеологически обусловлены фактором доминирования маскулинности над феминностью, приоритетом ценностей и норм, характерных для мужчин, и предписываемых с их стороны нормами поведения женщин. Знания о мире – это мировоззрение мужчин, а потому они субъективны, односторонни и не могут быть полными до того, как они будут дополнены мировоззрением женщин. Но простого такого дополнения, как уже отмечалось, явно не достаточно, предстоит осуществить синтез двух этих мировоззрений, отнюдь не механический, а органичный. А такой подход становится возможным лишь в рамках постнеклассического познания, которое стремительно развивается в последнее время. Именно поэтому формирование гендерного подхода в социальном и гуманитарном знании можно рассматривать как направление постнеклассического познания, которое ведет к реконструкции ценностных ориентаций человека и ревизии многих представлений и истин, ставших стереотипами.

Опора гендерного подхода на большинство современных философских течений - свидетельство его междисциплинарного характера.

Не случайно отмечается, что «характерные черты современного социального познания – ориентация на актуальную социальную проблему, метафоричность и неоднозначность понятий, отказ от дихотомичного мышления, междисциплинарность, гетерогенность,

холизм – требуют от исследователя особой критической рефлексии в отношении используемой методологии. Указанные черты позволяют характеризовать современное социальное познание как интегративное» [1, с. 9].

Гендерный подход является примером интегративной методологии. «Интегративная стратегия является ведущей в развитии гендерного подхода и реализуется посредством следующих направлений: во-первых, через расширение предмета и субъектов исследования (мужские, женские, квир-исследования); во-вторых, посредством синтеза макро- и микро-анализа в изучении гендерных аспектов социальных феноменов и процессов; в-третьих, через внедрение в содержание научных исследований, образовательных программ и структур, в деятельность общественных движений; в-четвертых, посредством преодоления оппозиции «мужское»/«женское» в изучении общественных явлений в результате признания мужчин и женщин гетерогенными группами, что позволяет позиционировать гендерные различия как вероятностные и ситуативные» [2, с.176].

В отличие от классической научной деятельности, исключающей из анализа все субъективные факторы, средства познания и изменяющиеся начальные условия, неклассическая научная деятельность, напротив, считает их важнейшими атрибутивными частями познания.

Постнеклассическое понимание научной рациональности сделало ещё больший акцент на субъективной стороне познавательного процесса, признав значимость разнообразия субъектов познания и их ценностных ориентаций, роль социокультурного и герменевтического подходов (исторического и социального контекста, в котором эти субъекты действуют). «Постнеклассическая наука расширяет роль рефлексии над деятельностью, в рамках которой изучаются объекты. Она учитывает соотнесенность характеристик получаемых знаний об объекте не только с особенностью средств и операций деятельности, но и с её ценностно-целевыми структурами» [3, с.17].

Важным дополнением гендерного плана является парадигма отличающихся друг от друга восприятия и интерпретации мира со стороны мужчин и женщин.

Одним из подтверждений постнеклассической сути гендера является его опора на сетевой принцип исследования, игнорирующий иерархические построения. Об этом свидетельствует главный принцип гендерного исследования: обращение не к мужчине и женщине как таковым, а к отношениям, возникающим между ними в общественной и частной жизни и выстраивающимися в разнообразные сети.

Можно отметить, что гендерные исследования, являясь постнеклассическим типом рефлексии, должны занять свое место в междисциплинарных исследованиях, детерминируя новую логику и методологию познания. В связи с этим необходим всесторонний анализ взаимодействия гендера и культурологии, обогащения системных исследований культуры гендерным подходом.

Гендерные исследования в Азербайджане. Начиная с 90-х гг. прошлого века в Азербайджане, как и во многих других постсоветских республиках, начался подлинный бум гендерных исследований, подготовленный усилиями международных организаций. За короткий период были созданы многочисленные НПО и немногие научные центры, занимающиеся проблемами гендера и положения женщин. Сегодня, когда по разным причинам наметился определенный спад интереса к этой области исследований, можно, обратившись к накопленному опыту, подвести некоторые итоги.

Не давая оценки, действительно ли эти веяния соответствовали именно гендерному подходу, отметим, что для Азербайджана обращение к многочисленным, сложившимся за годы независимости проблемам женщин не только было оправдано, но и способствовало зеркальному отражению проблем мужского населения страны. Южный Кавказ в советское время был регионом патриархального отношения к женщине, которая традиционно рас-

смаatrивалась как хранительница домашнего очага и мать, занятая семьей и воспитанием детей. Резкое изменение ситуации произошло в постсоветское время, когда разрушился привычный уклад жизни.

Повсеместно возникшие многочисленные конфликты, резкое ухудшение экономической ситуации, нарастающая безработица и как следствие отток из региона в поисках работы мужского населения привели к масштабным демографическим изменениям. А это привело к стремительному выходу женщин на социальную арену общества, в котором они стали исполнять ранее традиционно мужские роли в сфере экономики и производства. Женщины составили абсолютное большинство в сфере здравоохранения и образования, значительно возросла их доля в ранее сугубо «мужских» сферах занятости. Даже по официальной статистике того времени, доля женского населения региона значительно опережала долю мужского населения. А если принять во внимание данные независимых экспертов, согласно которым из 15 млн. населения – 5 млн. (преимущественно мужчин) покинуло регион в поисках работы, то можно было смело констатировать, что Южный Кавказ все больше приобретал женское лицо.

Вместе с тем груз традиционного наследия все еще препятствовал возможностям женщин занять в политической сфере место, соответствующее их общественному значению. Власть, властные структуры, сфера принятия решений оставались всецело вотчиной мужчин, составлявших абсолютное большинство в исполнительной, законодательной и судебной ветвях власти всех уровней, в органах местного самоуправления и руководстве партийных и общественных организаций. Парадоксально, но факт, что женщины, составлявшие большинство избирателей, традиционно голосовали за мужчин, предоставляя им, как и в семье, бразды правления [4]. Эксперты полагали, что в политике, во властных структурах государства женщин должно быть не меньше, чем 15-30%, иначе государственность осуществляется по мужским стандартам, часто сводящимся к противостоянию, национализму, войнам.

Азербайджан - страна сложного, противоречивого исторического развития, запечатленного в культуре народа под влиянием многих мировых и региональных религий, сформировавших особую атмосферу толерантности и восприимчивости к чужой религии и культуре. С утверждением на всей территории Азербайджана ислама эта восприимчивость продолжала существовать, а нормы и запреты по отношению к женщинам были мягче, чем в других мусульманских странах. Российское влияние, стремительное развитие промышленности, ускорившие процессы урбанизации, увеличивали терпимость населения и либерализм общественного мнения, в том числе и по вопросу образования женщин, наделения их гражданскими правами, в чем особенно преуспели азербайджанские просветители.

Азербайджанское Просвещение (вторая пол. XIX в.) впервые на Востоке подняло вопрос о положении женщины. Проблема прав и свободы женщины сложилась и стала разрабатываться во всех аспектах именно в контексте этого направления, оказавшего известное влияние на соседние мусульманские страны. Более того, данная проблема интерпретировалась как одна из центральных проблем социокультурного развития, роста самосознания и начала консолидации азербайджанского народа. Отцы-основатели просвещения М. Ф. Ахундов [5] и Г. Зардаби [6] и их последователи постоянно возвращались к этой теме, перманентно усиливая ее социальное значение. Так, в начале прошлого века Г. Минасзев заявлял: «Пока не будет разрешен женский вопрос, пока мусульманская женщина будет находиться в положении рабыни, пока слово «арвад» (женщина) будет самым оскорбительным среди мусульман словом, пока наши матери и жены остаются в атмосфере непроглядной тьмы, беспросветного невежества и умственного убожества, - все наши громкие фразы о том, что мусульмане приобщаются к общечеловеческой культуре, что они – сторонники прогресса, цивилизации и всех ее атрибутов, вроде свободы личности, слова, убеждений и

т. п., все эти фразы будут отдавать неискренностью и грубым бахвальством» [7].

Важно отметить, что в конце XIX – начале XX вв. в Азербайджане демографическое соотношение населения было в пользу мужчин, что увеличивало социальную ценность женщин. Так, согласно статистике, в начале XX-го века в России на 100 мужчин приходилось 103 женщины, а в Азербайджане - 87. На начало 1901 г. население Азербайджана составляло 54% мужчин и лишь 46% - женщин. Такая ситуация продолжала наблюдаться еще и в 1926 году, когда мужчины на 112 тыс. превышали число женщин [8]. Возможно и по этой причине распространенное среди мусульман многоженство редко практиковалось в Азербайджане.

Просвещение повсеместно видело панацею в образовании, а потому и в Азербайджане модернистские программы изменения положения женщин расписывались в русле создания женского образования. В 1901 г. открывается первая русско-татарская (мусульманская) школа для девочек, в 1905 г. известный меценат и нефтепромышленник З. Тагиев организует школу для девушек-мусульманок, а его супруга С. Тагиева создает комитет мусульманских женщин, который с 1906 г. занялся благотворительностью среди женщин в г. Гянджа. Х. Алибекова в 1911 г. начинает выпускать первый женский журнал «Ишыг» («Свет»). Журнал «Молла Насреддин» (1906 - 1931 гг.) неоднократно обращался на своих страницах к проблеме женщин. Словом, к моменту установления независимости Азербайджан прошел путь, позволяющий Парламенту АДР уже на одном из своих первых заседаний вынести на обсуждение предложение о равенстве прав женщин и мужчин. Планируемые выборы в Учредительное Собрание АДР были предварены законодательными актами, предусматривающими полное равенство прав мужчин и женщин, в том числе и по вопросу предоставления женщинам права голоса и баллотирования в верховный законодательный орган страны. Советская оккупация сорвала эти планы, но привела в действие радикальную для мусульманской страны модернизаторскую программу «освобождения женщины Востока».

Женское движение в Азербайджане должно было стать образцом для подражания для всех стран Востока, большинство из которых было мусульманскими. И действительно, на первых порах это был весьма мощный стимул и образец для подражания: женщина сбросила чадру, она активно включилась в общественную жизнь, ее избирательные права никем не оспаривались, напротив, советская власть в области женской политики проявляла особую заботу и взвешенность [9]. С одной стороны, женщины моментально стали «равными» в правах с мужчинами, с другой - этот процесс был инспирирован властями, и женщины были лишены важного опыта достижения своих прав в непосредственной социальной борьбе, как это было на Западе.

С 8 по 11 февраля 1921 г. в Баку прошел первый съезд беспартийных женщин Азербайджана. Съезд принял Обращение «Ко всем женщинам Востока» [10], риторический характер которого усугублялся сплошной безграмотностью контингента, к которому оно вызывало.

Началось массовое вовлечение женщин в общественную жизнь и трудовую деятельность. Если в 1929 г. - на производстве было занято всего 3000 женщин, то в 1933 г. их уже было 15000, причем в сельском хозяйстве 37% работников составляли женщины [11, с.347]. Разрыв между первым и вторым съездами женщин составил 36 лет: он состоялся только в 1957 году (28 - 29 марта), 482 из 745 делегатов были членами партии. Повестка дня: «Обсуждение роли женщин в реализации решений XX съезда КПСС» [12].

3-ий съезд женщин состоялся 20-22 октября 1967 г., из его 506 участников 85% были членами КПСС, 9 - членами Верховного Совета СССР, 57 - ВС Азерб. ССР, 178 представляли местные советы, на 102 женщин-рабочих, приходился 141 партийный работник, представитель комсомола или профсоюзов. Повестка отражала эпоху: «Великий Октябрь и азербайджанская женщина» (50-летие образования СССР).

14 - 15 сентября 1998 года прошел первый «независимый» съезд азербайджанских женщин, второй - в сентябре 2003 г.

Как и во всем мире пик женской активности в Азербайджане пришелся на годы Второй мировой войны, когда в сельском хозяйстве - 78%, а в городе - 60% работающих составили женщины [13, с. 136-137]. За эти же годы женщины демографически сравнялись, а затем и значительно вышли вперед по сравнению с мужским населением республики (ср.: 1939 г. - жен. - 1562,6, муж. - 1642,6; 1959 г. - жен. - 1941,1, муж. - 1756,6).

Усиление социальной роли женщин поощрялось специальной системой квот, определяющей процент женщин во властных структурах. Так, в Верховном Совете Азерб. ССР 1985 года из 450 депутатов – 179 (39%) составляли женщины - (по СССР - 32,8%, по республикам - 50,3%). Из этих 179 депутатов-женщин - 85,4% (мужчины только 25,4%) были колхозницами и рабочими.

В перестройку резко сокращается число женщин в выборных органах: процент женщин-депутатов по СССР упал с 50% до 27%. В Верховном Совете Азербайджана 1991 г. из 349 депутатов - женщин было 17 чел. - 4,8%. Милли Меджлис (Парламент) 1992 г. - из 50 депутатов - женщин 3 - 6%. В парламенте 1995 г. их было - 15 (12%) против 109 (88%) мужчин, а в парламенте 2000 г. – 13 (11%), против 111 – (89%). Примерно похожая ситуация сложилась в органах исполнительной власти. В Азербайджане из 77 глав исполнительной власти только 2 были женщинами - 2,6%. В составе азербайджанских партий того времени половину составляли женщины, но в руководстве их было лишь треть, и лишь одну партию возглавляла женщина. В то же время в Азербайджане действовало около 50 женских организаций, в трех из них число членов превышало 2000 человек.

В 2002 г. на 1000 мужчин в возрасте 25 лет приходилось 1039-1121 женщин, а в возрасте от 40 до 60 лет – 1060-1213. Женщины составляли 45% трудовых сил, но в руководстве было представлено 1,5%. 60-70% безработных составляли женщины. По отраслям это выглядело следующим образом: здравоохранение и образование – 65% (сфера образования наиболее полно отражала ситуацию гендерной асимметрии в республике: если в 1980 г. женщины-педагоги составляли 54,4%, то в 1994 уже 65%), наука – 43%. Министры – 9%, послы - 11%, судьи - 18%, адвокаты – 21%, в полиции - 2%, 55 % беженцев и переселенцев - женщины. Доля участия в государственной экономике (1990 г.: ж. – 41,8%, м. – 58,2%; 1997 г.: ж. - 46,9%, м. - 53,1%) отражала устойчивую тенденцию снижения числа мужчин и наращивания числа женщин в ней.

Приватизация, начавшаяся в Азербайджане очень поздно, имела сугубо «мужское лицо». Участники приватизации: 90% - мужчины, и всего 7% женщин являлись руководителями прошедших через регистрацию малых предприятий. По результатам опроса того времени 86% женщин не хотело создавать личный бизнес.

Как и на Западе, женское движение на Южном Кавказе начиналось со слепого копирования патриархальных ценностей, «подстраивания» норм поведения женщин под мужские образцы. В исследованиях того времени отражается как раз этот момент перекося в пользу женской (силовой), а не гендерной тематики. Общество стало свидетелем становления новых женских «гетто», закрытых для гласности.

После Пекинской конференции [14] международные организации усилили требования к государствам по повышению роли женщины в жизни общества. В Азербайджане был создан Государственный Комитет по делам женщин, принято постановление «О мерах, направленных на усиление роли азербайджанской женщины» (14.1.1998 г.), опубликован указ президента «О повышении роли женщины в жизни общества» (2001 г.), который предполагал вновь ввести систему «женских квот».

Существует мнение, что рост женских неправительственных организаций - это результат вытеснения женщин из сферы принятия решений. Признавая верность такой пози-

ции, следует отметить, что без финансовой поддержки западных фондов вряд ли возможен такой рост вообще. По счастью, волна роста НПО на постсоветском пространстве совпала с пиком увлечения Запада гендерной проблематикой и особым отношением международных организаций к положению женщины в мире. Но верно и то, что женская толерантность и интуиция всегда были жизненно важны для мира политики, находящегося в тисках патриархальных силовых стандартов.

Обсуждалась и другая версия: во всех трех республиках Южного Кавказа произошла демографическая катастрофа, при которой число мужского населения значительно сократилось: первая советская эмиграция, войны, высокая смертность мужчин, широко-масштабный выезд за рубеж для заработков. Гендерная ситуация в регионе была крайне дестабилизирована и женщины поневоле начали играть не свойственные им социальные роли, быстро заполняя образовавшиеся ниши.

Трудности экономического и социального порядка привели к тому, что в Азербайджане стала наблюдаться еще большая ориентация общества на институт семьи и ее ценности. Между тем процессы, шедшие в республике, были направлены против этих присущих обществу ценностей. Мужская половина общества весьма болезненно наблюдала, как женщина постепенно превращается в основного добытчика средств пропитания и существования.

Разворачивающееся третье тысячелетие (как в политике, так и в экономике) будет по нарастающей требовать привлечения именно «женских качеств». Одновременно будет происходить ослабление потребности в «мужских качествах». Аграрная и промышленная эпохи, мобилизовавшие некогда мужскую физическую силу, заканчиваются, начинается «женский век» информационных технологий, требующий интуицию, внимательность, тщательность в работе. Потребность в «мужских» и «женских» качествах остается, меняется их соотношение.

Эти изменения в мире, к сожалению, упорно не хотели замечать. Спад интереса к гендерной проблематике, таким образом, имеет свои политические и социальные причины.

Демографическая ситуация - это не только репродукция с жестко закрепленными функциями мужчин и женщин. Это, напротив, в значительной мере процесс перераспределения роли женщин и мужчин (в кризисных и стабильных ситуациях) в экономике, политике, культуре, в широком смысле слова в социальной сфере общества. Все эти процессы в Азербайджане стимулированы политическими процессами, ведущими к трансформации структуры общества и его системы. Женщина не просто заменяет мужчину в обществе, она берет на себя его гендерную роль, что также опасно. Женщина: мать и отец в одном лице, педагог, учитель, воспитатель - это угроза феминизации подрастающего поколения, а, следовательно, и общества. Эта ситуация должна стать предметом общественных обсуждений и фактором принятия государственных программ. Наряду с увеличением числа женщин в сфере принятия решений должен происходить рост числа мужчин в сферах профессиональной деятельности, в которых наблюдается явная гендерная диспропорция.

Заключение. Подводя итоги, можно отметить, что завершившийся первый этап развития гендерных исследований и изучения проблемы женщин в Азербайджане в целом носил просветительский характер, направленный на знакомство общества с основными принципами равенства полов. При этом по понятным причинам был осуществлен явный перекос в сторону большего внимания к проблемам женщин, чем мужчин. Такая ситуация не уникальна, она имела место в западных странах, первыми начавших исследование отмеченных проблем. Именно в среде западных феминистов начался постепенный переход сначала к гендерному подходу, а затем и к исследованию проблем мужчин, с целью выяснения необходимых мер для становления подлинного равенства полов [15]. Представляется, что такой же путь должен будет пройти Азербайджан.

Итак, на основе предпринятого анализа можно утверждать, что предстоящий для

Азербайджана второй этап будет связан с более глубоким освоением гендерного подхода и исследованием проблем мужчин с целью выяснения необходимых процедур для становления подлинного равенства полов в стране.

Список литературы

- 1 Здравомыслова Е., Темкина А. Введение. Социальная конструкция гендера и гендерная система в России //Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период. -СПб: ЦНСИ, 1996. -95 с.
- 2 Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера // Социологический журнал. Москва. -1998. -№ 3. -С. 171-182.
- 3 Акулич М. М., Левенских И. А. Гендерные роли в классических и постклассических социологических теориях//Вестник Тюменского государственного университета. -2010. - № 4. -С. 14 – 20.
- 4 Мовсумова Л.Д. Проблема женщины в духовной культуре Азербайджана. –Баку: Элм, 1996. -192 с.
- 5 Ахундов М.Ф. Избранные произведения. –Баку: Азернешр, 1987. -294 с.
- 6 Зардаби Гасанбек. Избранные статьи и письма. –Баку: Изд-во АН АзССР, 1962. -488 с.
- 7 Минасзев Г. Открытое письмо редактору газеты «Иршад» Ахмед-беку Агаеву. -Газ «Закавказье», 1907. -№ 118.
- 8 Азербайджанская ССР в цифрах//Краткий статистический сборник. –Баку: ЦСУ, 1970.
- 9 Обращение «Ко всем женщинам Востока»//Газета «Правда» от 5.12.1917.
- 10 Журнал «Народы Востока». –Баку. -1920. -№ 1. –С. 18.
- 11 История государства и права Азербайджанской ССР. –Баку: Элм, 1971. - 476 с.
- 12 Гурбанова С.А. Женщины страны Советов. -Москва, 2012. -127 с.
- 13 Женщины страны Советов. Москва: Изд-во политической литературы, 1977. -240 с.
- 14 Четвертая Всемирная Конференция по положению женщин. Пекин, 4-15 сентября 1995. ООН.
- 15 Феномен пола в культуре//Материалы международной научной конференции, Москва, 15 - 17 января. Москва: Рос. Гос. Гуманит. Ун-т, 205 с.

С. Адыгезалова

Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық Университеті, философия және әлеуметтік ғылымдар кафедрасы, Баку, Әзірбайжан

Әлемдегі және Әзірбайжандағы гендерлік зерттеулерді дамыту

Аңдатпа. Әлемдегі гендерлік зерттеулердің ауқымды дамуы өткен ғасырдың 60-шы жылдары болды. Посткеңестік кеңістіктегі бұл зерттеулер марксистік-лениндік әдіснаманың күйреуінен кейін терең дағдарысты басынан өткерген дүниетанымға, философияға және әлеуметтік танымға елеулі өзгерістер енгізді. Философияда постмодернизмнің жаңа дәуірі басталды, онда гендерлік зерттеулер синергетика, экология, әлем мәдениеті және басқа да классикалық емес бағыттармен қатар танымның жаңа бағыттарының негізін қалады.

«Екінші табиғаттың» - мәдениеттің дамуы бүгінгі күнге дейін әйелдер мен ерлердің сегрегация процесін үздіксіз жүзеге асырады, олардың мінез-құлқының уақытша нормаларын белгілейді, белгілі бір құндылықтарды, жалпы екі жыныстың дүниетанымын бекітеді, олар бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленіп, кейде полярлық қарама-қарсылыққа жетеді. Бұл тұрғыда жыныстардың өзара қарым-қатынасы мен ролі танымның Тарихи түрлерінде, әртүрлі әлеуметтік және гуманитарлық

ғылымдарда кеңінен ұсынылған екілік оппозицияның схемасында жиі орын алады.

Бұл тұрғыда гендердің бастапқы, бірнеше жеңілдетілген анықтамасын ұсынуға болады, олай деп әрбір нақты қоғамдағы ерлер мен әйелдердің мінез-құлық жиынтығы мен ерекшеліктерін, рөлдері мен құндылықтарын зерттеудің ғылыми-философиялық бағытын түсіну қажет.

Мақалада әлемдегі және Өзірбайжандағы гендер философиясының дамуының тарихы, теориясы, әдіснамасы мен практикасының түйінді сәттерін қалпына келтіруге талпыныс жасалады.

Мақалада зерттеу әдісімен тарихи-философиялық талдау таңдалған.

Ғылыми жаңалық әлемдік феминизмнің гендерлік зерттеулерге өзгеру кезеңдерін қайта құру, Өзірбайжандағы гендерлік зерттеулерді дамытудың бірінші кезеңінің қорытындысын шығару және оның екінші кезеңінің мәндік ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Автор бүгін ағартушылық және феминистік сипатта болған бірінші кезең аяқталды деп санайды.

Қорытындыда қабылданған талдау негізінде Өзірбайжанда болатын екінші кезең жыныстардың шынайы теңдігін қалыптастыру үшін қажетті рәсімдерді анықтау мақсатында Гендерлік тәсілге көшуге және ерлердің проблемаларын зерттеуге байланысты болады деп бекітіледі.

Түйін сөздер: феминизм, гендер, әлемдегі гендерлік зерттеулер, Өзірбайжандағы гендерлік зерттеулер, гендерлік статистика және демография, әйелдердің жағдайы, әйелдердің тарихи және қазіргі заманғы мәселелері.

S. Adygezalova

Department of Philosophy and Social Sciences of Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

The Development of gender studies in the World and in Azerbaijan

Abstract. The large-scale development of gender research in the world took place in the 1960s. These studies in the post-Soviet space made serious changes in the world view, philosophy and social knowledge, which experienced a deep crisis after the collapse of the Marxist-Leninist methodology. In philosophy, a new era of postmodernism began, in which gender studies, along with synergy, ecology, a culture of peace and other non-classical directions, laid the foundations for the newest directions of knowledge.

The development of the «second nature» - culture until today permanently carries out the process of segregation of women and men, establishing temporary norms of their behavior, consolidating certain values, in general worldviews of the two sexes, which differ significantly from each other, sometimes reaching a polar opposite. In this regard, gender relationships and roles often fit into the pattern of binary opposition, widely represented in historical types of knowledge, in different social and humanitarian sciences.

In this context, it is possible to imagine an initial, somewhat simplified definition of gender, which should be understood as the scientific and philosophical direction of research into the totality and characteristics of the behaviour, roles and values of men and women in each particular society.

The paper attempts to reconstruct the nodal moments of history, theory, methodology and practice of gender philosophy development in the world and Azerbaijan.

The method of research in the article is selected historical and philosophical analysis.

The scientific novelty consists in reconstruction of the stages of transformation of world feminism into gender research, summing up the results of the first stage of gender research development in Azerbaijan and determining the essential features of its second stage. The author believes that the first phase, which was educational and feminist, has now been completed.

On the basis of the analysis undertaken, it is stated that the forthcoming second stage in Azerbaijan will involve a shift to a gender approach and a study of men 's issues, with a view to determining the necessary procedures for the establishment of true gender equality.

Keywords: feminism, gender, gender researches in the world, gender researches in Azerbaijan, gender statistics and demography, position of women, historical and modern problems of women.

Reference

- 1 Zdravomyslova E., Temkina A. Vvedenie. Social'naja konstrukcija gendera i gendernaja sistema v Rossii [Introduction. Social construction of gender and gender system in Russia], Gendernoe izmerenie social'noj i politicheskoy aktivnosti v perehodnyj period [Gender dimension of social and political activity in the transition period] (CNSI, Saint Petersburg, 1996, 95 p)
- 2 Zdravomyslova E., Temkina A. Social'noe konstruirovanie gendera [Social construction], Sociologicheskij zhurnal [Sociological journal]. 3, 1998, pp. 171-182
- 3 Akulich M.M., Levenskikh I.A. Gendernye roli v klassicheskikh i postklassicheskikh sociologicheskikh teoriyah [Gender roles in classical and postclassical sociological theories], 4, 2010, pp. 14-20
- 4 Movsumova L.D. Problema zhenshhiny v duhovnoj kul'ture Azerbajdzhana [The problem of women in the spiritual culture of Azerbaijan] (Elm, Baku, 1996, 192 p)
- 5 Akhundov M.F. Izbrannye proizvedeniya [Selected works] (Azerneshr, Baku, 1987, 294 p)
- 6 Zardabi Hasanbek Izbrannye stat'i i pis'ma [Selected articles and letters] (Publishing house of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, Baku, 1962, 488 p)
- 7 Minasazov G. Otkrytoe pis'mo redaktoru gazety «Irshad» Ahmed-beku Agaevu [Open letter to the editor of the newspaper «Irshad» Akhmed-bek Agayev] (Gas «Transcaucasia», 1907, No. 118)
- 8 Azerbajdzhanskaja SSR v cifrah [Azerbaijan SSR in figures], Kratkij statisticheskij sbornik [Brief statistical compilation] (CSO, Baku, 1970)
- 9 Obrashhenie «Ko vsem zhenshhinam Vostoka» [Appeal «To all women of the East»], "Pravda" newspaper, 5.12.1917
- 10 Zhurnal «Narody Vostoka». [«Peoples of the East» magazine], Baku, No.1, p. 18
- 11 Istorija gosudarstva i prava Azerbajdzhanskoj SSR [History of the state and law of the Azerbaijan SSR] (Elm, Baku, 1971, 476 p)
- 12 Gurbanova S.A. Zhenshhiny strany Sovetov. [Women of the country of the Soviets] (Moscow, 2012, 127 p)
- 13 Zhenshhiny strany Sovetov [Women of the country of the Soviets] (Publishing house of political literature, Moscow, 1977, 240 p)
- 14 Четвертая Всемирная Конференция по положению женщин. Пекин, 4-15 сентября 1995. ООН.
Chetvertaja Vsemirnaja Konferencija po polozeniju zhenshhin [Fourth World Conference on Women], Beijing, UN, September 4-15, 1995.
- 15 Fenomen pola v kul'ture [The phenomenon of gender in culture], [Materials of the international scientific conference, Moscow, January 15-17] (Ros. State Humanist. University, Moscow)

Информация об авторе:

Адыгезалова С.М. - доктор философии, доцент кафедры философии и социальных наук Азербайджанского государственного педагогического университета, Баку, Азербайджан.

Adygezalova S. - Doctor of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy and Social Sciences, Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan.

А.А. Кудайбергенова

*Кафедра философии Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: aray4ik191195@mail.ru)*

Коммеморация личности Мустафы Шокая: памятники, кинематограф

Аннотация. В настоящей статье проанализированы коммеморативные практики Мустафы Шокая в современном культурном пространстве Казахстана. Рассмотрены две категории практик памяти, наиболее доступных для широкой массы – памятники и кинематография с помощью соответствующих методологических инструментов. Автором статьи особое внимание уделено причинам, мотивациям и акторам практик памяти Мустафы Шокая. Акторами памяти являются его «земляки», а памятники расположены в Кызылординской области, где родился Шокай. Статья подготовлена в рамках проекта ««Места памяти» в современной культуре Казахстана: процессы коммеморации в публичных пространствах».

Ключевые слова: Мустафа Шокай, коммеморация, практики памяти, памятники, бюсты.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-107-118>

Введение. В современной культуре Казахстана существуют различные практики коммеморации отдельных исторических личностей. Это и памятники ханам, батырам (историческим героям, воинам), поэтам, ученым, политическим и культурным деятелям.

Причиной этого может служить тот факт, что в своих воспоминаниях люди пытаются реконструировать прошлое и находят в коммеморации действенный способ подтвердить единство с другими и упрочить связи внутри того или иного сообщества [1]. Например, К. Тернер считает, что практики памяти являются инструментом, посредством которого общество «вспоминает, маркирует, олицетворяет, дискусирует на тему своего прошлого» и создает чувство принадлежности и единства [2].

Можно выделить отдельную «категорию» подобных практик памяти в Казахстане – открываются музеи, устанавливаются различного рода памятники, даются имена улицам, проводятся конференции, форумы и круглые столы, посвященные национальной интеллигенции, подвергшейся репрессиям со стороны Советской власти.

Постановка задачи. Анализ практики Мустафы Шокая в культурном пространстве казахстанского общества.

Цели. Изучение практик памяти, выражающихся в виде памятников, бюстов, стел, а также анализ художественных и документальных фильмов, посвященных Мустафе Шокаю.

История. В 1990 году в Костанайской области были воздвигнуты памятники в честь А.Байтурсынова, М. Дулатова, а в 1998 г. – в селе Актогае, в Восточно-Казахстанской области, установлен памятник «Уш арыс» А. Букейханову, Ж.Акбаеву, А.Ермекову. Памятники, бюсты и мемориальные доски в честь А.Букейханова и А.Байтурсынова были воздвигнуты и за пределами Казахстана – в России (г. Москва – место захоронения А.Букейханова, г. Санкт-Петербург – город, где проходила Первая Государственная Дума, членом которой был А.Букейханов, г. Оренбург, где жил А.Байтурсынов).

С тех пор многое сделано в память об Алаш и лидерах этого движения и партии.

Малоизученными остаются коммеморативные практики личности Мустафы Шокая – видного казахского мыслителя, политика и общественного деятеля, посвятившего себя просвещению народов Центральной Азии, борьбе против колониального режима. В современном Казахстане все еще продолжают неоднозначные дискуссии о его личности. Дан-

ная тенденция прежде всего связана с его интересной для изучения биографией, а именно: с предложением нацистской Германии возглавить Туркестанский легион.

Стоит также сказать, что значимая историческая дата для памяти деятелей движения «Алаш» - 4 ноября 1988 года. В этот день Верховный суд Казахской ССР отменил решение Объединенного государственного политического управления при Совете народных комиссаров СССР о «разоблачении контрреволюционной и тайной террористической организации деятелей «Алашорды», созданной в целях вооруженного свержения советского правительства», которое включало в себя 14 представителей движения - Жусипбек Аймауытов, Ахмет Байтурсынов, Абдолла Байтасов, Дамолла Битлеуов, Хайретдин Болганбаев, Газымбек Биримжанов, Динмухамед Адилов, Миржакып Дулатов, Халел Габбасов, Мирза-Газы Есполов, Магжан Жумабаев, Елдес Омаров, Карим Жаленов, Ахмед-Сафе Юсупов. Среди них не было Мустафы Шокая, и в настоящее время все еще не была произведена его официальная реабилитация.

Несмотря на это в настоящее время идут активные коммеморативные процессы в публичных пространствах Казахстана. Снимаются фильмы, открываются памятники, в которых активно участвуют местные исполнительные органы, проходят научные дискуссии.

Методология и методы исследования. При исследовании коммеморативных практик Мустафы Шокая были использованы соответствующие поставленным задачам и целям методы – междисциплинарный, метод визуального наблюдения. Для изучения кинематографии был применен семиотический метод, позволяющий раскрыть символы, знаки любого культурного объекта.

За теоретическую основу исследования были взяты фундаментальные теоретическо-методологические подходы «Memory Studies», а именно: концепция мест памяти французского исследователя Пьера Нора.

В настоящей статье под термином «практики памяти», «коммеморация» понимается введенный П.Нора обобщенный термин «Lieu de mémoire» или «места памяти». Под ним понимаются любые объекты, которые стали символическим элементом наследия какого-либо общества. В контексте национальных мест памяти – это такие объекты, как памятники, эмблемы, любого рода торжества в честь людей или определенных событий, кинематография.

Результаты и обсуждение. Прежде чем непосредственно перейти к анализу практик памяти М.Шокая, следует обратить внимание на его биографию и контекст, в котором складывалась его жизнь.

Так, начало XX века ознаменовывается противоречивым и нестабильным политико-социальным состоянием общества на всех территориях бывшей Российской империи, включая Казахстан.

В период с октября по декабрь 1917 года состоялись первые организованные общекзахские съезды, где было принято решение о создании политической партии под названием «Алаш» и правительства «Алаш-Орда»: «Съезд поручил Алаш-Орде «немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть» над казахским населением» [3].

Лидерами движения «Алаш» были такие выдающиеся личности, как Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Миржакып Дулатов, Мустафа Шокай, Жаханжа Досмухамедов и другие [4].

Основными приоритетными направлениями своей деятельности, согласно программе «Алаш», были следующие положения: статус автономии внутри федерации казахскому народу; обеспечение равноправия вне зависимости от веры, пола, нации, расы; свобода слова и печати; неприкосновенность личности и т.д. [5].

Истоки становления современной казахстанской государственности берут свое начало с тех политических и социальных идей, основанных представителями движения «Алаш».

Фигуры лидеров данного движения постепенно популяризируются в современной казахстанской культуре. Учитывая историческую важность интеллигенции тех времен, становится очевидным тот факт, что практики их памяти или, другими словами, коммеморация, приобретают особую актуальность в настоящее время.

В современном Казахстане открываются музеи, устанавливаются различного рода памятники, даются имена улицам, проводятся конференции, форумы и круглые столы, посвященные национальной интеллигенции, подвергшейся репрессиям со стороны Советской власти.

М. Шокай родился 25 декабря 1890 года в селе Аулие-тарангыл, близ станции Сулу-Тобе, в ныне Кызылординской области. Обучался у аульного муллы, а затем поступил в русскую школу. В 1910 году окончил гимназию в Ташкенте. Затем М. Шокай поступил на юридический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Во время студенческой жизни тесно общался с представителями русской демократической интеллигенции. Уже в 1913 году по рекомендации Алихана Букейханова Шокай работал секретарем мусульманской фракции Государственной Думы России. В конце 1917 года Мустафа Шокай становится главой Туркестанского Временного совета, а после входит в состав правительства Алашской автономии.

В 20-30-е годы XX века начинается репрессивная политика в отношении представителей движения «Алаш», заключавшаяся в пропаганде тезисов о «контрреволюционной сущности «Алаш-Орды», «продажной сущности Алаш-Орды» с целью полного уничтожения казахской интеллигенции [6].

В январе 1918 года из-за разногласий с Советской властью Шокай был вынужден сначала скрываться в г.Ташкенте, затем через Россию приехать в г. Тифлис, где прожил два года. После свержения Грузинской республики он переезжает в Турцию, а уже после этого эмигрирует в Европу, в Париж. Нелегкая судьба политического деятеля и постоянное нахождение вдали от своей Родины не мешают ему активно поддерживать контакты с лидерами «Алаш», работать в качестве редактора французского журнала «Promethée» и быть членом Комитета «Франция-Восток» при поддержке французского правительства [7].

Находясь в эмиграции, Мустафа Шокай ведет антисоветскую деятельность – публикует статьи и очерки о политике большевиков в Казахстане на русском, английском, французском, турецком, польском языках. Подобная деятельность Шокая не только постепенно заслуживает авторитет среди научных кругов в Европе, но и привлекает внимание руководства нацистской Германии.

Нацистская власть предложила Шокаю возглавить будущий Туркестанский легион. Однако после ознакомления с условиями жизни заключенных в концлагерях он отказался, выдвинув определенные условия, которые бы поспособствовали спасению жизни своих соотечественников.

Мустафа Шокай умер 27 декабря 1941 года в г. Берлине по официальной версии от сыпного тифа. Однако жена Мустафы Шокая, Мария Яковлевна, была уверена, что его отравили, так как у него был иммунитет к сыпному тифу палочки.

Все коммеморативные практики личности М. Шокая можно разделить на три категории: 1) памятники (статуи, бюсты); 2) научные конференции, форумы; 3) кинематография (художественные и документальные фильмы). Среди всех коммеморативных практик личности Шокая наиболее доступными и известными широкой публике являются памятники и кинематография.

В культурном пространстве Казахстана первый памятник М. Шокаю воздвигнут в 1998 году в поселке Шиели Кызылординской области. Стоит отметить, что данный памятник входит в список историко-культурных объектов Шиелийского района, согласно протоколу №2 от 3 июня 2011 года заседания областной комиссии [8].

17 октября 2005 года в связи с празднованием 80-летия провозглашения Кызылорды столицей республики, в г.Кызылорда, около средней школы №187 открывается бюст М. Шокая, Автором выступил скульптор Муратбай Умбетов [9].

В 2006 г. увековечивание памяти о нем происходит посредством переименования улиц в его честь в городах Кызылорда и Алматы.

13 октября 2015 года в селе Сулутобе Шиелійского района Кызылординской области, на малой родине Шокая, устанавливается бюст знаменитого казахского деятеля.

В 2017 году в г.Кызылорда установлен бронзовый 12-метровый памятник Шокаю скульптора Кошера Байгазиева, члена Союза художников Казахстана [10]. Из областного бюджета было выделено 49 млн. 346,0 тысяч тенге. Кроме того, памятник также был профинансирован «Общественным Фондом им. Мустафы Шокая».

Что касается зарубежного культурного пространства, в 2001 г. в г. Ножан-сюр-Марне во Франции, возле дома, где Шокай жил в период с 1921 по 1941 годы, была установлена памятная стела [11]. В том же месте, через девять лет, в честь 120-летия Мустафы Шокая, ему устанавливается памятник с надписью на нем «Лидер освободительного движения». Памятник установлен после переговоров между Министерством иностранных дел РК и местным руководством округа Ножан-сюр-Марн при участии казахской диаспоры во Франции и Кызылординского областного фонда «Мустафа Шокай». Автор памятника – скульптор Амангельды Кененбаев. Примечательно, что обязательным условием для участия в конкурсе на создание памятника являлось то, что автор должен был быть родом из Кызылорды [12].

Безусловно, местом памяти является и сама могила Мустафы Шокая в Берлине. На надгробном памятнике, по желанию супруги М.Шокая – Марии, проставлена надпись: «ЮН.15.13», что является 13 стихом 15 главы Евангелие от Иоанна: «Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих».

Таким образом памятники, стелы, бюсты, установленные на территории Казахстана, находятся в родном округе Мустафы Шокая – в Кызылординской области. Кроме этого, памятник, установленный во Франции, также был сделан выходцем из г. Кызылорда – скульптором Кененбаевым Амангельды.

Другим видом практик памяти является неотъемлемая часть современной культуры – кинематограф. Репрезентация прошлого в кинематографе, по утверждению российского ученого Т.И.Ерохиной, «способствует созданию символической картины мира, содержащей систему маркеров/символов, имеющих целью формирование культурной идентичности, смыслового, нормативного, аксиологического и аспектов культурной памяти» [13].

В 2003 году выходит документальный фильм «Зар, или Отлученные от Родины», режиссерами являются Светлана Махметова и Ораз Рымжанов. Сценарий написан одной из известных ученых, занимающейся исследованием жизни Шокая – Бахыт Садыковой [14]. Фильм создан при поддержке Национального продюсерского центра Республики Казахстан «ЦентрКредит». В нем приняли участие такие ученые, как Мамбет Койгельдиев, автор исследований о деятельности партии «Алаш Орда» [15], Патрик фон цур Мюлен, автор монографии «Между свастикой и советской звездой», Ахат Андижан, автор работ о жизнедеятельности М.Шокая, Клод Дельпа, автор работ о жизни М.Шокая и другие. Документальный фильм посвящен созданию Туркестанского легиона и деятельности Шокая в эмиграции, связанной с этим легионом.

Официальный приказ о создании Туркестанского легиона из числа различных этносов, включая узбеков, киргизов, казахов, ингушей, дагестанцев, чеченцев, датируется 22 декабря 1941 года [16, с.59]

Фильм начинается с кадров, демонстрирующих годы второй мировой войны. В нем показано сложное положение советского народа, в том числе казахского, в борьбе с нацист-

ской Германией. В фильме уделено внимание планам Гитлера по созданию национальных легионов, созданию комиссий по работе с военнопленными, которыми занималось Министерство по Восточным делам.

Приводится историческая справка о жизни Мустафы Шокая, его называют первым казахским эмигрантом.

Образ Шокая многими учеными в данном фильме раскрывается в качестве героя, преданного Родине и мечтающего о независимости своего народа. Известно, что Мустафа Шокай получил прекрасное образование, владел в совершенстве русским, немецким, английским, французским, турецким и узбекским языками [17]. Вышеупомянутые ученые отмечают необычайную образованность и интеллигентность казахского деятеля. Так, немецкий историк Патрик фон цур Мюлен говорит: «У Шокая было демократическое прошлое, он жил в изгнании, во Франции и всегда мечтал о демократическом Туркестане...» [14].

Также некоторые исследователи сходятся во мнении, что Шокай заранее знал и предвидел безуспешность советской коммунистической системы. В своих воспоминаниях жена М. Шокая пишет: «Мустафа был противником узколобого национализма. Он стоял на позициях единения народов Туркестана. И русские националисты признавали в нём это, однако не хотели считаться с интересами ни народов Туркестана, ни каких-либо других народов нерусского происхождения. Этот принцип русской демократии глубоко задевал честь Мустафы...» [16]. Поднимаются актуальные на сегодняшний день противоречивые мнения о сотрудничестве Шокая с нацистской Германией. Так, например, Мырзатай Жолдасбеков, профессор, филолог, говорит: «Биография народа не бывает гладкой, ровной. Она как погода: то ясная, солнечная, то вдруг набегают тучи. Мы должны быть правдивы, честны перед историей. История не терпит насилия над собой». Цур Мюлен утверждает, что Шокай нельзя считать коллаборационистом, потому что в итоге он был против создания легиона, видя в каких условиях содержатся военнопленные.

Таким образом, в данном документальном фильме впервые после обретения независимости Казахстаном показывается жизнедеятельность Мустафы Шокая. Здесь он предстает в исключительно позитивном свете и играет одну из главных определяющих ролей в политической и социальной жизни в тот период времени не только казахов, но и всего тюркского народа. Примечательно, что эпиграфом и одновременно финальным кадром служат стихи Мажита Айтбая, поэта, литератора, одного из друзей Мустафы Шокая во время эмиграции [18], о любви к Родине:

Эпиграф

На оригинальном (казахском) языке

*«Мен түс көрдім, түсімде алма көрдім
Алма көрдім ойда емес, жарда көрдім
Алма емес ағашта өскен, өнген
Сабағынан үзілген қалда көрдім»*

Перевод автора статьи

*«Я видел сон, во сне я видел яблоко
Я видел яблоко, не в мыслях, а наяву
Не то которое растет на дереве
А то, которое было отрезано от стебля»*

Финальный кадр

На оригинальном (казахском) языке

*«Жер желегі желкілден ақса гүлін,
Көктен көркем кұндағы шашса нұрын,
Менің мұңша зарымның орны қаниа,
Туған жер бауырына басса ұлын»*

Перевод автора статьи

*«Пусть земля расцветет как пышный букет,
Пусть всплеск света от небесного солнца раздаст свои лучи,
Уместно ли мое страдание,
Если родина приняла в свои объятия своего сына»*

Таким образом, первый стих, скорее всего, призван продемонстрировать нелегкую судьбу М. Шокая – его вынужденное отречение от своих корней. В то же время финальный кадр фактически является логическим продолжением мысли, описанной в эпиграфе: несмотря на все страдания главного героя, Родина все же принимает его обратно к себе, «в свои объятия». Использование данных стихов способствует созданию эмоционального фона фильма, «задает» его тон, усиливает психологическое воздействие на зрителя.

В 2008 году выходит художественный фильм «Мустафа Шокай». Режиссером фильма является Сатыбалды Нарымбетов – один из известных кинорежиссеров страны, а роль Мустафы Шокая исполнил киргизский актер Азиз Бейшеналиев. Режиссер, комментируя фильм, говорит: «Сейчас каждая бывшая советская республика находится в поисках национальной идеи, в поисках того, что они потеряли при советской власти. Мустафа Шокай – один из тех деятелей, которые хотели организовать отдельное Туркестанское государство, куда входили бы все тюркоязычные народы. А если говорить о том, сколько он спас жизней... Если в списке Шиндлера, по разным данным, от тысячи ста до тысячи трёхсот спасенных человек, то на счету Шокая – сто восемьдесят тысяч! Почти все они остались за рубежом...» [19].

Пролог фильма демонстрирует едущий поезд и главного героя – Мустафу Шокая, который держится за поручень и бегущего вслед за поездом мальчика. Данный кадр, вероятно, продемонстрирован с целью подчеркнуть кульминационный момент в жизни главного героя, который будет рассказан в дальнейшем – это эмиграция Мустафы Шокая. Фильм также начинается с цитат из воспоминаний жены Мустафы – Марии Шокай.

Большая часть фильма показывает жизнь политического деятеля за пределами Родины, во Франции. Также немалое внимание уделяется личным взаимоотношениям Шокая с его женой. Демонстрируется его активное и непосредственное участие в жизни казахов посредством его работы в журнале «Молодой Туркестан». Весь образ Советской власти репрезентируется в качестве основного «антигероя» повествования.

Кроме этого, большое количество экранного времени уделено отношениям Шокая с нацистской Германией, посещениям концентрационных лагерей. Шокай представлен как ранимый, глубоко переживающий за судьбу своих соотечественников человек. Во время сцен лагерей и демонстрации бедственного положения пленников, за кадром звучит голос главного героя, который, в частности, говорит: «...видя, как представители нации, воспитавшей таких гениев, как Гёте, Фейербах, Бах, Бетховен, Шопенгауэр, обращаются с военнопленными... я не могу принять предложение... возглавить Туркестанский легион и отказываюсь от дальнейшего сотрудничества. Все последствия моего решения я осознаю». Это из письма Мустафы Шокая главе Министерству иностранных дел Третьего Рейха Иохиму фон Риббентропу.

Данный фильм демонстрирует трагическую судьбу всего казахского народа во время Второй мировой войны, политическую нестабильность, нечеловеческие условия военнопленных в лагерях нацистской Германии.

В современном кинематографе принято выделять две общие группы фильмов – жанровые и внежанровые. Жанровый фильм, к которому можно отнести и картину «Мустафа Шокай» 2008 года, рассчитан прежде всего на массовую аудиторию и отражает чистую биполярную модель мира: добро-зло, мужское-женское, черное-белое, статичное-динамичное и так далее. Вышеупомянутый фильм возможно отнести к жанру так называемой «кинотрагедии», где главную роль играет некий сюжет возвышенного, трагического отношения как к главному герою, так и к контекстному сюжету в целом. Кроме этого, в данном жанре главный герой – Мустафа Шокай – наделяется функцией «героичности», который является в своем роде носителем общечеловеческих чувств. Более того, данный фильм можно отнести к подвиду жанра кинотрагедии – киноповести, поскольку он охватывает только часть жизни главного героя.

Стоит отметить, что режиссером картины используется геральдическая структура «фильм в фильме». Так, в художественном фильме используются настоящие документальные кадры, демонстрирующие различные события времен Второй мировой войны.

В художественном пространстве кинопроизведения выделяют три его слоя: события, экспрессии, символы [20]. Пространство события характеризует место действия фильма. Пространство экспрессии характеризует внутреннее состояние главного героя. Пространство символа – это авторское пространство фильма, выраженное в форме ассоциативной области, созданной самим режиссером. Это достигается с помощью аллегорий, метафор и символов.

В киноповести «Мустафа Шокай» художественное пространство представлено всеми тремя слоями. Пространство события – это территория Казахстана, Франции, Германии. Пространство экспрессии выражено посредством аудио – трагичного музыкального ряда, а также посредством закадрового голоса главного героя. Пространство символа – это постоянно возникающий образ уходящего поезда и догоняющего мальчика, означающий вынужденную эмиграцию Мустафы Шокая из Родины, его тоску по ней.

Эпилог фильма начинается со слов Марии Шокай: «Я до сих пор храню горсточку земли, которую Мустафа берег пуще всего, извещал вернуть в родные степи. Не исполнила я его завещания, железный занавес перекрыл все пути. Вернется ли когда-нибудь эта горсточка на Родину?». Вновь подчеркивается трагическая судьба М. Шокая вдали от Родины и его вечная тоска по ней.

Итак, неоднозначно понимаемый и трактуемый образ Мустафы Шокая разрешается в данном фильме путем героизации главного героя. Основная сюжетная линия – отношение Шокая с нацистами и история Туркестанского легиона – призвана прежде всего реабилитировать Мустафу Шокая посредством демонстрации его преданности казахскому народу, заботливого отношения к военнопленным, и, наконец, отказа от сотрудничества в Туркестанском легионе. Это коррелирует с настоящими воспоминаниями Марии Шокай, где она приводит слова своего супруга: «Вчера удалось спасти от расстрела 35 человек, но надолго ли? Сейчас ноябрь, а они кто в летнем, кто полуголый вынуждены рыть руками ямы, чтобы спастись от холода... Я очень просил дать им хоть какую-то подстилку. Дали или нет – неизвестно. Эти «цивилизованные» хуже зверей...» [21]. Более того, формирование Туркестанского легиона было запланировано нацистской Германией до войны с Советским союзом. Как говорилось выше, официально приказ был подписан 22 декабря 1941 года, когда М.Шокай находился в больнице в Берлине. Как известно, созданием (январь 1942 год) и управлением Туркестанским легионом занимался узбекский эмигрант Вали Каюм, который позже был назначен Восточным министерством президентом Туркестанского Националь-

ного комитета.

В 2011 году вышел документальный фильм «Дорогами Мустафы Шокая», инициированный городской администрацией Усть-Каменогорска. Режиссер фильма – Касымхан Бегманов. В данном фильме репрезентуется жизненный путь деятеля, основанный на архивных документах, собранных как в Казахстане, так и в России, Франции и Турции. Примечательно, что в средствах массовой информации комментарии к фильму имеют достаточно яркие эмоциональные окраски: «Жизнь и деятельность Мустафы Шокая не оставляют равнодушными всех тех, кому дорога судьба своего народа...»; «Просто здорово, что из забытья к нам возвращаются великие сыны...» [19].

Однако реакции на фильм были неоднозначны. Так, главный редактор казахстанского журнала «Flash!» Денис Данилевский раскритиковал фильм, называя фигуру Мустафу Шокая «фашистским прихвостнем, стоявшим по другую сторону окопа» [22]. В связи с этим режиссер фильма подал в суд на журналиста за опосредованное оскорбление его чести и достоинства. В дальнейшем суд отказал в иске. Редактор в своем интервью ссылается на работы доктора политических наук Б. Садыковой, где указывается, что Шокая связывали с Туркестанским легионом. Сама Бахыт Садыкова отказывается от комментариев, считая, что оба – режиссер фильма и редактор журнала – преследуют свои цели и пытаются «заработать очки на горячей теме Мустафы Шокая...» [23].

Образ М.Шокая также представлен в документальном фильме «Мустафа Шокая. Светоч свободы» (2018) телеканала «Хабар» в рамках программы «Тайны. Судьбы. Имена» [24]. Автором проекта, режиссером и ведущей выступила Майя Бекбаева, казахстанская журналистка, телеведущая. Сценаристами являются Эльмира Найзабекова и Майя Бекбаева. Фильм был снят при поддержке общества «Пер Production», занимающегося производством и поддержкой кино и телевизионных программ. В начале документального фильма задается вопрос – «Кто он, Мустафа Шокай? Враг народа или его светоч свободы?». В конце фильма ведущая делает следующее заключение: «Кем же был Мустафа Шокай для своего народа – для тюркского мира? До сегодняшнего дня этот вопрос вызывает массу споров и находятся люди, по-прежнему называющие Шокая предателем Родины. Это результат работы советской идеологии, но даже когда начался Нюрнбергский процесс, и коммунисты попытались вовлечь туда имя Шокая, связать его с фашистами – им это не удалось. Потому как официальные документы, в том числе отказ Шокая о сотрудничестве, свидетельствовали о том, что никакого вреда человечеству и своим соотечественникам Шокай не нанес, и фашистом он не был...». Вновь в дискуссиях по поводу его отношений с нацистской Германией особенное внимание уделяется его истинным мотивам – это спасение военнопленных, забота о своей Родине, любовь к своим соотечественникам.

Культурологический анализ вышеупомянутых фильмов, на наш взгляд, демонстрируют образ главного героя – Мустафы Шокая - в качестве абсолютно положительного персонажа. Данная тенденция позволяет выявить особую черту практик памяти М. Шокая в казахстанском обществе на настоящий момент – воссоздание образа «героя», реабилитация его личности с помощью определенных инструментов в киноповествовании.

Вывод. Таким образом, различные виды практик памяти – создание бюстов, памятников, документальная и художественная кинематография – все они призваны создать светлый и положительный образ Мустафы Шокая. Во всех упомянутых выше кино-, документальных произведениях отмечаются в том или ином виде существующие на данный момент споры и дискуссии о роли личности М.Шокая в истории казахского народа, но в то же время сюжеты о его безмерной любви к Родине, постоянном беспокойстве о будущем собственного народа и одновременно оторванности от родного края, о его теплых отношениях со своей женой доминируют над всеми остальными аспектами.

Анализ памятников, в том числе бюстов и стелл как практик памяти о Мустафе Шо-

кае, показал, что основными их акторами являются выходцы из Кызылординской области – родины Шокая. Памятники установлены в этом регионе. В открытие памятников активно вовлечены государственные органы; в Кызылординской области – это местные акиматы, а во Франции – Министерство иностранных дел.

Все же очевидным является тот факт, что требуется дальнейшая скрупулезная работа как по исследованию жизнедеятельности Мустафы Шокая в целом, так и коммеморативных практик, происходящих в настоящее время в казахстанском обществе.

Список литературы

- 1 Глущенко Г. Ю. Коммеморация как возможность истории. Анализируя Пьера Нора // Молодой ученый. -2015. №24. –С. 1172-1175. –URL: <https://moluch.ru/archive/104/24502> (Дата обращения: 03.02.2020)
- 2 Turner, C. «Nation and Commemoration» // The SAGE Handbook of Nations and Nationalism / под ред. Джерард Делантии Кришан Кумар». SAGE. -2006. – С. 205-214
- 3 Капаева А.Т. Партия «Алаш» в трудах академика Кенеса Нурпеиса // Алаш Орда: истоки казахской государственности и современность: Мат. Междунар. конф. – Усть-Каменогорск, 12-13 декабря, 2013.
- 4 Кенжетаяев Б.А. Казахские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX-нач. XX вв. Издательский дом «Пиф», 1998. – 87 с.
- 5 Койгелдиев М.К. Алаш-Орда как альтернатива Советской власти [Электрон. ресурс]. 8 февраля 2018 г. -URL: https://e-history.kz/ru/contents/view/alashorda_kak_alternativa_sovetskoj_vlasti__7222 (Дата обращения: 3.02.2020)
- 6 Кенжебаева С.Е. Представители Алашской интеллигенции и Советская власть // Вестник АГТУ. – 2011. –Т. 52. -№2. – С. 144-152.
- 7 Садыкова Б. Turkistan Milli Birligi. – Алматы: Общественный Фонд «Международный Фонд «Ер Жәнібек», 2016 г. – 298 с.
- 8 Защита памятников историко-культурного наследия. Акимат Шиелийского района [Электрон. ресурс]. -URL: <http://www.shieli.gov.kz/ru/m-deniet/tarikhi-m-deni-eskertkishterdi-or-au.html> (Дата обращения: 10.02.2020)
- 9 Памятники и бюсты. Алаш. Электронная библиотека [Электрон. ресурс] -URL: http://alash.semeylib.kz/?page_id=1038&lang=ru (Дата обращения: 10.02.2020)
- 10 В Кызылорде установлен памятник Мустафе Шокаю. Kazakhstan Today от 28.03.2017 [Электрон. ресурс]. -URL: https://www.kt.kz/rus/society/v_kizilorde_ustanovlen_pamjatnik_mustafe_shokaju_foto_1153636777.html (Дата обращения: 05.02.2020)
- 11 В честь Мустафы Шокая// Газета «Казахстанская правда», №297 от 05.09.2012 [Электрон. ресурс]. - URL: https://archive.is/20120905083538/http://www.kazpravda.kz/rus/novosti_starij_razdel/v_chestj_mustafi_shokaja.html (Дата обращения: 10.02.2020)
- 12 Французский Шокай// Медиа портал «Караван» от 26 ноября 2010 г. [Электрон. ресурс]. -URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/francuzskijj-shokajj-43446> (Дата обращения: 03.02.2020).
- 13 Ерохина Т.И. Феномен памяти в массовой культуре: контрпамять и постпамять в отечественном кинематографе // Ярославский педагогический вестник. – 2017. -№ 5. - С. 269-274.
- 14 Зар или отлученные от родины. [Электрон. ресурс]. -URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hlogEkQEJvI> (Дата обращения: 10.02.2020)
15. Наследник Алаша. Портал Qazaqstan Tarihy от 1 октября 2016 г. [Электрон. ресурс].

- URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/2200> (Дата обращения: 10.02.2020).
- 16 Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: Кайнар, 2002. – 95 с.
- 17 Интересные факты из жизни Мустафы Шокая. Портал Qazaqstan Tarihy от 25 декабря 2017 г. [Электрон. ресурс]. -URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/3745> (Дата обращения: 10.02.2020).
- 18 Толганбаев А. Исповедь судьбы жестокой / лит. запись И. М. Саввина, С. А. Толганбаевой. - Алма-Аты: Казахстан, 1993. – 112 с.
- 19 «Дорогами Мустафы Шокая» [Электрон. ресурс]. -URL: <https://yk.kz/news/show/11007?print> (Дата обращения: 01.02.2020).
- 20 Агафонова Н.А. Общая теория кино и основы анализа фильма. – Минск: Тесей, 2008. – 392 с.
- 21 Мария Чокай. Я пишу вам из Ножана (Воспоминания, письма, документы). – Алматы, 1999. – 109 с.
- 22 Суд отказал в иске автору и режиссеру фильма «Дорогами Мустафы Шокая». [Электрон. ресурс]. - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31194055#pos=4;-155 (Дата обращения: 01.02.2020).
- 23 Глушакова С. Критика в адрес Мустафы Шокая привела журналистов в суд. [Электрон. ресурс] -URL: <https://rus.azattyq.org/a/mustafa-shokai-court-begmanovdanilevski/24584042.html> (Дата обращения: 02.02.2020).
- 24 «Тайны. Судьбы. Имена». Мустафа Шокай. [Электрон. ресурс]. -URL: https://www.youtube.com/watch?v=4_eIUqWni7A (Дата обращения: 10.02.2020).

А.А. Құдайбергенова

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Мұстафа Шоқайдың жеке тұлғасы: ескерткіштер, кинематограф

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның заманауи мәдени кеңістігіндегі Мұстафа Шоқайдың коммеморативті тәжірибесіне талдау жасалған. Кең бұқара үшін қолжетімді естелік тәжірибесінің екі санаты- ескерткіштер және кинематография сәйкес әдістемелік құралдардың көмегімен қарастырылған. Мақала авторы Мұстафа Шоқайды еске алу тәжірибесінің себептеріне, мотивацияларына, акторларына баса назар аударған. Естелік авторлары оның «жерлестері» болып табылады, ал ескерткіштер Шоқай өмірге келген Қызылорда облысында орналасқан. Мақала Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениетіндегі ««Еске алу орындары»: қоғамдық кеңістіктегі коммеморация процестері жобасының аясында дайындалды».

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, коммеморация, еске алу тәжірибесі, ескерткіштер, бюсттер.

A.A. Kudaibergenova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Commemoration of Mustafa Shokai's personality: monuments, cinema

Abstract. This article analyzes the commemorative practices of Mustafa Shokai, a prominent representative of Kazakh intelligentsia of the twentieth century in the modern cultural space of Kazakhstan. Two categories of memory practices that are most accessible to the General public are considered: monuments and cinematography using appropriate methodological tools. The author of the article pays special attention to the reasons, motivations and actors of the memory practices of Mustafa Shokai – most

often the actors are his «countrymen», and all the monuments are located in the Kyzylorda region – in the homeland of Shokai. The article was prepared in the framework of the project «Places of memory» in modern culture of Kazakhstan: processes of commemoration in public spaces».

Keywords: Mustafa Shokai, commemoration, memory practices, monuments, busts

References

- 1 Glushchenko G. YU. Kommemoraciya kak vozmozhnost' istorii. Analiziruya P'era Nora [Commemoration as an opportunity of history. Analyzing Pierre Nora], Molodoj uchenyj. [Young scientist] . 2015. №24. P. 1172-1175. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/24502> (Accessed: 03.02.2020)
- 2 Turner C. Nation and Commemoration, The SAGE Handbook of Nations and Nationalism / Edit.: Dzherard Delantii Krishan Kumar». SAGE, 2006. P. 205-214
- 3 Капаева А.Т. Partiya «Alash» v trudah akademika Kenesa Nurpeisa [The party «Alash» in the works of academician Kenes Nurpeisov], Alash Orda: istoki kazahskoj gosudarstvennosti i sovremennost': Mat. Mezhdunar. konf. [Alash Orda: the origins of Kazakh statehood and modernity: Mater. of Scient. Conf.]. Ust'-Kamenogorsk, 12-13 dekabrya, 2013.
- 4 Kenzhetaev B.A. Kazanskije uchebnye zavedeniya i process formirovaniya kazahskoj intelligencii v seredine XIX-nach. XX vv. [Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia in the middle of the XIX-beginning. XX century.] (Izdatel'skij dom «Pif», 1998, 87 p.).
- 5 Kojgeldiev M.K. Alash-Orda kak al'ternativa Sovetskoj vlasti [Alash-Orda as an alternative to Soviet power] [Elektron. resurs]. 8 fevralya 2018 g. Available at: https://e-history.kz/ru/contents/view/alashorda_kak_alternativa_sovetskoi_vlasti__7222 (Accessed: 3.02.2020).
- 6 Kenzhebaeva S.E. Predstaviteli Alashskoj intelligencii i Sovetskaya vlast' [Representatives of the Alash intelligentsia and the Soviet government], Vestnik AGTU. 2011. Vol. 52. №2. P. 144-152.
- 7 Sadykova B. Turkistan Milli Birligi (Obshchestvennyj Fond «Mezhdunarodnyj Fond «Er ZHänibek», Almaty, 2016, 298 p.).
- 8 Zashchita pamyatnikov istoriko-kul'turnogo naslediya [Protection of historical and cultural heritage monuments], Akimat SHielijskogo rajona [Elektron. resurs]. Available at: <http://www.shieli.gov.kz/ru/m-deniet/tarikhi-m-deni-eskertkishterdi-or-au.html> (Accessed: 10.02.2020).
- 9 Pamyatniki i byusty. Alash [Monuments and busts. Alash]. Elektronnaya biblioteka [Elektron. library]. Available at: http://alash.semeylib.kz/?page_id=1038&lang=ru (Accessed: 10.02.2020).
- 10 V Kyzylorde ustanovlen pamyatnik Mustafe SHokayu (FOTO) [There is a monument to Mustafa Shokai in Kyzylorda (PHOTO)]. KazakhstanToday. 28.03.2017. [Elektron. resurs]. Available at: https://www.kt.kz/rus/society/v_kizilorde_ustanovlen_pamyatnik_mustafe_shokaju_foto_1153636777.html (Accessed: 05.02.2020).
- 11 V chest' Mustafy SHokaya [In honor of Mustafa Shokay], Newspaper «Kazhstanskaya Pravda», №297 ot 05.09.2012 [Elektron. resource]. Available at: https://archive.is/20120905083538/http://www.kazpravda.kz/rus/novosti_starij_razdel/v_chestj_mustafi_shokaja.html (Accessed: 10.02.2020).
- 12 Francuzskij SHokaj [French Shokai]. Media portal «Karavan». 26.11.2010 [Elektron. resurs]. Available at: <https://www.caravan.kz/gazeta/francuzskij-shokaj-43446> (Accessed: 03.02.2020).
- 13 Erohina T.I. Fenomen pamyati v massovoj kul'ture: kontrpamyat' i postpamyat' v otechestvennom kinematographe [The phenomenon of memory in popular culture: counter-memory and post-memory in Russian cinema], YAroslavskij pedagogicheskij vestnik [Yaroslavl

Pedagogical Bulletin]. 2017, № 5. P. 269-274

14 Zar ili otluchennye ot rodiny [ZAR or excommunicated from the Motherland]. [Elektron. resource]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=hlogEkQEJvI> (Accessed: 10.02.2020).

15 Naslednik Alasha [The Heir Of Alash], Portal Qazaqstan Tarihy [Portal History of Kazakhstan]. 01.10.2016 [Elektron. resurs]. Available at: <https://e-history.kz/ru/publications/view/2200> (Accessed: 10.02.2020)

16 Sadykova B. Istoriya Turkestanskogo legionia v dokumentah [History of the Turkestan Legion in documents] (Kajnar, Almaty, 2002, 95 p.).

17 Interesnye fakty iz zhizni Mustafy SHokaya [Interesting facts from the life of Mustafa Shokay], Portal Qazaqstan Tarihy [Portal History of Kazakhstan]. 25.12.2017. [Elektron. resource]. Available at: <https://e-history.kz/ru/publications/view/3745> (Accessed: 10.02.2020).

18 Tolganbaev A. Ispoved' sud'by zhestokoj [Confessions of a cruel fate], lit. zapis' I. M. Savvina, S. A. Tolganbaevoy. (Kazakhstan, Alma-Aty, 1993, 112 p.).

19 «Dorogami Mustafy SHokaya» [«Roads Of Mustafa Shokay»] [Elektron. resource]. Available at: <https://yk.kz/news/show/11007?print> (Accessed: 01.02.2020)

20 Agafonova N.A. Obshchaya teoriya kino i osnovy analiza fil'ma [General theory of cinema and fundamentals of film analysis]. (Tesej, Minsk, 2008, 392 p.).

21 Mariya CHokaj. YA pishu vam iz Nozhana (Vospominaniya, pis'ma, dokumenty) [I write to you from Nogent (Memoirs, letters, documents)]. (Almaty, 1999, 109 p.).

22 Sud otkazal v iske avtoru i rezhisseru fil'ma «Dorogami Mustafy SHokaya» [The court denied the claim to the author and Director of the film «Roads of Mustafa Shokai»]. [Elektron. resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31194055#pos=4;-155 (Accessed: 01.02.2020)

23 Glushakova S. Kritika v adres Mustafy SHokaya privela zhurnalistov v sud [Criticism of Mustafa Shokay has led journalists to the court]. [Elektron. resource]. Available at: <https://rus.azattyq.org/a/mustafa-shokai-court-begmanovdanilevski/24584042.html> (Accessed: 02.02.2020).

24 «Tajny. Sud'by. Imena» [«Secrets. Fates. Names»]. Mustafa SHokaj. [Elektron. resurs] . Available at: https://www.youtube.com/watch?v=4_eIUqWni7A (Accessed: 10.02.2020).

Сведения об авторах:

Кудайбергенова А.А. – магистрант кафедры философии Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Kudaibergenova A.A. – Masters student of the Department of Philosophy, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы» журналына жіберілетін жұмыстарға қойылатын талаптар

Журнал редакциясы авторларға осы нұсқаулықпен толық танысып, журналға мақала әзірлеуде, дайын мақаланы журналға жіберу барысында басшылыққа алуды ұсынады. Бұл нұсқаулық талаптарының орындалмауы сіздің мақалаңыздың жариялануына кедергі келтіреді.

1. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі, баспагер Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің автордың мақаласын басуға және кез келген шетел тіліне аударып, қайта басу құқығына келісім береді.

2. Баспаға (электронды нұсқада vest_hist@enu.kz почтасы арқылы) Word форматындағы жұмыстар ұсынылады (мақалаларды рәсімдеуге қойылатын талаптар <http://bulhistphaa.enu.kz> сайтындағы «мақала үлгісі» бөлімінде берілген). Сонымен қатар, автор(лар)дың Ілеспе хат ұсынуы талап етіледі.

3. Мақаланың көлемі 6 беттен кем және 18 беттен артық болмауы тиіс. Талап деңгейі көлемінен асқан жұмыстар редакциялық алқа отырысында қаралып, баспаға ерекше жағдайда ғана рұқсат етіледі.

4. Жұмыстың мәтіні ХҒТАР (Халықаралық ғылыми-техникалық ақпарат рубрикаторы, <http://grnti.ru>/сілтемесі бойынша анықталады) кодының көрсеткішімен басталып, кейін автор(лар)дың аты және тегі, жұмыс орнының толық атауы, қаласы, мемлекеті, E-mail-ы, мақаланың толық атауы, аннотациясы көрсетіледі. Аннотация 150-250 сөзден құралуы тиіс, сонымен қатар мақаланың толық аты қайталанбауы, жұмыстың мәтіні мен әдебиеттер тізімінде көрсетілетін сілтемелердің болмау талаптары қатаң сақталады. Аннотация мақаланың ерекшеліктерін көрсететін және оның **құрылымын** сақтайтын мақаланың қысқаша мазмұны болуы шарт.

5. Жұмыстың мәтінінде кездесетін кестелер мәтіннің ішінде жеке нөмірленіп, мәтін көлемінде сілтемелер түрінде көрсетілуі керек. Суреттер мен графиктер PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX форматындағы стандарттарға сай болуы керек. Нүктелік суреттер кеңейтілімі 600 dpi кем болмауы қажет. Суреттердің барлығы да айқын, әрі нақты болуы қажет.

6. Жұмыста қолданылған әдебиеттер тек жұмыста сілтеме жасалған түпнұсқалық көрсеткішке сай (сілтеме беру тәртібінде немесе ағылшын әліпбиі тәртібі негізінде толтырылады) болуы керек. Баспадан жарық көрмеген жұмыстарға сілтеме жасауға тиым салынады.

Сілтемені беруде автор қолданған әдебиет бетінің нөмірін көрсетпей, келесі нұсқаға сүйенгеніңіз дұрыс: тараудың нөмірі, бөлімнің нөмірі, тармақтың нөмірі, теораманың нөмірі (лемма, ескерту, формуланың және т.б.) нөмірі көрсетіледі. Мысалы: «... қараңыз [3; § 7, лемма 6]», «...қараңыз [2; 5 теорамандағы ескерту]». Бұл талап орындалмаған жағдайда мақаланы ағылшын тіліне аударғанда сілтемелерде қателіктер туындауы мүмкін.

Қолданылаған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалдары (по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. –М: Физматлит, –1994, –376 стр. – **кітап**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики –2014. –Т.54. № 7. –С. 1059-1077. - **мақала**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика

С.М.Никольского, Москва, Россия, 2015. – Москва, 2015. –С.141-142. – **конференция еңбектері**

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. –Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. –С.7. – **газеттік мақала**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия –2017. –Т.14. –С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. – URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **электронды журнал**

7. Әдебиеттер тізімінен соң автор өзінің библиографиялық мәліметтерін орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде орындалса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде орындалса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде орындалса) жазу қажет. Соңынан транслиттік аударма(<http://translit-online.ru/>) мен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімінен соң әр автордың жеке мәліметтері (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде – ғылыми атағы, қызметтік мекенжайы, телефоны, e-mail-ы) көрсетіледі.

Транслиттік аударма (<http://translit-online.ru/>) мен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалы:

1. Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2 Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables], Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059-1077. - **Journal article**

3 Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funkciy s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovym zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funkcional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funkciy: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S .M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. – **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vlozheniya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Cibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

Егер әдебиеттің ресми аудармасы болып, ағылшын тілінде жарияланған болса, онда транслиттік аудармамен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімінде әдебиеттің ағылшын тіліндегі аудармасы беріледі:

Мысалы,

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

мақаласының ресми аудармасы

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical

8. Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 402-кабинет. Телефоны: (7172) 709-500 (ішкі 31-402). E-mail: vest_hist@enu.kz Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі ЕҰУ қызметкерлері үшін - 4500 теңге және өзге ұйым қызметкерлеріне - 5500 теңге.

Реквизиттер:

РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»
БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

3) АО «Народный Банк Казахстан»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

Provision on articles submitted to the journal «BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series»

The journal editorial board asks the authors to read the rules and adhere to them when preparing the articles, sent to the journal. Deviation from the established rules delays the publication of the article.

1. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language.

2. The scientific publication office accepts the article (in electronic by e-mail vest_hist@enu.kz) in Word-file (design requirements are presented in the «article template» section of journal website <http://bulhistphaa.enu.kz>). And you also need to provide the cover letter of the author(s).

3. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages). The article, exceeding this volume is accepted for publication in exceptional cases by a special decision of the journal Editorial Board.

4. The text of the article begins with the IRSTI (International Rubricator of Scientific and Technical Information, defined by the link <http://grnti.ru/>), then followed by the Initials and Surname of the author (s); full name of organization, city, country; E-mail of the author (s); the article title; abstract. Abstract should consist of 150-250 words, the content should not repeat the article title, abstract should not contain references to the text of the article and the list of literature), abstract should be a brief summary of the article content, reflecting its features and preserving the article structure.

5. Tables are included directly in the text of the article; it must be numbered and accompanied by a reference to them in the text of the article. Figures, graphics should be presented in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be presented with a resolution of 600 dpi. All details must be clearly shown in the figures.

6. The list of literature should contain only those sources (numbered in the order of quoting or in the order of the English alphabet), which are referenced in the text of the article. References to unpublished issues, the results of which are used in evidence, are not allowed.

Authors are recommended to exclude the reference to pages when referring to the links and guided by the following template: chapter number, section number, paragraph number, remarks number (statements, remarks, etc.), number of the formula. For example, «..., see [3, § 7, statements 6]»; «..., see [2, remark 7]». Otherwise, incorrect references may appear when preparing an English version of the article.

Template (according to GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules for compilation»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. -М: Физматлит, -1994, -376 стр. -**book**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. № 7. -С. 1059-1077. - **journal article**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященная 110-летию со дня рождения академика С.М. Никольского, Москва, Россия, 2015. - Москва, 2015. -С.141-142. - - Conferences proceedings

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. –Астана: Каз.правда, 2017. 19

апреля. -С.7. **newspaper articles**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия -2017. -Т.14. -С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. - URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **Internet resources**

7. At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and in English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and in English (if the article is in Russian) and in Russian and in Kazakh languages (if the article is in English language). Then a combination of the English-language and transliterated parts (<http://translit-online.ru/>) of the references should be given list and information about authors (scientific degree, office address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English).

Examples of a combination of English-language and transliterated parts of the list of references:

1. Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2. Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables], Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059-1077. - **Journal article**

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funkciy s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovyim zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funkcional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funkciy: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S.M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. – **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vlozheniya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

If the source has an official translation and is also published in English, then in the combination of the English-language and transliterated part of the list of references, you must specify the official translation in English.

For example, if an article:

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

It has an official translation:

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical

integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Address: 010008, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Satpayev St., 2., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 402). E-mail: vest_hist@enu.kz. Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Articles submitted to the editorial Board are sent for anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. Articles that have received negative reviews are not accepted for re-consideration. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editor. Articles with positive reviews are submitted to the editorial Board for discussion.

10. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge):

Requisites:

**РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»
БИН 010140003594**

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: КСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – for articles

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859– for articles

3) АО «Народный Банк Казахстана»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– for articles

Правила представления работ в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение»

Редакция журнала просит авторов ознакомиться с правилами и придерживаться их при подготовке работ, направляемых в журнал. Отклонение от установленных правил задерживает публикацию статьи.

1. Отправление статьи в редакцию означает согласие автора (авторов) на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статьи в журнале и переиздания ее на любом иностранном языке.

2. В редакцию (в электронном виде на почту vest_hist@enu.kz) представляется Word-файл работы (требования к оформлению представлены в разделе «шаблон статьи» сайта журнала <http://bulhistphaa.enu.kz>). Также автору(ам) необходимо предоставить сопроводительное письмо.

3. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц). Работы, превышающие указанный объем, принимаются к публикации в исключительных случаях по особому решению Редколлегии журнала.

4. Текст работы начинается с рубрикатора МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>), затем следуют инициалы и фамилия автора(ов), полное наименование организации, город, страна, e-mail автора(ов), заглавие статьи, аннотация. Аннотация должна состоять из 150-250 слов, не должна повторять по содержанию название статьи, не должна содержать ссылки на текст работы и список литературы, должна быть кратким изложением содержания статьи, отражая её особенности и сохраняя **структуру статьи**.

При несоблюдении хотя бы одного из этих требований статья не принимается к рассмотрению.

5. Таблицы включаются непосредственно в текст работы, они должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте работы. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки необходимо выполнять с разрешением 600 dpi. На рисунках должны быть ясно переданы все детали.

6. Список литературы должен содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в порядке английского алфавита), на которые имеются ссылки в тексте работы. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не допускаются.

Авторам рекомендуется при оформлении ссылок исключить упоминание страниц и руководствоваться следующим шаблоном: номер главы, номер параграфа, номер пункта, номер замечания (утверждения и т.п.), номер формулы. Например, «..., см. [3; § 7]»; «..., см. [2; замечание 5]». В противном случае при подготовке англоязычной версии статьи могут возникнуть неверные ссылки.

Примеры оформления списка литературы (по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. - М: Физматлит. -1994. -376 стр. – **книга**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики - 2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077. - **статья**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика С.М.Никольского. - Москва, Россия, 2015. - С.141-142. - **труды конференции**

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. - Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. - С.7. - **газетная статья**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия - 2017. -Т.14. - С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. - URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **электронный журнал**

7. После списка литературы необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке) и на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке). Затем приводятся комбинация англоязычной и транслитерированной частей (<http://translit-online.ru/>) списка литературы и сведения по каждому из авторов (научное звание, служебный адрес, телефон, e-mail - на казахском, русском и английском языках).

Пример комбинации англоязычной и транслитерированной частей списка литературы:

1. Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2 Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables], Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059-1077. - **Journal article**

3 Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funkciy s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovym zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funkcional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funkciy: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S .M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. – **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vloženiya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

Если источник имеет официальный перевод и издан также на английском языке, то в комбинации англоязычной и транслитерированной части списка литературы необходимо указать официальный перевод на английском языке.

Например, статья

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегри-

рования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

имеет официальный перевод

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, учебно-административный корпус, каб. 402. Тел: (7172) 709-500 (вн. 31-410). E-mail: vest_hist@enu.kz, Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Статьи, поступившие в редакцию, отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательные рецензии, к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения.

10. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение, к опубликованию, необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (оплата для сотрудников ЕНУ – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге.).

Реквизиты:

РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – за статью

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859– за статью

3) АО «НародныйБанкКазахстан»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– за статью

Редактор: Е.Б. Сыдықов
Шығарушы редактор: Қ.Ж. Жұмабекова
Дизайн: Қ.Ж. Жұмабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2020. - 1(130). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 128 б.
Шартты б.т. - 7,1 Таралымы - 20 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-457)
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды